

Innholdsfortegnelse

Lokalsamfunnet i verden.....	3
Norske lokalsamfunns plass i den første globaliseringen på 1600- til 1800-tallet.....	3
1 Å studere lokalsamfunnet over grensene	3
Overgripende teorier: Hvordan henger verden sammen?.....	6
Transnasjonale perspektiv.....	9
Tradisjonene i norsk lokalhistorie	13
Den internasjonale inspirasjonen.....	15
Den globale sammenhengen.....	16
2 Bofaste eller vandrere	19
Lovgivning og strukturer for mobilitet	20
Migrasjonstyper	24
3. Den nærmeste verden.....	27
Jakten på et levebrød	27
Livsfasene	30
Et første skritt ut fra lokalsamfunnet	36
4. Kontakter over hav	37
Skagerak - Kattegat.....	37
Østersjøen	39
Amsterdam som magnet.....	40
Nordsjøområdet	43
Fra nabokontakter til deltakelse i handel.....	45
5. Varebytte i den nordlige økonomiverden	47
Jordbruk, varebytte og endring.....	47
Kystsamfunn og omverdenen	51
Tømmer til verdens byer og skip.....	55
Bergverk – metaller til kanoner, ovner og kokekar.....	58
Det flittige bondesamfunnet	62
6. Byer og urbanisering.....	65
Sesongmarkeder: Fra byttehandel til kjøpmannshandel	65
Bypolitikk og internasjonalisering	68
Hovedstedenes rolle.....	69
Byene som bindeledd.....	71

7. Den ekspanderende verdensøkonomien	73
Lokale havner og utsyn gjennom sjøfart	73
Skipsfartens bivirkninger	76
Kolonier, handelskompanier og slavehandel	78
8. Verdenshandelen til Norge.....	86
Tobakk som nødvendighetsvare	86
Sukker – fra slaveplantasjer til norske salongbord	89
Engelsk kalemank, indisk kaliko og kinesisk porselen	91
Norske forbrukere i det internasjonale markedet	96
9. Mobile grupper.....	99
Karrieremigranten	99
Kjøpmannsnettverk	102
Håndverk – fra lokalt marked til bygdeindustri.....	107
Eksperter til bergverk og annen industri.....	112
Kvinnelige eksperter.....	114
Soldater og offiserer.....	115
Omstreifere, tatere og fremmede.....	116
Kulturlivets eksperter	118
Nødvendige, nyttige og plagsomme fremmede.....	120
10. Hva skjer med lokalsamfunnet?	123
Endrede flyttemønstre	123
Handel som profesjon	125
Nye produksjonsmåter og nye arbeidsformer	126
Nye standsskiller.....	127
Mangesysleri og kjønnsarbeidsdeling	128
Nytt forbruk.....	129
Endrede tankemønstre.....	130
Ulike typer lokalsamfunn	131
Litteratur.....	133

Lokalsamfunnet i verden

Norske lokalsamfunns plass i den første globaliseringen på 1600- til 1800-tallet

1 Å studere lokalsamfunnet over grensene

I vår tid foregår det omfattende folkevandringer og kontakt mellom ulike geografiske områder. Vi ser stadig tydeligere at lokalsamfunnene også i Norge er en del av verden og må forholde seg til internasjonale prosesser. Nordmenn reiser ut i verden på kortere eller lengre opphold, knyttet til arbeid eller på ferie. Hjem bringer de med seg nye inntrykk og kanskje vaner. Mennesker fra andre deler av verden kommer til norske lokalsamfunn, som turister, som midlertidig forbigående, som flyktninger eller som innflyttere. Påvirkningene kan oppleves positivt eller negativt – det kan bety motsetninger eller nye muligheter. Det betyr iallfall endringer, både i det store samfunnet og i det lille.

Men når begynte det? «Begynnelsen» er nok så langt tilbake som da isen trakk seg tilbake etter istida, og folk begynte å flytte inn fra ulike kanter og til ulike deler av det som etter hvert ble Norge. Her skal vi ikke gå så langt tilbake. I verdenshistorien skjedde det store endringer da verdensdelene ble koblet sammen gjennom skipsfart fra omkring år 1500. Portugiserne fant sjøveien til Asia rundt Afrikas sydspiss, Christopher Columbus fant veien over Atlanterhavet til Amerika. Folk reiste over større avstander. Handel ble viktigere, og med flere ulike produkter. Verdensbildet ble utvidet. Det påvirket også livene til folk internt i Europa, der tyngdepunktet for internasjonal handel etter hvert ble flyttet. De norditalienske byene hadde vært knutepunkt i renessansen, med ferdsselsveier til Asia på den ene siden og nordover i Europa til den andre siden. Med de nye sjørutene ble tyngdepunktet flyttet til Atlanterhavskysten. Spania og Portugal ledet utviklingen, men på 1600-tallet ble Nederland sentral formidler mellom verdensdelene og mellom sør og nord i Europa. England kom inn som en viktig utfordrer i skipsfart og handel, mens Nederland lenge beholdt posisjonen som finanssentrum. Nye typer verdenshandel fremmet også nye typer arbeidsliv der produksjon for eksport ut over nærmiljøet ble et hovedmål, og der produksjonen ble avhengig av større investeringer i kapital.

Også Danmark-Norge ble trukket sterkere inn i internasjonale sammenhenger. Mens Norge og norske lokalsamfunn hadde vært en del av et internasjonalt fellesskap gjennom pavekirken i Roma i middelalderen, ble det nå økonomiske relasjoner som knyttet norske lokalsamfunn til en større verden. Det skjedde gjennom mennesker som reiste til og fra, varebytte i mange retninger og nye måter å tenke på og leve sine liv. Nye maktkonstellasjoner endret mange lokalsamfunn, både i Norge

og i andre deler av verden. De endringene som skjedde fra 1500-tallet og framover, koblet seg inn i tradisjonelle flytteprosesser og samhandling lokalt mellom nære og litt fjernere naboer. Også i Norge skjedde det endringer som var forutsetninger for den industrialiseringen og det «hamskifte» som skjedde i annen halvdel av 1800-tallet.

Mange tenker at reiser ut fra det hjemlige og flytting mellom lokalsamfunn og over landegrenser er noe nytt i den moderne verden. Før i tiden holdt vel folk seg der de var født? Men slik var det ikke nødvendigvis. Om man trekker tråder tilbake i historien, ser man at samfunnet også i eldre tid var påvirket av internasjonale forhold, hadde internasjonale kontaktnett og at det i større eller mindre grad har foregått mobilitet. Frivillig, av lyst, nød eller tvang har mennesker flyttet seg over lokale og nasjonale grenser. Samtidig har gjenstander, varer, tanker og idéer fulgt med og har bidratt til samfunnsendringer, økonomiske endringer, sosiale, kulturelle og ideologiske endringer. Også de som har holdt seg stabilt på sin fødeplass, har blitt berørt av endringene. Dette har likevel i mindre grad vært en del av norsk lokalhistorisk forskning og publisering. Det er slike kontakter, påvirkninger og endringer denne boka skal handle om.

Hvem var de som kom flyttende til norske lokalsamfunn og hva ville de der? Hvordan påvirket det lokalsamfunnet? Hvor kom de fra? Hva hadde de med seg? Hvilke forbindelser skapte de som reiste ut fra lokalsamfunnet? Og hvilke endringer i lokalsamfunnet har sammenheng med begivenheter og utviklingstrekk som skjer i nabobygda, i en voksende kystby, eller helt andre steder i verden?

Hvordan påvirket det lokalsamfunnet at metaller fra norske gruver og trelast fra norske skoger ble en vesentlig del av norsk eksport på 1600-tallet? Hvordan gikk det til at kaffe og sirup ble viktige deler av kostholdet i norske lokalsamfunn på 1800-tallet?

Utgangspunktet for denne boka er lokalsamfunnet. I norsk lokalhistorisk litteratur har lokalsamfunnet særlig vært sett som en del av nasjonen, og nasjonal utvikling har vært tatt som utgangspunkt for historien om lokalsamfunnet. De fleste lokalhistoriske framstillinger har med elementer av internasjonale koblinger, men oftest uten å gjøre det til et gjennomgående tema. Fortellingen har konsentrert seg om det som foregår innenfor lokalsamfunnet. Men det er også gode grunner til å framheve forbindelseslinjene utover til andre steder, som vi vil gjøre her.

Kronologisk vil vi ha hovedfokus på 1600-tallet til begynnelsen av 1800-tallet – dvs. tiden etter at Norge ble trukket inn i den verdenshandelen som utviklet seg etter de store oppdagelser på 1500-tallet, og før industrialisering og imperiedannelser endret mange av de internasjonale forbindelsenes karakter. Mange av de perspektivene vi har pekt på, vil være gyldige også i moderne tid – og i dag – men et poeng her er nettopp at de større forbindelseslinjene har en lang fortid. Norsk historie har

gjærne trukket et skille mellom «det gamle samfunn» og «det moderne» omkring midten av 1800-tallet. Da startet en modernisering i jordbruket, med mer spesialisering, moderne redskaper som slåmaskin og flere jernredskaper, og en industrialisering med moderne fabrikker satte i gang. Dette har vært en viktig del av norsk lokalhistorisk forskning og er et viktig skille i norsk historie. Men allerede med den økte sammenkoblingen av verden fra 1500-1600-tallet ble norske lokalsamfunn endret og i større grad enn før trukket inn i en internasjonal sammenheng. Det er denne perioden det skal handle om her, tiden fra Norge og norske lokalsamfunn begynte å merke de endrede internasjonale koblingene og fram til industrialiseringen brøt inn med nye påvirkninger.

Lokalsamfunnets grenser må oppfattes som flytende, eller «frynsete». Forbindelsene går dels til nabolokaliteten, dels til nasjonen som overordnet størrelse. I denne boka skal vi heller prøve å systematisere de grenseoverskridende aspektene ved lokalsamfunnets forbindelser: i hvilken grad og hvordan har folk hatt kjennskap til og forbindelser utover lokalsamfunnet? Til andre land? Hvordan påvirket slike forbindelser det liv folk i norske lokalsamfunn levde? Hvordan hadde forhold i norske lokalsamfunn innvirkning på folk i andre land? Hvilke teorier kan hjelpe oss til å studere lokalsamfunnet i et transnasjonalt perspektiv?

Studier om forholdet mellom det lokale og det internasjonale er ikke nytt i norsk lokalhistorie – vi kan bare minne om de mange studiene av utvandring til Amerika. Den norske innvandringshistorien i som kom i 2003 tar for seg den andre siden av folkeforflytningene. Det er blitt større interesse for de internasjonale forbindelser og påvirkninger, også på lokalt nivå. Dette er delvis resultat av internasjonal politisk, sosial og økonomisk utvikling, delvis et behov som har utviklet seg innenfor den historiefaglige diskusjonen, både internasjonalt og i Norge, ikke minst innenfor lokalhistoriefeltet.¹

De senere årene er det mange som har arbeidet med teorier for hvordan man kan utforske slik mobilitet og slike grensekryssende endringsprosesser. Det er også fra norsk synspunkt god grunn til å se nærmere på hvordan nye teorier om grensekryssende prosesser kan gi ny forståelse til lokalsamfunnenes historie – også i tidligere tider. Det er flere metoder som kan brukes: *komparasjon* mellom to eller flere lokalsamfunn kan sette fingeren på likheter, forskjeller og årsakssammenhenger.² Hvordan fungerte for eksempel bondesamfunn i Norge sammenlignet med bondesamfunn i Sverige, Danmark eller Tyskland? Hva var likt og hva var grunnen til forskjellene?

¹ Diskusjonen er også et resultat av forskningsrådets historieevaluering i 2008, som kritiserte norsk historieforskning – deriblant lokalhistorien – for å være for innelukket i nasjonale perspektiv: Norges forskningsråd: Evaluering av norsk historiefaglig forskning. 2008.

² Haupt: Comparative history, 2007. Kocka: Comparison and beyond, 2003.

Studier av *påvirkning* utenfra kan gi forståelse av hvordan endringsprosesser har foregått, hvor nye impulser kommer fra og hvordan de blir en del av lokalsamfunnet. Eksempler kan være tyske bergfolk til Kongsberg og Røros på 1600-tallet, innføring av europeisk hagekultur på 1700-tallet, eller kaffekulturen på 1800-tallet. *Sammenfiltrede* prosesser kan vise hvordan forbindelser har gått flere veier, nettverk har krysset hverandre og påvirkning har skjedd ikke bare en vei, men i flere retninger.³ Hvorfor kom de tyske bergfolkene til Norge? Hadde det noen virkning der de kom fra? Hvordan påvirket introduksjon av nye kolonivarer som tobakk, sukker og kaffe norske lokalsamfunn og norsk levemåte? Hvordan knytter det norske lokalsamfunn til internasjonal handel og plantasjedrift med slaver? Kan studier av forholdene i «den andre enden» av slike internasjonale sammenhenger også gi større forståelse av hvordan norske lokalsamfunn fungerer?

Når norsk lokalhistorisk forskning er beskrevet som begrenset innenfor en nasjonal referanseramme, gjaldt kritikken i stor grad den type lokalhistorie som er rettet mot lokalsamfunnet som mottaker, ofte skrevet med lokalsamfunnet – kommune eller fylke som oppdragsgiver. En annen vinkling på lokalsamfunnshistorie gir imidlertid mulighet til andre perspektiver. Lokalsamfunn brukes ofte som utgangspunkt for forskning om ulike tema, eller som et slags laboratorium for å undersøke bestemte problemstillinger. Store prosesser i historien foregår konkret knyttet til mennesker på konkrete geografiske steder, og kan studeres nettopp der. Perspektivet og problemstillingene kan være forskjellige. Vi skal derfor se nærmere på en del teoretiske perspektiv som nettopp kobler lokalsamfunn med ulike grenseoverskridende teorier – eller transnasjonale om man vil. Den «transnasjonale» vinklingen som har vært diskutert de seneste årene, er en mulighet for å ta inn over seg internasjonale eller globale perspektiv i historien. Nye teorier og metoder kan supplere eldre teorier for hvordan de ulike delene av verden er deler av en større helhet. Vi skal se litt på slike eldre teorier, før vi ser mer på hvordan det transnasjonale perspektivet kan gi noe nytt når man studerer lokalsamfunn.

Overgripende teorier: Hvordan henger verden sammen?

Imperialisme-teori: Begrepet imperium er gammelt, brukt blant annet på det romerske imperium i klassisk tid. I dag brukes imperium også av historikere som en betegnelse på det danske riket – på den tid det omfattet både Danmark, Norge, de nord-tyske områdene Slesvig-Holstein og besittelser i Afrika, Asia og Amerika. Men *imperialisme*-begrepet ble først brukt om det britiske imperiet på slutten av 1800-tallet, og brukes generelt om en stat som forsøker å underlegge seg andre områder

³ Werner og Zimmermann: *Beyond comparison*, 2006. Yun-Casalilla: "Localism", *global history and transnational history*, 2007.

politisk, militært, økonomisk og/eller kulturelt. Lenin (1870-1924) utviklet begrepet på marxistisk grunnlag, i boka *Imperialismen som kapitalismens høyeste stadium*, utgitt første gang i 1917.⁴ Det viktigste poenget hos ham er at det dannes internasjonale sammenslutninger av kapitalister, som deler verden mellom seg. Den økonomiske tilegnelsen av ressurser, konkurranse og monopolisering er da grunnlaget, som skjerper motsetningene og får følge av militær og politisk makt og kulturelt hegemoni. Imperie- og imperialisme-begrepene innebærer analyse av maktforhold og hvordan makten utøves. De lokalsamfunn som er deler av imperiet, har ulik status innenfor imperiet. Noen utøver makt, mens andre blir dominert. Forholdet mellom imperiet og omverdenen er kanskje mer uklart i denne teorien. En deling av verden mellom flere imperier og konkurranse mellom dem om verdenshegemoni er et resultat.

Økonomi-verdener – verdensøkonomi: Fernand Braudel (1902-1985) er en historiker som har gitt viktige bidrag til tenkning omkring globale sammenhenger i historien. Mest kjent er hans to store historieverk, det første om «Middelhavsverdenen» — området som omkranser Middelhavet – i 1949, det andre om det materielle liv i perioden 1400-1800 i 1979.⁵ I begge overskrider han de nasjonale grensene og opererer med et større «verdens»-begrep. Middelhavsverdenen på 1500-tallet oppfattes i det større bildet som en av flere økonomiverdener. Et sentralt poeng er analysen av hvordan havet binder sammen landområdene rundt, på tross av at de hører til ulike land. Dermed overskrides grensene. De ulike økonomiverdenene – Middelhavsområdet, det tyrkiske imperium, asiatiske økonomier, Amerika – smelter i løpet av 17-1800-tallet sammen mer eller mindre til én verdensøkonomi, dominert av Europa. Samtidig analyserer han i detalj sammenhengene mellom dette globale økonomiperspektivet og det materielle liv i de minste landsbyer. Dette perspektivet innebærer også analyse av maktforhold og dominans. Fernand Braudel hørte til det som er kjent som den franske Annales-skolen, der det totalhistoriske grepet – å se samfunnet som en helhet av økonomiske, sosiale og kulturelle forhold – er sentralt.⁶

Braudels perspektiv innebærer en sammenheng i et verdenssystem. De enkelte nasjonale økonomier er ikke uavhengige av hverandre. Et slikt sammenhengende verdenssystem har mest konsekvent vært utarbeidet av Immanuel Wallerstein (1930-2019).⁷ Denne verdens-system-modellen innebærer at den moderne verden omfatter *en* kapitalistisk verdensøkonomi, som har utviklet seg siden 1500-tallet og fremdeles eksisterer. Det betyr at de enkelte nasjonalstatene ikke er samfunn som har

⁴ Lenin: *Imperialismen som kapitalismens høyeste stadium*, [1917] 1969.

⁵ Braudel: *La Mediterranee* [1949] 1972. Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, [1967-1979] 1979. Kortversjon på norsk: Braudel: *Kapitalismens dynamikk*, 1985.

⁶ Annales-skolen: etter tidsskriftet *Annales d'histoire économique et sociale* (nå *Annales. Histoire, Sciences Sociales*), som ble grunnlagt i 1929 av historikerne Marc Bloch og Lucien Febvre.

⁷ Wallerstein: *The Modern World-System*, 1974; norsk overs. *Det moderne verdenssystem*, 1978–79.

atskilte, parallelle historier, men er deler av et større hele. Her opererer han også tydelig med maktstrukturer. Sentrum, semiperiferi og periferi har ulike roller, og blir viktige deler av systemet. Forholdet mellom sentrum og periferi har blitt mye diskutert i historieforskningen, og brukes både om økonomiske og politiske dominansforhold, men også om f.eks. kulturell spredning. Historikeren Jürgen Kocka har i boka *Kapitalismens historie* drøftet teoriene videre.⁸

Det som karakteriserer disse teoriene er for det første at de opererer på et overordnet systemplan. Verden, eller store deler av verden, oppfattes som et sammenhengende system, der delene organisk henger sammen. For det andre inneholder dette systemet tydelige maktrelasjoner. Noen innenfor systemet: kjernen, eller den mest utviklede delen av imperiet, sentrum i verdenssystemet bruker sin makt for å få herredømme, kontroll, innflytelse på andre deler av verden. Det kan innebære militære midler, det kan innebære økonomiske midler eller kulturelle påvirkninger, men maktbruk er sentralt.

Et problem med slike overordnede modeller er at de kan være vanskelige å operasjonalisere – å omsette i praktisk, konkret historisk forskning på konkrete tids- og steds-bestemte forhold. Det er ikke alle forhold eller alle tema som like lett lar seg innpasse i modellen. *Hvordan* for eksempel ideer og tankemønstre overføres, kan være et slikt tema, som nok kan passe godt inn i et makt- eller sentrum-periferiforhold, men der andre perspektiver i tillegg kan gi mer konkret og mer differensiert innhold.

Sentralsted og nettverk: Den norske historikeren Jarle Simensen har tatt utgangspunkt i imperialismeteorien og sentrum-periferiteori i en diskusjon av framveksten av Røros som bergverkssted.⁹ Der framhever han imperialismeteorien maktrelasjoner mellom den sentrale hovedstad og Røros som periferi der ressurser skulle hentes til fordel for sentrum. Hans diskusjon av de konkrete relasjonene Røros sto i, bringer også tankene over på sentralstedsteorien til den tyske geografen Walter Christaller.¹⁰ Røros vil i den teorien fungere som sentralsted for omlandet av arbeidsfolk og bønder omkring i de nærmeste lokalsamfunn, men Røros måtte også forholde seg til Trondheim som regionsentrum og bindeledd ut mot en større verden. Trondheim forholdt seg i sin tur politisk og administrativt til hovedstaden København før 1814, til Kristiania etter 1814. Økonomisk blir derimot sentralstedsteorien for enkel. Her må vi heller ta i bruk en nettverksmodell, der byene fungerer som knutepunkt mot andre byer.¹¹ For Røros sitt vedkommende omfattet nettverket de byene dit kobberet ble eksportert, via Trondheim til Amsterdam og Hamburg. For

⁸ Kocka: *Kapitalismens historie*, 2018.

⁹ Simensen: *Røros som et historisk eksempel på sentrum-periferirelasjoner*, 1974, s. 60-81.

¹⁰ Christaller: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, 1933.

¹¹ Hohenberg og Lees: *The making of urban Europe*, 1995.

Lofoten vil nettverksteorien koble fiskeridistriktet der til Bergen som mellomledd til fiskemarkedene i de baltiske land og Sør-Europa.

De ulike overordnede teoriene står ikke nødvendigvis i motsetning til hverandre, men kan belyse ulike aspekter ved steders forbindelse med hverandre. Teoriene kan på ulike måter hjelpe til å forstå hvordan forbindelser mellom mennesker, sosiale, økonomiske og politiske relasjoner, avhengighet og maktrelasjoner går inn i et system.

Transnasjonale perspektiv

Transnasjonale perspektiv innebærer at man setter søkelyset på betydningen av forbindelser mellom ulike geografiske områder i verden. Når mennesker, gjenstander eller idéer flytter på seg, skaper de forbindelser mellom sin opprinnelse og det sted de beveger seg til. Forbindelsene kan være varige eller mer flyktige.¹² Transnasjonale perspektiv kan gi mulighet til å gå ned på mikroplan – eller lokalt plan. Slik sett kan man si at det kan kobles til et «historie nedenfra»-perspektiv, eller et mikrohistorisk perspektiv i motsetning til de overordnede systemteoriene.

Norge har gjennom mange hundre – eller tusen – år hatt en utadvendt økonomi. At historien og historikere tar hensyn til internasjonale forbindelser, er derfor ikke noe nytt. I lokalsamfunnsstudier har det likevel ofte vært underkommunisert. De transnasjonale teoriene er en inspirasjon til å gå konkret inn i *hvordan* de internasjonale elementene filtrer seg inn i lokalsamfunnene, blir en del av det, gjennom passiv eller aktiv tilpasning og omforming. Det gir dermed også en mulighet til å studere nærmere hvordan de globale prosesser virker i praksis – hvordan de kommer til syne i konkrete lokale samfunn, gjennom de menneskene som lever der eller passerer forbi, gjennom de gjenstandene vi kan finne spor av der, og de tankemønstre vi kan finne uttrykt. Samtidig gir det en mulighet til *også* å studere hvordan de enkelte lokalsamfunn deltar i de større internasjonale prosesser: hvordan bidrar for eksempel norske lokalsamfunn til internasjonale endringer ved å levere utvandrere til Amerika, klippfisk til de katolske middelhavslandene, etterspørsel etter sukker og kaffe eller i dag, for eksempel olje, laks, likestillingspolitikk eller utviklingshjelp til verden.

Mange er blitt begeistret over de føringene som teoriene om transnasjonal historie innebærer og de mulighetene det gir. Det har vært en slags øyeåpner, også for mange som arbeider med lokalsamfunnshistorie. Særlig har det gitt et nytt blikk på den perioden vi kan kalle den tidlige

¹² Wenzhuemer: *The ship, the media, and the world*, 2016.

globaliseringsperioden, fra 1500- til begynnelsen av 1800-tallet, men perspektivet kan absolutt også brukes på både eldre og nyere historie.

Hvordan kan man så konkret studere de internasjonale eller transnasjonale trekkene i historien?

Det er flere teorier eller metoder som handler om å studere forbindelser mellom ulike land og sammenhenger mellom ulike deler av verden og lokalsamfunns plass i slike systemer.

Komparasjon: *Komparasjon* mellom to eller flere lokalsamfunn kan sette fingeren på likheter, forskjeller og årsakssammenhenger. Komparasjon foretas imidlertid vanligvis på enheter som er mer eller mindre uavhengige av hverandre. Det er ikke nødvendigvis de to samfunnene som er «transnasjonale», men *metoden* som tar i bruk et internasjonalt perspektiv. Ideelt sett bør de enhetene man sammenligner være studert like godt og på samme måte, slik at avstanden til objektene er lik. I praksis vil det oftest være slik at man studerer ett samfunn inngående i detalj, og baserer seg mer på sekundærlitteratur for å trekke sammenligninger. Når man i de fleste historiske studier inkluderer en historiografi, så er det blant annet en metode til å kunne sammenligne ens eget objekt med hva andre har funnet om tilsvarende problem andre steder – altså en komparasjon ut over grensene for det studerte eksempelet. Men det behøver altså ikke være noen direkte sammenheng mellom de enhetene som sammenlignes.¹³

Slik sammenligning kan gi ny innsikt. Utviklingen i eget samfunn er kanskje mer allmenn enn man trodde, men sammenligning vil også gi mulighet til å peke på forskjellene. Hvordan for eksempel familier er organisert, oppleves gjerne som noe «naturlig», men ser man på familieformene i ulike deler av verden, er forskjellene til dels svært store, og de har utviklet seg ulikt. Arveregler er eksempler på hvordan ulikheter kan ha vært med å forme lokalsamfunnet. Norske arveregler ga alle barn rett til arv etter foreldrene, gutter dobbelt av piker (fram til 1854), men lik fordeling på guttene på den ene siden og jentene på den andre siden.¹⁴ Om arven omfattet gård, hadde eldste mannlige livsarving rett til å sitte med gården udelt, men de andre arvingene hadde rett til tilsvarende arv i form av eventuelt annet jordegods eller løsøre, eller part i gården som den eldste hadde bruksrett til. Fra 1769 kunne gården deles på flere, om det var tilstrekkelig utkomme til en familie. Det betydde noenlunde sikkerhet både for den som overtok gård og for at andre arvinger ikke ble satt på bar bakke. Det betydde også at kvinner sjelden eide jord, i motsetning til i Sverige, der både sønner og døtre hadde rett til å arve jord (om ikke like mye). I Sverige kunne dermed begge ektefellene eie jord,

¹³ Kocka: Comparison and beyond, 2003.

¹⁴ NL 1687 5-2.

fra hver sin slektslinje.¹⁵ At kvinner i det nordlige Europa giftet seg sent, og dermed hadde en lang ungdomsperiode som ugifte, i motsetning til i det sørlige Europa, der giftermålsalderen var lav og kvinner dermed ble tidlig mødre, hadde også stor betydning for hvordan samfunnet fungerte.¹⁶ Sammenligning gjør at man kan bli oppmerksom på slike forskjeller og lete etter årsakssammenhenger og hvilke følger slike forskjeller fikk.

Transfer eller overføring: Studier av *påvirkning* utenfra kan gi forståelse av hvordan endringsprosesser har foregått, hvor nye impulser kommer fra og hvordan de blir en del av lokalsamfunnet. Eksempler kan være hanseatenes etablering av sitt handelsnettverk i Bergen i senmiddelalderen, tyske bergfolk som kom til Kongsberg og Røros på 1600-tallet, bruken av tobakk som spredte seg med sjøfolk og handelsmenn til norske lokalsamfunn på 1600-tallet, eller innvandrerbutikker i norske byer på slutten av 1900-tallet. Hvordan påvirket det lokalsamfunnet der de kom? Grensekryssende prosesser kan studeres som en overførings- eller påvirkningsprosess, der lokalsamfunnet blir påvirket av noe som kommer utenfra. Da er det altså snakk om en prosess, der det lokalsamfunn som var, endres gjennom de nye elementene som kommer inn.

Transnasjonal historie: *Sammenfiltrede* prosesser kan vise hvordan forbindelser har gått flere veier, nettverk har krysset hverandre og påvirkning har skjedd ikke bare en vei, men i flere retninger. Et eksempel kan igjen være de tyske bergfolk som ble importert til Kongsberg og Røros da bergverksdriften startet i Norge. At de påvirket lokalsamfunnene der de kom, er åpenbart, og mye studert – både når det gjaldt de teknikker de hadde med seg, levemåte og språk. Og selv om det er snakk om *transfer*, eller overføring av teknikker, så innebærer det likevel en mer komplisert prosess, der de innvandrende eksperter måtte tilpasse sine metoder til de lokale grunnforhold både når det gjaldt selve berget, menneskene de skulle arbeide sammen med i gruvedriften og de administrative, økonomiske og politiske strukturer de skulle arbeide innenfor. Og den andre siden av prosessen? Hvorfor kom de tyske bergfolkene til Norge? Hadde det noen virkning der de kom fra? Den pakistanske innvandringen til Norge i moderne tid, hvordan har det påvirket de lokalsamfunn de kom fra? Kan studier av forholdene i “den andre enden” av slike internasjonale sammenhenger også gi større forståelse av hvordan norske lokalsamfunn fungerer?

Et annet eksempel er sukkeret som kommer inn i norsk og europeisk kosthold fra 1700-tallet: det har sammenheng med endringer andre steder i verden, som plantasjedrift i Vestindia, slavehandel, nye industrimetoder og økt skipsfart. Hva som er årsak og hva som er virkning, kan se ulikt ut etter hvilke

¹⁵ Ågren: *Domestic secrets*, 2009.

¹⁶ Først diskutert av: Hajnal: *European marriage pattern in historical perspective*, 1965. Senere påvist, diskutert og raffinert av flere.

elementer i utviklingen man tar utgangspunkt i. Forbrukere i norske lokalsamfunn fikk et attraktivt tilskudd til kosten, norske kjøpmenn og redere fikk nye investeringsmuligheter, men også nye risikomomenter, norske sjøfolk fikk mer strabasjose og risikofylte arbeidsforhold, afrikanske lokalsamfunn ble involvert i slavehandel og afrikanere ble tvangsendt til Amerika, nye lokalsamfunn med ekstrem klassesdeling basert på slaveri og voldsbruk ble etablert.

Nettverksteori: For å studere hvordan disse transnasjonale prosessene foregår, kan nettverksteori være nyttig. Ved å følge hvilke forbindelser personer eller lokalsamfunn er involvert i, kan man få nærmere innblikk i hva slags prosesser samfunnet utsettes for og hvordan ulike mennesker og ulike forbindelser er bærere av ulike elementer i disse prosessene. Det innebærer altså fokus på aktørene.¹⁷

Handelshusene i Trondheim på 1700-tallet er ett eksempel. De firmaene som var lokalisert i Trondheim, gikk inn i forbindelser til det oppland som forsynte dem med eksportvarer, og som var marked for importvarene. På den andre siden spant de et internasjonalt nettverk til viktige handelsbyer, der de kunne finne marked for de trønderske produktene og der de kunne finne produkter som var etterspurt hjemme. De måtte altså opparbeide et markedsnettverk. Samtidig er det et poeng at dette nettverket ikke bare var økonomisk begrunnet, men bygde på personlige relasjoner gjennom slekt, venner og utdanningsbakgrunn.¹⁸

De nettverkene det er snakk om, kan omfatte både økonomiske, politiske, administrative, personlige og kulturelle sider – og dermed bygge omfattende kombinerte nettverk. Ulike typer nettverk vil være med å prege de lokalsamfunn der nettet har kontaktpunkter.

Innebærer så de nyere transnasjonale perspektivene at man ikke lenger ser maktrelasjonene? Oppfattes all kontakt over grenser bare som en utveksling? Det er kanskje en tendens til at maktrelasjoner blir underkommunisert i «transnasjonale» studier, i motsetning til i imperialisme- og verdenssystemteoriene. Men et hovedpoeng må være om de transnasjonale perspektivene gir noen grep for tydeligere å kunne studere hvordan de internasjonale sammenhengene kan spores og hvordan det kan fungere som tillegg til og konkretisering av makroteoriene. Det finnes flere gode eksempler på hvordan lokale eksempler er brukt for å tydeliggjøre de store utviklingstrekkene i verdenshistorien. Ett eksempel på lokalsamfunnshistorie i verdenssammenheng er Donald Wrights historie om det lille lokalsamfunnet Niumi i Gambia, Vest-Afrika, og hvordan det endret seg under

¹⁷ <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Nettverksanalyse>

¹⁸ Bull: De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet, 1998. Bull: Trondheimsborgerskapet på 1700-tallet, 1998, s. 81-91.

påvirkning av de skiftende verdenssystemer i årtusenet fra 1000 til 2000.¹⁹ Et helt annerledes eksempel er Timothy Brooks bok *Vermeer's hat*, som tar utgangspunkt i malerier av den nederlandske maleren Jan Vermeer (1632-1675) og etterforsker elementer i bildene som viser til internasjonale forbindelser som kom til syne i Delft i Nederland på 1600-tallet.²⁰ På tilsvarende måte analyserer Julie Berger Hochstrasser i boka *Still life and trade in the Dutch golden age* hvordan varer fra en nær eller fjern omverden blir avbildet i stilleben-malerier i Nederland, og hva som var meningen bak disse bildene – hva de viser og hva de *ikke* viser.²¹

Tradisjonene i norsk lokalhistorie

Norsk lokalhistorie har en solid tradisjon bak seg. Gjennom nasjonsbyggingsprosesser på slutten av 1800-tallet og inn på 1900-tallet var det et poeng å få kjennskap til de norske lokalsamfunn og hvordan de til sammen konstituerte det norske samfunn som nå skulle utvikles som en selvstendig nasjon.

At historien skulle handle om nasjoner og politikk, var særlig på 1800-tallet opplagt. Mange nasjoner var i en oppbyggingsfase, og historien hadde en funksjon i retning av å styrke det nasjonale, finne ut hvordan riket hadde vært styrt tidligere, hvordan nasjonen hadde utviklet seg. I Norge var dette særlig viktig, nettopp i den nasjonale perioden mot slutten av 1800-tallet, men samtidig et problem, ved at landet gjennom en lang periode ikke var et selvstendig rike. Løsningen kunne være å overse dansketida og gripe tilbake til middelalderen. Men det kunne også være å gå inn på nettopp forholdene lokalt, eller på et nivå *under* rikshistorien.

Mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet våknet interessen også for andre typer historie enn den politiske rikshistorien, ut fra litt forskjellige motiver. En bredere kulturhistorisk orientering ble tatt opp blant annet av den tyske historikeren Karl Lamprecht, og den danske Troels-Lund.²² For dem var det ikke nasjonen eller riket som var hovedpersonen, men folket. I Norge ga kulturhistorien utenfra impulser til norsk satsing på studier av dagligliv, folkets livsgrunnlag, kultur. Og dette kunne best studeres i de små samfunn.

I Norge gikk historiker og geograf Yngvar Nielsen (1843-1916) ut fra et konservativt synspunkt inn for at lokalhistorien måtte anerkjennes som en del av historien. Han mente at for å «male de store træk»

¹⁹ Wright. *The world and a very small place in Africa*, 1997.

²⁰ Brooks: *Vermeer's hat*, 2007.

²¹ Hochstrasser: *Still life and trade in the Dutch golden age*, 2007.

²² Lamprecht (1856-1915), professor i historie i Leipzig, la vekt på den kulturhistoriske og sosialpsykologiske utviklingen i samfunnet. Troels-Lund (1840-1921): viktigste verk: *Dagligt liv i Norden i det 16. Aarhundrede*, 1879-1901.

i kulturhistorien, måtte man også kjenne de små trekk.²³ Dette innebærer at de lokale, små undersøkelsene ville bidra til en samlet framstilling av kulturhistorien for hele det norske folk. Lokalhistorien ble grunnlaget – byggesteiner – til den samlede historien som var målet for byggverket.

Faghistorikere som Edvard Bull d.e. (1881-1932) og Halvdan Koht (1873-1965) tok opp studiet av sosiale og økonomiske emner ut fra en marxistisk historieoppfatning, der det materielle, økonomiske grunnlaget oppfattes som bestemmende for samfunnsordningen. Også for dem var det et viktig poeng at lokalhistorisk forskning ville tjene rikshistorien. Koht sa det slik: “Noko av det viktigaste som all bygde- og byhistorie kan gje oss, er den økonomiske framvoksteren ... Om alt dette har det vori sett fram mange ålmenne synsmåter. Men berre gjennomført lokal ettergransking kan gje oss full visse.”²⁴ De allmenne synsmåtene kunne dermed gi problemstillingene, mens bare lokale granskinger kunne etterprøve om, eller i hvilken grad, disse generelle trekkene holdt stikk. Hans utgangspunkt var dermed *emnet* – “den økonomiske framvoksteren” – mens metoden han ville bruke til å finne ut noe eksakt om dette emnet, var lokale studier.

Koht sa også: “Men når det da er så at lokalhistoria kan bera fram mykje tilfang til rikshistorie, så må på den andre sida rikshistoria setta visse krav til den lokalhistoriske granskinga”.²⁵ Dette er noe av bakgrunnen for at disse to og svært mange andre faghistorikere engasjerte seg i den lokalhistoriske bevegelsen. For dem var det viktig å stimulere til økt lokalhistorisk forskning, og samtidig få kvaliteten på forskningen så god som mulig, slik at resultatene kunne brukes til de større rikshistoriske syntesene som var målet. Dette at ledende faghistorikere gikk aktivt inn i lokalhistorisk forskning og i lokalhistoriebevegelsen, er et særtrekk for Norge. Det ga dermed også en status og en slagkraft til lokalhistorien som fagfelt.

På 1970-tallet oppsto strid om hva som er formålet med de lokalhistoriske undersøkelsene. Ett utgangspunkt var å utforske de mange lokalsamfunn som til sammen utgjør det norske riket. Slik kunne kunnskap om de ulike lokalsamfunn bli byggesteiner til den nasjonale historien. Et annet var å fortelle om lokalsamfunnet, slik at folk der kan kjenne seg igjen. Lokalhistorien skulle være for lokalbefolkningen.²⁶ For begge synspunkt sees lokalsamfunnet først og fremst som en selvstendig enhet innenfor den nasjonale sammenheng. Nasjonen var den opplagte rammen.

²³ Nielsen: Træk af den norske bondestands kulturudvikling i de sidste 300 aar, 1881, s. 158.

²⁴ Koht: Rikshistorie og lokalhistorie, 1973, s. 60-64.

²⁵ Koht 1973.

²⁶ Alsvik: Hva er vel verden utenfor Verona? 2017.

Den internasjonale inspirasjonen

Å se det lokale i en internasjonal kontekst er likevel ikke noe nytt. For sentrale norske og europeiske historikere i det tidlige 1900-tall var det et poeng å se det lokale og nasjonale samfunnet som del av en internasjonal sammenheng. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning*, som ble opprettet i 1922, var nettopp opptatt av å se det norske samfunnet i internasjonalt perspektiv.

Arbeidsprogrammet fra 1929, utformet av Edvard Bull d.e., ville sette i gang studier av bondesamfunnets økonomiske og sosiale kultur, der sammenligning av likheter og forskjeller i bønders og bondesamfunns liv og livsvilkår på forskjellige steder i verden skulle være hovedsaken. Som utgangspunkt ble det vist til internasjonal forskning fra 1850-tallet og framover, og temaer man ønsket svar på var forskjellene mellom den norske enkeltgårdsbebyggelse og de europeiske landsbyene, spørsmålet om det også fantes opprinnelig landsbysystem i Norge, og hvordan rettsregler og praksis mellom naboer fungerte. Et poeng han pekte på når det gjaldt å sammenligne bondesamfunn internasjonalt, var at moderniseringen av norske bondesamfunn lå forholdsvis sent i tid. Da han skrev på 1920-tallet, lå det som senere fikk navnet «hamskiftet», innenfor de siste par mannsaldrene. Konkret valgte man i første omgang å begrense studiene til seterbruket i Norge sammenlignet med tilsvarende ordninger i et landskap som lignet, nemlig «Alpelandene».²⁷ Tilsvarende sammenligning mellom Skandinavia og Alperegionen har i nyere tid vært gjort av de norske historikerne Tore Iversen og John Ragnar Myking i samarbeid med den tyske historikeren Gertrud Thoma.²⁸

Da Bull utformet sitt program, ble internasjonale inspirasjonskilder lagt til grunn. Den franske historikeren Marc Bloch (1886-1944) var invitert til Oslo for å holde en forelesningsserie i 1929, og et ønske for noen av forelesningene var Alpejordbruket og seterbruk.²⁹ Svenske og østerrikske historikere ble også koblet inn i samarbeidet, og påvirkningslinjene til de norske lokalhistoriske studiene kom også fra en kjent kulturhistoriker som Karl Lamprecht (1856-1915) og økonomihistoriker som Werner Sombart (1863-1941).³⁰ Både Bull og Koht hadde personlige erfaringer fra møter med Lamprecht. Koht studerte selv en periode i Leipzig, der han ble begeistret for Lamprecht som lærer og spesielt hvordan han tok med og bandt sammen alle sider av samfunns- og kulturlivet. Historien skulle omfatte hele menneskelivet, og ikke splittes opp i ulike disipliner.³¹

²⁷ Bull: *Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold*, 1929.

²⁸ Iversen, Myking og Thoma: *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft*, 2007.

²⁹ Imsen: *Marc Bloch og arven etter Edvard Bull*, 2010.

³⁰ Sombart: *Mest kjente verk: Der moderne Kapitalismus* (tre bind, 1902-1927).

³¹ Koht: *Historikar i lære*, 1951, s. 77-78, 80-83.

Til grunn for arbeidet med det norske bondesamfunnets historie lå det altså internasjonale inspirasjonskilder, med komparasjon som en viktig metode. Mens det internasjonale utsynet var viktig i startfasen, ble perspektivet mer innadvendt med etterfølgerne, særlig i Andreas Holmsen (1906-1989) sin modell for lokalhistorie, som har fått avgjørende betydning for hvordan norske bygdebøker er blitt utformet. Mens et viktig moment for Edvard Bull og Halvdan Koht var å bygge nasjonens historie ved hjelp av de små lokale undersøkelsene og forstå den i lys av internasjonal komparasjon, ble formålet for Holmsen og flere senere lokalhistorikere å gi historien for de enkelte lokalsamfunnene til lokalbefolkningen. I den debatt som fulgte på 1970-tallet, der Jørn Sandnes (1926-2007) utformet programmet om en lokalhistorie på lokalsamfunnets premisser, forsvant i stor grad de internasjonale utsiktspunktene og den internasjonale komparasjonen ut.³² Vektleggingen av bondesamfunnets historie som det genuint nasjonale førte også til at kystkulturen og de utovervendte kulturtrekkene kom i bakgrunnen.³³

Den globale sammenhengen

Det internasjonale perspektivet har særlig vært brukt som et metodegrep, for å sammenligne ulike samfunn, eller forhold i lokalsamfunn i ulike land. Med en stadig tydeligere globaliseringstendens i verden, blir også historieforskningen preget av det. Det gjøres forsøk på å skrive global historie – et grep som ser på verden som en samlet enhet som det kan skrives historie om. Dette blir et ovenfra-perspektiv, som kan gi et informativt bilde av verdens sammenheng og utvikling.³⁴ Men det globalhistoriske perspektivet kan også utnyttes nedenfra. Jørn Sandnes' poeng om at det må bli slutt på at rikshistorien ensidig skal definere lokalhistorien, kan også brukes som utgangspunkt for å se på lokalsamfunnets historie i andre sammenhenger enn den nasjonale, *forbi* det nasjonale og ut til det internasjonale. Slik lokalhistorie kan også støtte seg på studier – også ved norske universitet – av lokalsamfunn utenfor Europa. Slike studier har hatt bakgrunn i en kritikk av den eurosentriske historien og erkjennelsen av at verden i stadig større grad henger sammen. Ett resultat av det er spesialiseringen på afrikansk historie i Trondheim, der flere studerer sammenhenger på tvers av verdensdel, som for eksempel hvordan den dansk-norske kolonien på Gullkysten fungerte.³⁵ Et globalhistorisk perspektiv har også vært utgangspunkt for å se nærmere på hvordan synet på kolonihistorien har endret seg. Mens det tidligere var mest fokus på kolonimaktens og de europeiske

³² Sandnes: Rikshistorie og lokalhistorie – sentrum og periferi i historieforskningen, 1974. Alsvik 2017. Skeie: Hva var norsk lokalhistorie?, 2018.

³³ Fulsås: Kystkulturen – forsømt i konstruksjonen av nasjonal identitet, 2011. Skeie 2018, s. 466.

³⁴ Se f.eks. Eriksen: Globalhistorie 1750-1900; en sammenvevd og delt verden, 2010.

³⁵ Hernæs: The Danish slave trade from West-Africa and Afro-Danish relations on the 18th century Gold-Coast, 1992, og en rekke senere publikasjoner.

kolonistenes perspektiv, rettes oppmerksomheten nå i større grad også mot hvordan det så ut fra de kolonisertes side.³⁶

Tema i denne boka er norske lokalsamfunn. Ikke i isolasjon, men i en større sammenheng. Mellom norske lokalsamfunn og omverdenen trekkes forbindelser til andre lokalsamfunn – i Norge, og ikke minst i andre land. Hvordan framkommer de forbindelsene? Hva betyr de – for norske lokalsamfunn og for samfunn andre steder i verden? For å utforske dette, skal vi starte med de kontaktene som foregår i nærområdet, og utvide til fjernere områder utover i boka. Samtidig skal vi se nærmere på hva slike kontakter innebærer av endringer i de lokalsamfunn som berøres.

Menneskene er utgangspunktet for de forbindelsene som trekkes. Hvordan har mennesker reist, flyttet og hatt kontakter på tvers av geografiske grenser? Hvem er det som har flyttet på seg, og hvorfor? Hvordan knytter migrasjon ulike lokalsamfunn sammen? Hvilke nye impulser bringer de med seg? Hvordan endres samfunn gjennom de prosesser som foregår lokalt i de små samfunn? Bokas andre kapittel ser nærmere på rammene for menneskers mobilitet og ulike typer migrasjon. Dernext ser vi i kapittel 3 nærmere på motivasjonen for migrasjon og hvordan flytting er knyttet til personenes livsfaser og først og fremst gjelder nærområdene. Fra den migrasjon som særlig foregår til de aller nærmeste lokalsamfunn, beveger vi oss i kapittel 4 ut over havet, der vi først ser på menneskers kontakter i Nordsjø-Østersjøområdet, dernext i kapittel 5 på formålet med denne migrasjonen gjennom varebytte og økonomisk utveksling. Et eget kapittel (6) ser nærmere på markedenes og byenes rolle i denne utvekslingen. Fra det nære og det europeiske perspektivet beveger vi oss så i kapittel 7 ut i den store verden og ser på mobilitet, varebytte og økonomiske relasjoner i en verden som også omfatter kolonialisering i fremmede verdensdeler. Kapittel 8 behandler nærmere de handelsvarene denne verdenshandelen brakte til norske lokalsamfunn og hvordan det endret forbruket. Kapittel 9 går nærmere inn på de ulike mobile gruppene med sine ulike roller i den verden som vokste fram. Bokas siste og tiende kapittel trekker trådene tilbake til lokalsamfunnet og ser nærmere på hvordan vi kan forstå de endringer som skjedde der i lys av den historiske utviklingen og med hjelp av de teorier som er presentert.

Det gjennomgående spørsmålet er hva vi gjør med de transnasjonale forbindelsene når vi utforsker og skriver om lokalsamfunnet. Dette er igjen tosidig. For det første: hvordan kommer de globale

³⁶ Henningsen: Koloniernes spor, i Pedersen: *Danmark. En kolonimagt*, 2017, s. 419. Dette er første bind i et nytt fembinds verk, *Danmark og koloniene*, der de øvrige fire bind handler om *Indien, Vestindien, Afrika og Grønland*.

prosesser til syne i lokalsamfunnet? For det andre: hvordan kan vi bruke forskning i lokalsamfunn for å utforske globale prosesser?

2 Bofaste eller vandrere

Migrasjon – vandring eller flytting – er noe vi i Norge først og fremst forbinder med den omfattende utvandringen til Amerika fra midten av 1800-tallet og fram til begynnelsen av 1900-tallet, og med innvandring av arbeidssøkere og flyktninger i moderne tid. Man forestiller seg gjerne at folk før disse flytteprosessene stort sett holdt seg der de var født hele livet, eller iallfall ikke reiste langt av gårde. Men vandring var slett ikke noe nytt på 1800-tallet – også tidligere foregikk det både utvandring fra Norge, innvandring til Norge og flytting innenlands.³⁷ Slike vandring påvirket lokalsamfunnene i ulik grad og på ulik måte. Lokalhistorien tar oftest for seg et avgrenset geografisk område, gjerne med de administrative grenser man har i samtiden. Oppmerksomheten blir gjerne rettet mot det som foregår innenfor disse grensene. I en diskusjon av lokalsamfunnsbegrepet refererer Knut Kjeldstadli det klassiske begrepet om lokalsamfunn, som innebar en klar avgrensning mot omverdenen. Normalen var at folk ble på plassen, og den mentale horisonten var lokal. Man oppfattet i liten grad at migrasjon forandret lokalsamfunnet. Et svar som problematiserer dette og tar høyde for også det moderne samfunns migrasjon, blir i større grad å studere samfunnsrelasjonene som noe som foregår på steder, mer eller mindre avgrenset og med varierende styrke.³⁸

I dette kapitlet skal vi rette lyset mot de menneskene som krysser grensene – enten det er til nabobygda eller til fremmede land og kulturer. Bakgrunn og motiver kan være forskjellige, men vandring fra eller til lokalsamfunnet vil på ulike vis påvirke også det som skjer innenfor grensene. Flytting – langt eller kort, midlertidig eller varig – skapte nye relasjoner som fikk betydning i det lokalsamfunn folk flyttet fra og i det lokalsamfunn folk flyttet til.

Vi kjenner mange eksempler på folk som har flyttet på seg, til dels over ganske store avstander. Fra bondegården Hangeland i Feda i Lister og Mandals amt (det moderne Vest-Agder) kan bygdeboka fortelle at minst tre av de sju barna i en av brukerfamiliene reiste ut. I 1757 døde sønnen Adrian ombord på et hollandsk handelsfartøy. Broren Tron var også sjømann ombord på et hollandsk skip på den tid, men han kom senere hjem og overtok gården. Søsteren Ingeborg var tjenestepike i Amsterdam. De fire andre søsknene bodde hjemme hos foreldrene eller i nærheten, men et par av dem var så unge at de kanskje ikke hadde rukket å reise ut enda.³⁹ Et annet eksempel er Henrik

³⁷ Kjeldstadli: Norsk innvandringshistorie, 2003. Bind 1, skrevet av Erik Opsahl og Sølvi Sogner, tar for seg tida fram til 1814. Østrem: Norsk utvandringshistorie, 2006. Boka handler om Amerika-utvandringen, men har et bakgrunnskapittel om mobilitet før masseutvandringen til USA.

³⁸ Kjeldstadli: Finnes lokalsamfunn? 2017.

³⁹ Løyland: Fjordfolk. Fedas historie, 1999, s. 190-193.

Horneman, som var født i Flensburg, men bosatte seg som kjøpmann i Trondheim da han som 25-åring i 1669 giftet seg med en Trondheimsenke. Den eldste sønnen hans, Ole, ble så sendt ut i verden igjen. Han gikk i lære i et kjøpmannshus i Amsterdam, giftet seg med datteren i huset og ble boende som kjøpmann i Amsterdam til sin død. Den andre sønnen, Hans, ble også sendt til Amsterdam for å lære, men han kom hjem igjen for å fortsette farens forretningsvirksomhet i Trondheim. Hans Hornemans døtre ble giftet bort – den ene i hjembyen, den andre først til et ulykkelig ekteskap med fogden på Sunnmøre, deretter til presten i Selbu, før hun kom tilbake til fødebyen som enke.⁴⁰ Et siste eksempel er Cornelius Cruys, som ble født i Stavanger i 1657, gikk i hollandsk sjøtjeneste og derfra ble vervet som admiral til St. Petersburg, der han var med på å bygge opp Peter den stores flåte. En av hans oppgaver var å verve sjøfolk til den russiske marinen, og de kom fra mange land, særlig fra Holland, Danmark-Norge og Sverige.⁴¹ Disse eksemplene på tjenestepiker, sjøfolk, kjøpmannsbarn og sjøoffiserer som beveget seg mellom sørlandsbygda Feda, Amsterdam, Flensburg, St. Petersburg, Trondheim, Sunnmøre, Selbu og Stavanger viser bare *noe* av spennvidden i de flyttemønstre som eksisterte, og som vi skal prøve å få innblikk i.

Med framvekst i sosialhistorisk forskning i Norge, og spesielt fra 1970-tallet, har det vært et ønske om å få med ikke bare de etablerte og bofaste, som gjerne var bøndene med slektsrøtter i bygda, men også «alle andre», og da ble særlig husmannsfolk ført inn i beretningen. I dag vil det i mange lokalsamfunn være tydelige innslag av mennesker som har en kort historie i lokalsamfunnet. Det gjør det naturlig å se etter slike også når man går bakover i historien. Hvilke spor har innvandrere, omreisende og forbigående satt i lokalsamfunnet? Hva har det betydd at noen har forlatt lokalsamfunnet til fordel for en annen bygd, en nærliggende eller fjernere by eller et helt annet land? Hvordan knytter vandrere, innvandrere og utvandrere lokalsamfunnet til den større verden?

Lovgivning og strukturer for mobilitet

I våre dager finnes pass- og visumregler for å reise mellom land, men vi kan reise fritt innenlands. Tidligere ga loven regler både for mulighetene til å bevege seg omkring i landet og over landegrensene.⁴² Noen typer reising var nyttig og nødvendig. På 1600-tallet skjedde viktige endringer som gjorde at kommunikasjonene mellom lokalsamfunnene innad i riket ble endret. Mens lensherrer hadde hatt større eller mindre selvstendighet innenfor sine len – riktig nok underordnet kongen – betydde overgangen til enevælde i 1660 at kommandolinjene i større grad ble sentralisert til kongen.

⁴⁰ Bull 1998, s. 138.

⁴¹ Titlestad: Cornelius Cruys, Norsk biografisk leksikon, 2009.

⁴² Passlov: NOU 1994:13. Kapittel 2 om historikk.

<https://www.regjeringen.no/contentassets/ae7a332feeee4cb699fdf15d2c1ca152/no/pdfa/nou199419940013000dddpdfa.pdf>, lest 3.4.2019.

Mens underordnede tjenestemenn tidligere hadde fått sine instruksjoner fra lensherren, ble alle embetsmenn nå knyttet med sin lojalitet direkte til kongen. Det kom tydeligere bestemmelser for hvordan administrasjonen skulle ordnes. Både kartlegging av hvordan tilstanden var i riket og gjennomføring av nye lover krevde at kongens menn kunne være mobile. Kongens tjenestemenn måtte reise rundt i sitt distrikt, og handels- og håndverksfolk måtte ha adgang til å reise for å utøve sitt yrke.

Kong Christian den femtes lov 1687 ga bestemmelser om at det skulle finnes både skyssmuligheter for reisende og vertshus for overnatting. Men hvem som helst kunne ikke reise omkring. Omstreifere, løsgjengere og tatere ble forfulgt, og folk som ga dem husrom, skulle også straffes.⁴³ Jøder og andre med uønsket religion kunne ikke komme inn i landet uten særskilt kongelig leidebrev.⁴⁴ Det var heller ikke nødvendigvis fritt å reise ut av landet. Da ville både arbeidskraft og skattebetalere gå tapt for landet.⁴⁵

Fram til 1860 var det passplikt innenlands. Formålet med passtvangen var flersidig. Med dette kunne man hindre at vernepliktige forlot landet. Man kunne også holde kontroll med tiggere og landstrykere og «fremmede» personer. Man var også opptatt av å holde politisk og religiøs kontroll, for eksempel med emissærer. Med passtvangen kunne man ha en viss oversikt over hvor «uønskede» personer befant seg, og man kunne arrestere dem om man fant det nødvendig. Pass kunne skrives ut av ulike øvrighetspersoner, men prestene var satt i en særstilling med å kontrollere reisende. Loven av 1687 ga bestemmelser om at prestene skulle føre lister over fremmede som ankom sognet og kontrollere hva slags folk det var. Folk som skulle reise til et annet sogn, skulle henvende seg til presten og få attest for sin tilhørighet og bevitnelse på at de hadde fulgt de kirkelige reglene om altergang. Så skulle de henvende seg til presten i sitt nye sogn med sin presteattest. Det fungerte ikke nødvendigvis alltid etter hensikten, men meningen var at man skulle kunne ha “fuldkommen efterretning” om hvem som oppholdt seg i sognet, både av innerster (leieboere), tjenere og løsgjengere.⁴⁶ I 1805 kom det bestemmelser om at passmyndigheten skulle ligge til politiet.

Ugifte folk hadde plikt til å ta tjeneste. Tjenestefolk skulle feste seg for et helt eller halvt år. Det skulle sikre bøndene stabil arbeidskraft og kontrollere løsgjengeri og fattigproblemet. Unntaket var folk som drev sesongbasert fiske og sjøfart – de kunne ta dagarbeid. Det var også anledning til

⁴³ NL 3-21-21, NL 3-22-3.

⁴⁴ NL 3-22-1.

⁴⁵ NL 3-11 Om Skydsfærd og Færgemænd.

⁴⁶ NL 3-21-8 Om Tjenistefolk paa Landet og i Kiøbstæderne, Inderster og Løsgængere.

dagarbeid for å treske korn i sesongen.⁴⁷ Med folkeøkningen på 1800-tallet ble tilgangen på arbeidskraft et mindre problem. Bøndene ville heller ha onnehjelp i den tiden det var mest behov for arbeid enn faste folk hele året. I 1818 og 1854 kom nye lover som ga ungdommer rett til å ta tjeneste hvor de ville. Det gjorde det lettere for bygdeungdom å flytte ut, blant annet til byen. Det skaffet også arbeidskraft til den industrien som var i emning fra midten av 1800-tallet.⁴⁸

Med passlover og tjenesteplikt sørget man for at befolkningen ble ordnet inn i et system av hushold, der husholdsoverhodet, i de aller fleste tilfeller en mann, var ansvarlig for husholdet og var øvrighetens redskap til å holde orden på befolkningen

Fram til 1600-tallet var det bøndenes ansvar å sørge for de veier de trengte, mens kongens ombudsmenn hadde et overoppsyn med det. Fra 1600-tallet ble statsmakten mer aktiv. En aktiv statsmakt trengte flere embetsmenn, soldater og postgang. Handel over lengre avstander ble også viktigere og krevde muligheter for kontakt. Et postvesen krevde et system som bandt landet sammen, og faste postruter. Postvesenet ble etablert i 1647 og var først og fremst beregnet på statens behov. Statens post ble derfor sendt gratis, mens privat post ble betalt med porto. Private folk brukte gjerne å sende brev «med leilighet» – det vil si med reisende som kunne ta med beskjeder. Postrutene som ble prioritert, gikk mellom Kristiania og København, og mellom Kristiania og de andre stiftshovedstedene Bergen og Trondheim, dessuten en rute til Skien, som snart ble forlenget til Kristiansand og Stavanger. Først etter hvert ble postrutene mer finmasket og også utvidet til Nord-Norge mot slutten av 1600-tallet. Disse postrutene understreker hvordan et sentralstedssystem ble utviklet, med København som sentrum for rikene og de norske stiftsbyene som regionale sentra, som i hovedsak kommuniserte med København og ikke med hverandre, men med Kristiania som en slags nasjonal mellomstasjon.

Hensynet til at embetsmenn måtte kunne sende og motta post var det viktigste formålet, men også andre fikk nytte av det. For byborgere som drev handel, var dette et alternativ til å sende post med «leilighet» eller med eget bud. Skriftlig kommunikasjon ble dermed lettere. Postmestrene i byene ble en slags informasjonssentre. Postbønder og embetsmenn underveis på rutene var lokale mellomstasjoner. Posten ble dermed en mulighet til kontakt og informasjon rundt i landet, først og fremst mellom embetsmenn, men også mellom andre borgere og bønder. Posten gikk langsomt, og spesielt til Nord-Norge sjelden, men det var en ny mulighet til kommunikasjon og utveksling av nyheter og synspunkter. Postsekkene inneholdt også nyhetsbrev og håndskrevne eller trykte aviser, i

⁴⁷ NL 3-21-4,5,6.

⁴⁸ Norsk historisk leksikon (NHL): tjenesteplikt.

første omgang utenlandske, men noen postmestere benyttet også anledningen til å utgi egne nyhetsbrev. Mot slutten av 1700-tallet ble nye postruter etablert av hensyn til handelsinteressene. Blant annet kom det da en postrute langs kysten mellom Trondheim, Molde, Bergen og Stavanger.⁴⁹

Parallelt med etableringen av postvesenet ble det også skapt et veivesen. Flere veier ble bygd, med kongelige generalveimestre – en for det nordafjelske og en for det sønnafjelske – og underordnede veimestre som ansvarlige for hovedveiene mellom byene og deres omland. Hovedveiene – kongeveiene – var et spesielt ansvar. Men selve veiarbeidet var det fortsatt bøndene som måtte gjøre, og de var sjelden interessert i å arbeide på veier som de ikke hadde spesiell nytte av. Folk flest trengte ikke avanserte veier. Hadde de hest, kunne de ri, og langs kysten beveget man seg lettest med båt. Også til andre land – Danmark, England, Nederland eller Tyskland – var skipstransport det vanlige. Lokalt var det bena som gjaldt: å vandre betydde nettopp det – å vandre på sine ben. Og vandringer kunne også foregå over store avstander. Mens postvogner var en aktuell transportmåte for passasjerer i Europa, var det ikke aktuelt i Norge. Her gikk posten med ryttere mellom postgårder langs postrutene. I teorien skulle posten fraktes med hest, eventuelt med båt, men en god del steder var det ikke mulig, og vandrende postbud var ikke uvanlig.

Med veiloven av 1824 fikk amtmennene ansvar for veibygging, og det skulle finansieres med en veiavgift som bøndene betalte i forhold til gårdens matrikkelverdi. På 1800-tallet ble også privat båtskysst supplert med dampskip. De to første slike ble anskaffet fra England i 1826-27, og var først og fremst beregnet på transport av post, men også på passasjerer.⁵⁰ Helt mot slutten av 1800-tallet ble Hurtigruten en pålitelig transportør av både post og passasjerer langs kysten helt til Nord-Norge.⁵¹ Jernbaneutbyggingen kom i gang fra midten av 1800-tallet, og endret etter hvert mulighetene for å reise også for folk flest.

Fra 1600-tallet ble også ordningene for losji for reisende utvidet. I 1648 ble det bestemt at det skulle utpekes gjestgivere i Norge der det trengtes. Gjestgiverne skulle skaffe de reisende nødvendig mat, øl og natteleie. Fra 1719 ble reglene om skyssplikt utvidet. Gjestgiverne skulle holde hester i beredskap, og bøndene som bodde i nærheten kunne pålegges skyssplikt. Man regnet med at folk som reiste omkring på denne måten, var personer fra de øvre sosiale lag, som skulle ha gode losji. Gjestgiverne ble derfor pålagt å ha en særskilt stue for de reisendes tjenerer.⁵² Gjestgiverstedene kunne utvikle seg til bygdesentre og lokale treffsteder. Bønder som skulle skyssse reisende måtte møte opp der.

⁴⁹ Johannessen: Alltid underveis. Postverkets historie, 1997. NHL: Veivesen.

⁵⁰ Johannessen 1997, s. 157-172.

⁵¹ Gulowsen: Kysten som skapte Hurtigruten, 2011.

⁵² Fredrik den 3.s forordning om skyssferd 24.12.1648. Ordonanse om gjestgiverier og skyssferd 20.5.1719. Bull: Vallersund, 1982.

Gjestgiverne måtte holde en del varer for å kunne forsyne de reisende, og fikk også lov til å selge noe til lokalbefolkningen. Det ble steder der de fastboende kunne møte reisende, de kunne møte hverandre, og de kunne få kjøpt en del varer de ellers ville måtte reise til byen for å få tak i. I Vallersund på Trøndelagskysten fikk gjestgiveren i 1780 tillatelse til å handle med en lang rekke spesifiserte varer, slikt som man regnet med at bønder ved kysten hadde bruk for. Det var salt og kornvarer, materialer til fiskebruk, en del grove tekstilvarer, nåler og sakser, jerngryter og mye mer. Varene var i hovedsak innenlandske varer, men også sirup, tobakk og tobakkspiper, almanakker, kompasser og landkart. I årene på begynnelsen av 1800-tallet ble gjestgiverne også pålagt å holde et lite lager av korn.⁵³ Enkelte gjestgivere tok borgerskap i nærmeste by, og kunne da drive kremmerhandel som utliggerborgere. De måtte ta sine varer fra kjøpmenn i byen, og om de tok imot varer fra bøndene – for eksempel fisk – måtte de selge det via kjøpmennene. Gjestgiveriene ble likevel nye muligheter for å etablere handelssteder på bygdene, og gjorde folk der mindre avhengige av å reise til byen.

Gjestgiverstedene kunne også være til myndighetenes forargelse. Det kunne oppstå konflikter omkring hva gjestgiverne kunne selge. Konflikter kunne også oppstå om gjestgiveriet som treffsted konkurrerte med kirken og søndagsprekenen. Og om skysskaren hadde hatt for langt opphold en søndag etter kirketid, kunne den reisende oppleve en usikker skyssferd, som den danske forfatteren Niels Hofman Sevel Bloch forteller fra Ringsaker, på reisen fra Trondheim tilbake til Danmark. Der hadde skysskaren tilbrakt formiddagen i selskap med fordrukne bønder, som avsluttet kirkegangen med drikk.⁵⁴

Lovene om veier og gjestgivere var først og fremst beregnet på reisende som hadde behov for å ferdes omkring for å utøve sitt yrke, som embetsmenn og handelsmenn. Men mange skiftet også bopel, permanent eller for kortere eller lengre tid. Det er migrantene.

Migrasjonstyper

Migrasjon kan kort beskrives som flytting fra et sted til et annet over så stor distanse at daglig kontakt ikke kan opprettholdes. Flyttingen kan være permanent eller midlertidig. Vi snakker om emigrasjon når fokus ligger på flytting *fra* et sted, og *immigrasjon* når fokus ligger på flytting *til* et sted. Migrasjonen kan ha forskjellig karakter, og flere har forsøkt å dele inn flyttebevegelsene i typer, delvis etter migrasjonens avstand eller varighet, delvis etter motivasjonen som ligger bak.

⁵³ Bevilling til Peder Ovid, Vallersund datert 20.10.1780, se Bull 1982.

⁵⁴ Bloch: Reise-iagttagelser eller Udtog af en Dagbok ..., 1808, s. 30.

Lokal migrasjon eller *kortdistansemigrasjon* innebærer at folk flytter innenfor et hjemlig marked. Flytting av denne type var et naturlig innslag i lokalsamfunnet og individenes liv, knyttet til strukturer som eiendomsrett, kjønn, tjeneste og ekteskap. Kortdistanseflyttingen var den vanligste form for migrasjon. Noen blir, noen reiser hjem igjen, noen reiser videre. Tjenesteplikten og den lange ungdomstiden var en grunn til slik flytting. De fleste tjenestefolk tok tjeneste innenfor samme bygd eller de nærmeste bygder, der folk hadde kjennskap til hverandre. Giftermål var en annen grunn til flytting, og de gikk også oftest mellom nærstående bygder. Systematiske forskjeller i arbeidsmuligheter førte også til flytting. Det er for eksempel registrert arbeidsvandring på 1700-tallet fra de indre bygdene i Agder til de sørøstlige områdene der det var muligheter til arbeid i jordbruket, i sjøfarten, skipsbygging ved Arendal og i den framvoksende handelsbyen Kristiansand.

Sirkelmigrasjon står for regelmessige arbeidsvandringer, der folk vender tilbake til hjemstedet etter bestemte intervaller. Slik migrasjon kan for eksempel være det å reise på innhøstingsarbeid i en annen region enn der en hørte hjemme. En tredje type er de som er kalt «*trekkfugler*». Det er de som passerer, blir en stund og reiser videre. Håndverkssvenner på vandring vil være eksempel på slike. De mer stabile *utvandrerne* er en fjerde type. Det er de som slår seg ned for godt og går inn som en del av mottakerlandets befolkning.⁵⁵

I de neste kapitlene skal vi møte de ulike typene migranter, og samtidig se nærmere på hvilken betydning de hadde for sine lokalsamfunn. Vi skal først se på flytting innenfor naboer: kortdistansemobiliteten foregikk innenfor områder som kunne være godt kjent. Der hadde man kanskje slektninger eller kjente, eller utnyttet tradisjonelle ferdselsveier. Man kunne likevel krysse grenser til et annet lokalsamfunn, også grenser mellom land. Dernest skal vi se på mobiliteten innenfor et større område – den økonomiverden som for Norges vedkommende omfattet områdene rundt Østersjøen, Nordsjøen og kanskje så langt som til Frankrike og Spania. Mobilitet i dette området innebar både handel og migrasjon, kulturmøter, påvirkning og konflikter. I tidlig-moderne tid ble Norge også deltaker i den ekspanderende verdensøkonomien, som strakte seg forbi Afrika til Østen og over Atlanterhavet til Amerika. Forholdsvis få mennesker i antall var direkte deltakere ved selv å reise til andre verdensdeler, men kontaktene hentet hjem påvirkninger i form av nye matvarer, tekstiler, bruksgjenstander til hus og næring, kunnskaper, kultur, politiske oppfatninger og inntrykk. Om vi bruker begrepene fra innledningskapitlet, kan vi i diskusjonen av migrasjon bevege oss mellom sentrum, semiperiferi og periferi, og vi kan bevege oss fra det lokale, til den nordvest-europeiske økonomiverden til den framvoksende verdensøkonomi. På veien kan vi se på hvordan

⁵⁵ Moch: *Moving Europeans*, 1992, s. 16. Sogner: *Ung i Europa*, 1994. Lucassen: *Migrant Labour in Europe 1600-1900*, 1987. Johansen: *Nordisk emigration*, 1995-97.

nettverksrelasjoner ble brukt til å knytte sammen ulike lokalsamfunn i en transnasjonal sammenheng med mer eller mindre sterke maktrelasjoner i over- og underordning.

3. Den nærmeste verden

Mange mennesker i tidlig moderne tid var forholdsvis bofaste. Likevel hadde alle kontakter som gikk ut over det nærmeste lokalsamfunnet og mange flyttet til andre steder innenfor samme lokalsamfunn eller lokalsamfunn i nærheten. Grensene mellom bygder og prestegjeld var ikke stengsler for ferdsel. Giftermål og slekt krysset grensene, og fulgte ofte tradisjonelle kontaktlinjer. Migrasjon mellom nabobygder eller mellom en by og dens omland omfattet både kortere kontakter og besøk, sesongvandring, flytting i en periode av livet og permanent flytting. Mye av migrasjonen foregikk langs etablerte kontaktlinjer, langs dalfører, fra innland mot kysten eller fra omland til nærmeste by.⁵⁶ Slike kontakter utvidet erfaringsbakgrunnen den enkelte hadde.

Jakten på et levebrød

De fleste vandring henger sammen med nødvendigheten av å ha noe å leve av.

Mange steder var det etablert faste rutiner for sesongvandring. Befolkningsvekst i senmiddelalderen førte til at folk tok i bruk tidligere ødegårder. Det var også behov for tilleggsressurser til gårdene, og utmark ble brukt til sommerbeite og slått. Seterdrift går langt tilbake i tid, men slike ressurser ble stadig viktigere med videre befolkningsvekst på slutten av 1600- og på 1700-tallet. Seterdrifta var ulik i forskjellige distrikter. Noen steder var setrene så nær at setertausene kunne gå fram og tilbake hver dag til der dyra holdt til, andre steder kunne setrene være en eller flere dagsmarsjer unna gården, slik at de som skulle stelle kyrne, oppholdt seg lenge borte fra gården. Det kunne være en eller et par koner eller jenter, eller det kunne være størstedelen av husholdet som flyttet til seters. Ofte hadde gårder fra samme området setre i tilknytning til hverandre, og setertunet ble et kvinnesamfunn i sommertida, kanskje med hjelp av noen halvoksne gutter som gjetere.⁵⁷

Somrenes beiting av husdyr krevde gjeting, både for å holde dyra sammen og for å verne dem mot rovdyr. Dette var oftest barnearbeid. Det krevde tilstedeværelse, og man kunne vanskelig holde voksne arbeidsføre folk til dette. Fra Sørlandet er de store barnevandringene om somrene kjent, der barn helt ned i sju-åtteårsalderen vandret i flokker fra fattige gårder i de indre og vestre bygdene i Agder til rikere gårder i Øst-Agder. Også i andre bygder var det vanlig at folk, særlig ungdom, fra

⁵⁶ Sogner: Folkevekst og flytting, 1979. Gjerdåker: På flyttefot, 1981.

⁵⁷ Heramb, 1967. Reinton: Sæterbruket i Noreg, 1961.

fattigere strøk og fra fjellbygdene tok arbeid i rikere jordbruksområder i travle onnetider i sommerhalvåret.⁵⁸

Samisk næringsdrift var også i stor grad basert på sesongvandring. Særlig var innlandssamene mobile. De endret på 1600-tallet levevis fra en hovedvekt på jakt og fangst til å legge større vekt på tamreindrift. De utnyttet beitet i lavland og skog om vinteren, i høyfjellet om sommeren. Dermed krysset de gjerne grensa mellom Norge og Sverige eller mellom Norge og Finland eller Russland i nord, og de kunne ha tilhørighet og slekt i begge land. Kystsamene hadde i større grad tilknytning til gårdsbruk i fjordene, og drev fjordfiske og sesongfiske på noenlunde samme vis som nordmennene, men de kunne også ha ulike sesongboplasser. Samer og nordmenn hadde flere typer samkvem gjennom handel, utveksling av tjenester og ekteskap. Særlig fjordsamene ble mer integrert i de norske lokalsamfunn. På 1800-tallet ble det ført en mer aktiv fornorskningsspolitikk mot samene fra statens side, som endret kontaktformene til et mer tvangspregget forhold.⁵⁹

Fiskeriene var i stor grad sesongbasert. Nordmennene fisket stort sett langs kysten, og var avhengige av hvor fisken kom inn. Torsk og skrei var nokså årvisst på de samme stedene. Lofotfisket rekrutterte fiskere fra den nære kysten, utover 1800-tallet også lenger sør fra. Finnmarksfisket var på tilsvarende vis sesongbasert, og en del fiskere deltok i begge, og var dermed lenge på reisefot. Disse fiskeriene foregikk vinterstid. De som deltok der, var dermed hjemme og kunne delta i gårdsarbeidet om sommeren. Sesongfiskeriene påvirket bygdene fiskerne kom fra, der driften av lokalsamfunnene i perioder ble overlatt til kvinner, barn og gamle. Sildefisket var mer ustabil, men når det slo til et sted, strømmet fiskere til i store mengder mens fiske pågikk. Påvirkningen på lokalsamfunnet der silda slo til, fulgte dermed ikke like faste tradisjoner som sesongfiskeriene etter skrei.

Selve fiskeriene var i hovedsak en mannlig arena, men særlig lofotfisket kunne på 1800-tallet være mer organisert, med kvinnelig kokke til de ulike båtlagene. Lokalsamfunnene der fiskerne hadde landopphold under fisket ble åpenbart preget av tilstrømningen, og tilstedeværelsen av det store antallet fiskere i en periode var viktigste eksistensgrunnlag for flere lokalsamfunn. De mange fiskerne endret lokalsamfunnet betydelig i sesongen. I 1767 forteller presten i Bodin at folketallet i Vågan økte med 4-5000 mennesker under Lofotfisket.⁶⁰

⁵⁸ Try: Norges historie, bind 11, 1979, s. 86-93. Øidne, 1981.

⁵⁹ Hutchinson og Elstad 2015, s. 28-38, 133-145, 296. Fjellheim: Samer i Rørostraktene, 1999.

⁶⁰ Døssland m.fl.: Norges fiskeri- og kysthistorie, bd. 2, 2014, s. 83.

Helt nord i Finnmark var fisken også grunnlag for kontakt med russerne. Både fiske og handel foregikk på tvers av landegrensene – og landegrensene var i seg selv flytende fram til den ble fastsatt ved en traktat i 1826.

Lofotfisket førte også til sesongmessige reiser mellom fiskeridistriktene og byene der fisken ble samlet for eksport. Bergenskjøpmennene sto sterkt i denne forbindelsen, og helt siden Hansatiden på 1300-1400-tallet gikk fiskehandelen fra Nord-Norge om Bergen. Senere overtok innflyttede tyske og naturaliserte norske kjøpmenn eksporthandelen, men nordlendingene reiste selv til Bergen med tørrfisken sin. Derfra fikk de korn og andre nødvendighetsvarer. Også trondheimskjøpmenn deltok i fiskehandelen, men de drev i større grad en oppsøkende handel og reiste til Lofoten i sesongen i vintermånedene. Der solgte de medbrakte varer – både utenlandsk import og varer til nytte og hygge innkjøpt i Trondheim og på Levangermarkedet. Tilbake tok de med seg fisk.

Tilstrømming av fiskerbønder og nordlandshandlere til Lofoten, nordlandsfiskere til Bergen, ungdommer på sesongarbeid i jordbruket preget åpenbart både de lokalsamfunn der de kom og der befolkningen kunne bli drastisk økt i perioder, og det preget lokalsamfunnene de forlot, for en periode å overlate samfunnet til få gjenværende.

Grensene mellom Norge og Sverige, Finland og Russland var ikke ugjennomtrengelige, og flytting over grensene var aktuelt for enkeltpersoner eller for grupper. Mange av flyttebevegelsene var sesongbestemte, som russehandelen i Finnmark. Markedshandelen både på Levanger, Røros og Grundset trakk til seg handlende både fra Sverige og Norge. Samene beveget seg fram og tilbake over grensene gjennom året. Men det foregikk også permanent flytting. I Nord-Norge foregikk kvensk innvandring fra Finland og Sverige både først på 1700-tallet og på 1800-tallet, stort sett i sammenheng med uår der de kom fra. I Øst-Norge kom finner via Sverige til skogområdene i Solør i Hedmark, til det området som fortsatt heter Finnskogen og til Trysil lenger nord. Innvandringen foregikk på slutten av 1500- og på 1600-tallet. Språket ble lenge holdt i hevd, og de drev jordbruk gjennom svedjebbruk, til forskjell fra de norske bøndene.⁶¹

Nedgang og vekst i befolkningen, klimaendringer og endringer i livsberingmuligheter førte mange til områder med bedre forsørgelsesmuligheter. I Norge gikk bevegelsene mot kysten, der fisket ga tilleggsnæring til jordbruket, og til Nord-Norge, der det lenge var ledig jord også i innlandet. Utover 1800-tallet overtok utvandringen til Amerika mye av slik flytting.⁶²

⁶¹ Dyrvik: Norges historie, bind 8, 1978, s. 106-107. Bjørnskau og Østby: Finnskogene.

⁶² Gjerdåker: På flyttefot, 1981.

Livsfasene

Samfunnet i tidlig moderne tid, før industrialiseringen trådte inn, var et standssamfunn, der det var viktig at barn og ungdom ble opplært til å passe inn i den stand de kom fra. Forventningene var at de skulle tilhøre samme stand når de ble voksne. For mange kunne denne opplæringsperioden innebære reising eller flytting over kortere eller lengre distanser. Mens de grunnleggende forberedelser oftest foregikk innenfor barnas opprinnelige hushold, var det flere ordninger for videre opplæring og tilpasning til voksenlivet. Mest vanlig var en ungdomsperiode i tjeneste hos andre. I bondesamfunnet var det oftest innenfor samme bygd eller i en nabobygd, men etter hvert som byene ble viktigere del av samfunnsøkonomien tok ungdommer også tjeneste der. For andre var det formell læretid som gjaldt, i håndverk eller handel, og med mål om å kunne få en framtid innenfor faget. Ungdomstidens forberedelser førte de fleste til steder i nærheten av fødestedet, men mange vandret også lenger av sted, innenlands eller utenlands.

Det europeiske ekteskapsmønster, der de fleste inngikk ekteskap sent, innebar en forholdsvis lang ungdomsperiode før folk etablerte seg med ny familie, ekteskap og levebrød.⁶³ Ungdomstiden fra konfirmasjon i 15-årsalderen til ekteskap godt uti 20-årene var dermed en periode da folk ofte oppholdt seg i andre lokalsamfunn, knyttet kontakter og fikk opplevelser og inntrykk som kunne tas med hjem – eller de etablerte seg i nye lokalsamfunn, dit de tok med seg erfaringer fra sitt opprinnelige hjemsted. I bondestanden, som de fleste tilhørte, betydde det en lengre periode som tjenestegutter eller –jenter. Det kunne være i bygda de tilhørte, i nabobygda eller i et tradisjonelt kontaktområde, eller i nærmeste by. Loven fastsatte tjenestetvang. I Christian den femtes norske lov 1687 gjentas tidligere bestemmelser om at unge, ugifte folk skulle ta tjeneste, og binde seg til et halvt eller helt år av gangen. Dagarbeid var i prinsippet forbudt, og tjenere kunne skifte jobb bare ved bestemte flyttedager vår og høst. I prinsippet skulle ungdommene ta tjeneste i hjemsoknet, dersom det var arbeid å få der. Det forhindret likevel ikke at mange tok arbeid i andre sokn, og arbeidsgivere var ivrige etter å få fatt i gode tjenestejenter og drenger. Da kunne ungdommer fra distrikter med spesielle kunnskaper være ettertraktet.⁶⁴ Arbeidsgivere med store husholdninger, som storbønder på Østlandet, handelsstedene i Nord-Norge eller handelshusene i byene, tiltrakk seg mange tjenere, og embetsfolk som flyttet til nytt embetsdistrikt kunne ta med seg gode tjenestejenter.

Ungdommenes flytteperioder var både standsbestemt og kjønnsbestemt. Bondestandens ungdommer av begge kjønn flyttet mest innenfor en forholdsvis liten radius, der de tok tjeneste.

⁶³ Hajnal: European marriage system, 1965.

⁶⁴ Sogner og Telste: Ut og søkje teneste, 2005.

Mannlige ungdommer hadde likevel noen flere muligheter. De kunne bli med et fiskefartøy til Lofoten, de kunne gå til sjøs på mer langveisfarende skip, de kunne ta arbeid i framvoksende næringer som bergverkene, eller de ble innrullert i hær eller flåte. For jentene var det stort sett tjeneste som var mulighetene – i bygda, i et nærliggende distrikt eller i nærmeste by. Og for noen var det Amsterdam som ble oppfattet som nærmeste by.

Først på 1800-tallet blir det mulig å kartlegge flyttelebegrensene systematisk. Etter at flyttelister ble innført i kirkebøkene etter 1812, ble flyttinger som gikk ut og inn av prestegjeldet registrert, riktig nok ikke like samvittighetsfullt av alle prester. I kirkeboka for Biri noterte presten for eksempel at Ingeborg og Marie Olsdatter flyttet ut av sognet i 1814, den første som tjenestepike til gården Disen i Vang på Hedmarken, den andre til kaptein Spørck på Fredriksvern. Han noterer også samme år at piken Oline Gulbrandsdatter Bjørnstad flyttet fra bygda for å gifte seg med gårdbruker Hans Larsen på Refling i Ringsaker. Ingeborg og Oline krysset Mjøsa, Marie flyttet litt lenger vekk, til Fredriksvern marinebase og verft i Stavern, der det var stor aktivitet og – på linje med byene – folk som hadde bruk for tjenestepiker. Oline var en eksepsjonelt ung brud, bare 16 år gammel, noterte presten i Biri. Presten i Ringsaker oppgir henne til bare 15 ½ år ved innflyttingen der.⁶⁵ Folketellingen for 1865 er den første som oppgir fødested på personene som blir registrert. Ofte ser vi da at ektefeller er født i ulike prestegjeld. Gårdbruker og selveier Peder Knoph på gården Terråk i Bindalen i Nordland hadde for eksempel en kone som var født i Trondheim. Bøndene på Terråk var postmester i Nordland siden 1804, og hadde rimeligvis kontakter i Trondheim. Peder Knophs mor hadde nok også kommet utenfra til Terråk, men ikke lenger unna enn nabokommunen Nærøy. Hun hadde imidlertid i sitt andre ekteskap funnet en mann fra Sverige.⁶⁶

For noen ble tjenestetida etterfulgt av ekteskap og overtakelse av gård eller husmannsplass, for noen ble arbeid i tjeneste på en gård en livsvarig posisjon, og for noen ble lønnsarbeid i byen resultatet. For håndverkere, og særlig i fag som hadde etablert laug, hørte det med en periode som læregutter, vanligvis i en by, deretter noen år som svenn. For håndverkssvennene var vandringer til andre byer og land innenfor et etablert vandreområde nødvendig før de kunne etablere seg som håndverksmester. Mester kunne de så bli på sitt opprinnelige hjemsted eller på et sted de fant fram til under sine vandringer. Først da kunne de etablere seg med ekteskap, familie og selvstendig håndverksverksted. For kjøpmenn var det også nødvendig med læretid. Det kunne være formalisert, som i laughåndverket, eller mer uformelt. Etter læretid fulgte også her gjerne noen år som ansatt, med titler som fullmektig eller betjent. Mange brukte noen ungdomsår til å reise for å etablere et

⁶⁵ SAH, Biri prestekontor, Klokkebok nr. 1, 1814-1828, s. 290.

⁶⁶ Folketellingen 1865, Bindal: <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01038354000374>. Statsarkivet i Trondheim privatarkiv 44 Knoph.

nettverk av folk de kunne handle med, få kreditt hos og bruke som kontakt inn i et større handelsområde. Først når de hadde etablert slike nettverk, kunne de etablere seg med egen handel og søke borgerskap. Handel kunne også foregå uten formelt borgerskap, og slik handel var gjerne i enda større grad mobil.

Tiden som ung tjener eller lærling betydde at man måtte flytte på seg til en annen gård der man kunne få tjeneste, eller til en by der både tjenere og lærlinger kunne få plass. Flyttingene foregikk gjerne innenfor etablerte nettverk og fulgte vennskap, slektskap eller kjennskap. Også ekteskap fulgte ofte etablerte geografiske mønstre. Å bli kjent med mulige ekteskapspartnere var ett formål med de flyttinger og reiser ungdommer gjorde.

Spesielt i overklassen kunne letingen etter en passende ekteskapspartner være knyttet til reiser til fremmede steder. Barn av embetsmenn i lokalforvaltningen og kjøpmenn på lokale handelssteder hadde ikke nødvendigvis så mange potensielle partnere av akseptabel stand i nærområdet. Reiser til andre tilsvarende familier på landet eller i en by kunne være rent sosiale eller knyttet til opplæring. Anna Dorothea, datteren av sorenskriver og godseier Brodtkorb på Tjøtta ble for eksempel sendt til Trondheim da hun var ung. Der møtte hun sin kommende ektemann, kjøpmann Herman Hoë. Hennes bror kommenterte senere hvordan hun som ung pike bodde i den gamle byfogdens hus, der det var flere unge piker samlet.⁶⁷ Et annet eksempel er Hans Knudtzon – kjøpmann, borgermester og politiker i Trondheim. Ved folketellingen i 1801 er han oppført som fraværende i København, sammen med sine tre ugifte døtre Sara, Catharina, og Magdalena, 19, 20 og 22 år gamle. Samtidig var også sønnene utenlands: den 17-årige Jørgen i Hamburg for å lære handelen, de to yngre brødrene Christian og Broder i Flensburg, der de gikk på skole. Hjembyen var ikke tilstrekkelig miljø for dem – pikene skulle introduseres i et større sosialt miljø, guttene få erfaring fra internasjonal handel og kunnskapsmiljø. I dette, som i mange andre tilfeller, valgte de steder der familien og deres miljø hadde slekt, venner og kontakter.

Det var flere viktige formål med å flytte på seg i ungdomstida. For det første var det for mange nødvendig å skaffe seg eget levebrød. De færreste kunne regne med å bli forsørget av foreldrene etter konfirmasjonsalder. For det andre var det viktig å lære seg arbeidsprosesser og arbeidsdisiplin i et yrke som kunne bli deres framtid. Det var også i denne fasen man skaffet seg et kontaktnett og nye forbindelser, som også kunne føre til ekteskap. Flytting til andre hushold enn det hjemlige innebar også å bli kjent med nye skikker. Den flyttingen som foregikk i ungdomstida, kunne dermed

⁶⁷ Bull: De trondhjemske handelshusene, 1998, s. 133.

være en dyd av nødvendighet for å livberge seg. Det kunne også være bevisst flytting for å oppnå bestemte typer kontakter eller reising som fremmet en karriere.

Voksenlivet innebar gjerne mindre reising og flytting. Mange hadde etablert seg med et yrke – overtatt gård eller husmannsplass, tatt borgerskap som handlende eller håndverker. Det var likevel avhengig av yrke hvor bofast de var. Sjøfolk var selvsagt reisende, både som førstereisgutter, matroser og som styrmann og kaptein. Etter hvert som sjøfarten utviklet seg, ble avstandene lenger og tiden de var hjemmefra ble også lenger. Mens skip som gikk i eksporttrafikk på 1600- og det meste av 1700-tallet stort sett seilte om sommeren og lå hjemme om vinteren, så ble det fra slutten av 1700-tallet vanligere å være i utenriksfart også over vinteren. Da drev de trampfart mellom havner lenger sør i Europa. I begynnelsen av perioden preget derfor sjøfolkene hjembyen om vinteren, og skipperborgere var en viktig del av det tilstedeværende borgerskap. Skippere drev blant annet privat undervisning i navigasjon. Etter hvert ble det imidlertid lengre mellom hjemmebesøkene, og sjøfolks familier var mer avhengig av egen livberging og avtaler med skipenes redere om underhold.⁶⁸ For skipperne selv ble tilhørigheten til hjembyen som borger svekket. De plikter og privilegier som hørte til borgerskapet, kunne de dermed vanskeligere oppfylle og loven fritok dem også for slike plikter.⁶⁹ Deres påvirkning på byens politiske og praktiske styre ble dermed mindre enn for andre borgere. Påvirkning på andre måter gjennom erfaringer, nye varer, moter og praksiser var fortsatt mulig, både når de selv var hjemme og gjennom familiene.

Kjøpmannsborgere måtte også i noen grad være mobile. I det oppland de sognet til, var det viktig å holde kontakten med kunder – både de bønder, fiskere og andre typer virksomheter som leverte eksportvarer til dem, og de bønder, handelsmenn og andre som kjøpte varer av dem. Å være til stede på de etablerte sesongmarkedene var også viktig. Mye av kontakten med kundene kunne likevel opprettholdes med korrespondanse, og mange av disse kundene kom heller til byen for slike forretninger. Deltakelse på markedene kunne kjøpmannen selv sørge for, men de sendte også gjerne en handelsbetjent, kanskje en sønn som skulle læres opp, på slike oppdrag.

Også etablerte bønder kunne være mobile. Langs kysten deltok de i fiskeriene, andre deltok på distriktsmarkedene, de drev med tømmerhogst om vinteren og tømmerfløting og plankekjøring for sagbrukene og tømmerhandlerne, og bønder i bergverkenes nærområde, *sirkumferens*, hadde arbeidsplikt med kullbrenning og fraktoppgaver. Bønder var derfor ofte utenfor gården, med båt eller til hest. Kvinnene i bondestanden var i større grad stabilt tilstedeværende, men også de kunne møte

⁶⁸ Otterstad: Den trondhjemske skipsfart på Middelhavet, 2009.

⁶⁹ NL 1687, 3-4-10.

opp på markedene. På tingsamlingene, der distriktets øvrighet møtte allmuen, var mennene i flertall, men også kvinner kunne møte som vitner, som taltale i forbrytelser, eller som del av den begivenhet slike samlinger var.

Befolkningsvekst innebar at stadig flere befant seg i underordnede posisjoner som tjenere, husmannsfolk eller håndverkssvenner, som løsarbeidere eller dagarbeidere. Da kunne det være nødvendig eller attraktivt å flytte på seg også i voksen alder i håp om å skaffe seg en bedre posisjon. Plutselige katastrofer kunne også få folk til å flytte. I våre dager er kriger og naturkatastrofer viktige som bakgrunn for migrasjon. Det har det også vært tidligere. Også norske lokalsamfunn ble rammet av krig. Flere kriger mellom Danmark-Norge og Sverige betydde forflytning av mennesker. Da Trøndelag var erobret av svenskene i 1658, ble det skrevet ut nesten 2000 soldater til den svenske hæren. Mange av dem rømte hjem igjen, men mange forsvant også i den svenske stormaktskrigen på sørsida av Østersjøen.⁷⁰ Under store nordiske krig på begynnelsen av 1700-tallet ble flere områder i Norge berørt. Svenske erobringforsøk i Østfold i 1716-1718 og i Trøndelag 1718 betydde at folk måtte rømme unna og mange fikk gårder og levevei ødelagt. Et eksempel er bonden Iver Joensen Stokkan, som hadde hatt gård i Stjørdal, men fått gården rasert under krigen. Han havnet i Trondheim, der han livberget seg på overnattingsgjester og ølutsalg i forstaden Bakklandet. Gjestene kom ofte fra hjembygda Stjørdal, der folk hadde fått et tilknytningspunkt i byen med Iver.⁷¹ Flomkatastrofer kunne føre til varige forflytninger. I 1789 var det en slik flom i store deler av det sønnafjelske Norge, da både Glomma og Gudbrandsdalslågen og flere elver gikk over sine bredder og ødela store områder. Flommen i 1789 er fortsatt kjent som «storofsen». Flere ble drept, og mange flyttet ut. Særlig foregikk det en organisert utflytting til Bardu og Målselv. Det fikk blant annet som resultat at dialekten i Bardu og Målselv er preget av østlandsdialekt, ulikt nabobygdene i Troms.

Alderdom kunne også føre med seg flytting. Pensjonsalder hører til nyere tid, men med økende alder kunne arbeidsevnen avta. Bare bergverkene hadde en etablert pensjonsordning, som forpliktet dem til å gi pensjon til arbeidere som var skadd i arbeidet, som ikke kunne arbeide lenger på grunn av alderdom, eller enker etter en mann som var drept ved gruveulykker. Men plikten gjaldt bare om verket hadde økonomi til det, og det måtte søkes i hvert tilfelle. Pensjon kunne avslås, om arbeidsgiverne mente søkerens fattigdom var selvforskyldt på grunn av «uordentlig levemaade».⁷² For embetsmenn og deres enker var offentlig pensjon et tema fra begynnelsen av 1700-tallet. Det

⁷⁰ Bull: Trøndelags historie, bd. 2, 2005, s. 221-222.

⁷¹ Bull: Trøndelags historie, bd. 2, 2005, s. 234.

⁷² Bull: Thomas Angell, 1992, s. 199-200.

norske postverkets overskudd ble brukt til pensjoner, særlig for embetsmannsenker, som kunne søke kongen om slik hjelp.⁷³

Bønder med gård eller byborgere med etablert næring kunne organisere overtakelse fra neste generasjon og selv bli boende som kårfolk. For andre kunne alderdom, og særlig enkestand utløse mer kritiske forhold. Enker kunne i en del tilfeller ta opphold hos barn. Det kunne innebære flytting over kortere eller lengre avstand. Fattigvesenet regnet med at barn hadde et slikt ansvar for foreldre, men det var ikke nødvendigvis slik at barn var i stand til eller villige til å forsørge foreldre. I bondesamfunnet var legdsordninger et etablert system. Det betydde at de enkelte bygdene hadde ansvar for sine fattige. De ble forsørget ved at de fattige ble flyttet rundt på gårdene etter et etablert system. Slike legdslemmer kunne være barn, men var oftere eldre eller andre med mindre evne til selv å forsørge seg. Gårdene i legden hadde plikt til å forsørge dem, mot at legdslemmene arbeidet i den grad de var i stand til det.

Alle fattige ble ikke omfattet av legdsordningene, og i byene fantes ikke dette systemet. På reise i Norge hadde kong Christian 6. sett at det var mange tiggere som vandret omkring. Han tok initiativ til en gjennomgang av fattigvesenet, og i løpet av 1700-tallet ble det gitt lover for fattigvesenet i de fire stiftene i Norge. Den første loven ble gitt for Akershus stift i 1741, den neste for Bergens stift i 1755, så for Kristiansand stift i 1786 og for Trondhjems stift i 1791.⁷⁴ Et mer organisert fattigvesen ble resultatet. Et grunnprinsipp var at samfunnet bare hadde ansvar for de «rette» fattige. Det ville først og fremst si foreldreløse barn og eldre arbeidsuføre. Særlig i byene ble det bygd opp fattighus. De enkelte lokalsamfunn var imidlertid opptatt av at de bare skulle ta ansvar for «sine egne». Det innebar at fattige uten en viss botid ble sendt tilbake til det lokalsamfunnet der de hadde hjemstavnsrett. Slike ordninger for hjemstavnsrett ble lovfestet i fattigloven av 1863, men hadde forløpere i lover og praksis langt tilbake.⁷⁵ Mange av dem som gikk rundt og tigget – eller «betlet» – tilhørte ikke de gruppene fattigvesenet var til for. Omstreifere, tater, folk uten fast tjeneste, soldater skulle i prinsippet tvinges til å arbeide. For det formålet ble det etablert tukthus og arbeidshus. Blant slike omstreifere var den 13 år gamle taterpiken Maria Andersdatter, hennes foreldre og flere andre i følget, som ble satt i tukthus i 1737. De kom nok fra Sverige, der Maria var født. Målet om å få omstreiferne i arbeid ble forsøkt oppfylt da Maria som 26-åring ble satt i tjeneste

⁷³ Johannessen: Alltid underveis, 1997, s. 74-76.

⁷⁴ Dyrvik: Avgjerdsprosessane og aktørane bak det offentlege fattigstellet i Norge 1720-1760, s. 109-184.

⁷⁵ Nedrebø: Hjemstavnsforklaringer, se: <http://digitalarkivet.uib.no/sab/hjemstavn.htm>, lest 3.4.2019.

hos en prest. Hun rømte fra tjenesten etter noen måneder, og havnet denne gangen i tukthuset på livstid.⁷⁶

Et første skritt ut fra lokalsamfunnet

Mye av den migrasjon som foregikk i tidlig nytid var knyttet til behovet for å skaffe seg noe å leve av. Det fikk i stor grad følger for ungdommer, som måtte flytte på seg for å finne passelig arbeid eller for å få opplæring som gjorde dem kvalifisert til mer selvstendig næringsvei. Et viktig poeng for dem var nettopp at flytting – kortvarig eller langvarig – ga dem kunnskaper og erfaringer gjennom møtene med andre kulturer. Slike erfaringer kunne være fra nabogården, nabosognet, byen eller et mer fjerntliggende sted. Både nødvendighet, sedvane og eventyrlyst hører med i denne mobiliteten. I den andre enden av livsløpet, for eldre og særlig for fattige, var flytting eller vandring i større grad tvunget fram.

En del av denne mobiliteten foregikk innenlands, eller til naboområder over landegrensene. Mye gjaldt likevel også bevegelser og kontakter i det området vi kan kalle den nordeuropeiske økonomiverdenen: områdene rundt Nordsjøen og Østersjøen, med Amsterdam som en økonomisk magnet som bandt denne delen av verden til det sørlige Europa og videre ut i verden.

⁷⁶ Statsarkivet i Trondheim, Trondheim tukthus, fangeprotokoll nr. 1.

4. Kontakter over hav

Sjø og havområder var sammenbindende ledd i tiden før jernbane og bil overtok transporten. Før moderne kommunikasjonsmidler kom, var det gjerne lettere å ferdes over sjø. Der kunne man ferdes med båt eller skip. Havet bandt områdene rundt sammen, mens fjell og innland var hindringer som måtte forseres til fots eller med hest. Også med norske lokalsamfunn som utgangspunkt ser vi at ferdsele bandt sammen områder rundt havet, selv om vandringer over land heller ikke er uviktige.

De bevegelser som har foregått over større havområder, er i stor grad knyttet til globale prosesser og en voksende handel. Etter at den franske historikeren Fernand Braudel kom med sitt verk om Middelhavet i 1949, har flere vært opptatt nettopp av hvordan kontakt opprettholdes over havområder.⁷⁷ Særlig i sitt andre store verk om framveksten av en kapitalistisk økonomi skapte Braudel begrepet *økonomiverden*.⁷⁸ Fra tiden omkring de store geografiske oppdagelser på 1500-tallet og fram til begynnelsen av 1800-tallet var Norge en del av det vi kan kalle en økonomiverden omkring Nordsjø-/Østersjøområdet. Det var særlig i dette området den migrasjon som omfattet norske lokalsamfunn foregikk: Danmark-Norge, Sverige-Finland, de baltiske land øst til St. Petersburg i Russland; England, Skottland og Irland vest for Nordsjøen, kystområder i Tyskland og Nederland i sør.

Det er særlig noen flyttestrømmer som peker seg ut i dette området og som har vært mest studert. Havområdet mellom Agderkysten, Jylland og Vest-Sverige kan nærmest betraktes som lokalområde for hyppige reiser og sesongvariasjoner, men resulterte også i at en del mennesker flyttet permanent mellom Norge, Danmark og Sverige. Kontakt over Østersjøen med de gamle Hansabyene og den nye russiske hovedstaden St. Petersburg som viktige punkter var fortsatt viktig på 1600- og 1700-tallet. Flere norske lokalsamfunn knyttet kontakter med England, Skottland og Irland. Den flyttingen som hadde Nederland og særlig Amsterdam som sentrum, førte norske lokalsamfunn i kontakt med en mer omfattende verdenshandel.

Skagerak - Kattegat

Det nordiske Skagerrak-Kattegat-prosjektet som ble drevet på begynnelsen av 1980-tallet, studerte kontakten mellom områdene på den danske, svenske og norske siden av disse havområdene, og den migrasjon denne kontakten førte med seg. Kjell-Olav Masdalen studerte skutehandelen mellom Arendal og Nord-Jylland, som var en forutsetning for migrasjonen, Poul Holm undersøkte

⁷⁷ Braudel: *La Mediterranée*, [1949] 1972.

⁷⁸ Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, [1967-1979] 1979. Kortversjon på norsk: Braudel: *Kapitalismens dynamikk*, 1985.

vandringene mellom Sørlandet og Nord-Jylland, mens Reidar Vollen så spesielt på den danske innvandringen til Agder. Kjell Bråstad har skrevet om svensk innvandring til kyststrøkene ved Arendal.⁷⁹ Alle har lagt mest vekt på 1800-tallet, men trekker linjer tilbake til 1700-tallet. Innvandrerne fra den svenske vestkysten både til Sørlandskysten og til Jylland var landarbeidere, som delvis var sesongpendlere. Mellom Sørlandet og Jylland var det skutehandelen med korn som var bindeleddet. Skippere, sjøfolk og kjøpmenn flyttet mellom regionene, og giftermål foregikk på tvers av havet. Ålborg ble hovedby for kornhandelen, med skutefart til Norge som viktig næring. Den nye kystbyen Kristiansand vokste fram med trelasteksport som viktigste grunnlag, og en del gikk som bytte for kornet fra Jylland. Marstrand i Bohuslen (norsk til 1658, deretter svensk) var sentrum for sildehandelen i tilknytning til det omfattende sildefisket på 1500-1600-tallet. Disse byene overtok noe av posisjonen Hansaen hadde hatt i området, men fra midten av 1600-tallet ble også nederlenderne viktige aktører i handelen i området.

Et eksempel på handelen mellom Jylland og Agder var kjøpmannen Michel Edvardsen Galtrup i Thisted i Jylland på 1760-tallet. Finere varer som sukker og svsker fikk han fra Ålborg, men det meste ellers fikk han via en skipper på vestkysten av Jylland som brakte ham tømmer, salt, kakkelovner, tjære og klippfisk fra Norge. Til gjengjeld sendte kjøpmannen, i fellesskap med broren, som var bonde, ost, bygg, havre, flekk og smør til Norge. Med handelen fulgte også påvirkning på flere næringer. Skutene som ble brukt i handelen mellom Jylland og Agder var oftest bygd i Norge, og kakkelovner fra de norske jernverkene og glass fra de norske glassverkene fantes i mange nordjyske hjem – særlig hos skipperne.⁸⁰

For mennesker i en del norske lokalsamfunn betydde disse forbindelsene at de naturlige kontaktene ikke nødvendigvis gikk til de nærmeste lokalsamfunn i det norske nabolaget, men like gjerne til lokalsamfunn over havet i sør og i øst. I Arendal er det vist at det fant sted en betydelig innvandring fra Jylland på 1700-tallet, og i mange av brudeparene som giftet seg der, var en av partene eller begge født i Danmark.⁸¹ Kystbefolkningen langs sørlandskysten var imidlertid også i stadig kontakt med de indre bygdene i Agder. Mellom dem ble det utvekslet fisk og jordbruksvarer, og fra innlandet kom trelast, som kunne selges til tilreisende skipper. Både skutehandel og migrasjon dabbet av utover 1800-tallet, og var slutt før midten av århundret.

⁷⁹ Kattegat-Skagerrak-prosjektet, Meddelelser nr. 2, 1983 og nr. 7 1984: artikler av Masdalen, Holm, Vollen og Bråstad. Holm: Kystfolk, 1991. Sætra: International labour market for seamen 1600-1900, 1996.

⁸⁰ Holm 1991, s. 95-98.

⁸¹ Holm 1991, s. 99.

Nærheten til havet betydde at folk utnyttet de muligheter det ga til variert næringsdrift. Som ved kysten ellers, var mangesysleriet et grunnlag på Agder-kysten, med kombinasjonen av ressurser fra landjorda på den ene siden, høsting av det man fikk fra havet på den andre siden. De første ga en sikkerhet i matkorn, melk, smør og kjøtt, saueull, geiteskinn og ved til brensel, dessuten muligheter for tømmersalg til tilreisende skipper. Det andre ga fisk fra havet, muligheter til å dra over havet for å hente forsyninger av matkorn, erfaringer i båtbygging og sjømannsliv. Når Terje Vigen i Henrik Ibsens diktverk drar over havet til Danmark for å hente korn i den hjemlige nødsituasjonen under napoleonskrigene, så var det en naturlig utvei. Det var nok langt å ro, men problemet var ikke egentlig å takle en sjøreise over, men at britiske krigsskip patruljerte havet på jakt etter fiendtlige skip. Mangesysleriet, som dels var knyttet til det bofaste jordbruket, dels til det mobile sjølivet, betydde også at familiene hadde flere «spesialiseringer», som gjerne betydde at kvinnene ble mer bofaste, mennene mer mobile. Kjønnsarbeidsdelingen fulgte i stor grad (men ikke fullstendig) denne oppdelingen, som også var knyttet til skillet mellom selvforsyning og markedsøkonomi. Selve skipsfarten i området var også utgangspunkt for to separate næringer, skipsbygging og vrakberging.

Østersjøen

Østersjøområdet hadde tidligere vært dominert av den tyske Hansaen, og fremdeles gjennom tidlig nytid var tyskerne et integrerende element i denne regionen, som innflyttede byborgere og som bosettere. Det er særlig svenske forskere som har studert nordiske relasjoner og migrasjon i dette området.⁸² Migrasjonen her ble påvirket av den svenske stormaktspolitikken på 1600-tallet, og av Russlands vending mot vest under Peter den store, med etableringen av den nye hovedstaden St. Petersburg. St. Petersburg ble en storby, som trakk til seg varer og folk, og bredte sin innflytelse uavhengig av riksgrensen. Fra byens grunnleggelse i 1703 og inn på 1800-tallet foregikk en betydelig innvandring dit fra Vest-Europa: tyskere, franskmenn, engelskmenn, nederlendere, men også svensker, finner og nordmenn. Mange ble rekruttert som eksperter fra vest for å bygge opp den nye byen og ikke minst for å bygge opp og rekruttere Peter den stores skipsflåte. Blant disse var også nordmenn. Den best kjente av disse var Cornelius Cruys, født i Stavanger under navnet Niels Olufsen, til sjøs i den hollandske handelsflåte som ung, og i russisk tjeneste fra 1697, der han fikk ansvaret for å bygge opp den russiske marinen.⁸³

⁸² Engman: Finnar och svenskar i St. Petersburg, 1989. Engman: Norden och flyttningarna under nya tiden, 1997. Se også forskere støttet av Østersjøstiftelsen, f.eks. Kekke Stadin: <http://ostersjostiftelsen.se/forskare/237-kekke-stadin>, Martin Wottle: <http://ostersjostiftelsen.se/forskare/153-martin-wottle>, David Gaunt: <http://ostersjostiftelsen.se/forskare/89-david-gaunt>, Heiko Droste: <http://ostersjostiftelsen.se/forskare/433-heiko-droste>, Christine Bladh: <http://ostersjostiftelsen.se/forskare/259-christine-bladh>.

⁸³ Titlestad i Norsk biografisk leksikon: <https://nbl.snl.no/Cornelius>

Norge var avhengig av import av korn. Mye av det kom fra Danmark, men mye kom også fra landene ved Østersjøen. Der var det gode forhold for dyrking av rug, mens man i Norge hovedsakelig dyrket havre og bygg. Fra Bergen og Trondheim sendte kjøpmenn sild, tørrfisk og tran dit, og i retur fikk de korn, men også lin og hamp. Tradisjonene fra hansatiden ble ført videre, med tyske kjøpmenn i Bergen som sto for viktige deler av kornhandelen. Når fiskejektene fra Nordland kom til Bergen på de årlige fiskestevner, så var det først og fremst korn de var ute etter som returlast. Her var det de langvarige tyske forbindelsene som var hovedkilden til korntilførselen. Også kjøpmenn i Trondheim hentet korn i Tyskland og i Østersjølandene, mens importen til Agder og de østnorske delene av landet helst kom fra Danmark. Til kornimporten hørte også import av ferdigmalt mel og malt til ølbrygging. I krisetider, som da de vanlige handelsrutene var blokkert under napoleonskrigene, kjøpte flere trondheimskjøpmenn korn fra Arkangelsk.⁸⁴ Særlig Bergen hadde et spesielt ansvar for å skaffe korn til forsyning ikke bare av egen befolkning i byen og Bergen stift, men også til fiskeribefolkningen i Nord-Norge. Mens myndighetene i Danmark var opptatt av å beskytte den danske korneksperten, måtte de gi konsesjoner til det nordafjelske Norge, det vil særlig si kjøpmennene i Bergen og Trondheim. Jørgen Thormøhlen i Bergen fikk i 1685 gjennom nedsatt korntoll,⁸⁵ og det danske kornmonopolet fra 1735 gjaldt ikke for det nordafjelske Norge (det vil si Vest-Norge, Trøndelag og Nord-Norge). Forbindelsen til kornområdene sør for Østersjøen var avgjørende for kornforsyningen til det nordafjelske.

Norske lokalsamfunn, både i byer og langs kysten, var avhengige av kornimporten fra andre land, og kornområdene i de østeuropeiske områdene sør for Østersjøen var vesentlige for matsikkerheten. Det betydde at mange norske kjøpmenn, særlig i Bergen og Trondheim, hadde nettverkskontakter i byer som Flensburg, Lübeck, Rostock, Stettin, Riga og St. Petersburg, og mange norske sjøfolk hadde vært i dette området. Tyske kjøpmenn slo seg ned i norske byer, men opprettholdt også kontakten dit de kom fra.

Amsterdam som magnet

Amsterdam oppfattes som et av de viktigste økonomiske sentra i verden i tidligmoderne tid. Byen knyttet Europa sammen med resten av verden etter at det europeiske økonomiske tyngdepunkt ble flyttet, først fra de nord-italienske handelsbyene til Atlanterhavskysten og Spania-Portugal på 1500-tallet, så til Nederland, med Holland som viktigste provins, på 1600-tallet. For norske lokalsamfunn var kontakten med Amsterdam det første skrittet mot en integrering i det globale samfunn, utover den nordlige økonomiverden. Da er migrasjon et viktig poeng. Amsterdam ble en magnet som trakk

⁸⁴ Bull 1998, s. 70.

⁸⁵ Fossen: Jørgen Thormøhlen, 1978, s. 102-103.

til seg mange mennesker, som bidro til befolkningsvekst og økonomisk vekst. Fra nederlandsk side har innflyttingen til Amsterdam vært studert i et helhetlig perspektiv, uten å begrense det til den nordlige delen av interesseområdet. Vandringer til Nederland fra Norge gikk inn i en større helhet i det som er blitt kalt Nordsjøsystemet. Flesteparten kom fra Tyskland, men også fra Belgia og Frankrike i sør og Danmark, Norge og Sverige i nord.⁸⁶ Fra norsk side studerte allerede Ludvig Daae i 1880 migrasjonen fra Norge til Nederland.⁸⁷ Senere har norske forskere gjort nye studier av den norske utvandringen til Amsterdam, basert både på kilder i Amsterdam som er gjort tilgjengelige der, og på norske kilder.⁸⁸ Omfanget av utvandringen har vært diskutert. Knut Mykland konkluderte i sin Norgeshistorie med at utvandringen til Holland var beskjeden sammenlignet med utskrivningen til flåten i København, men lokale studier har vist at Hollandsvandringen var omfattende fra enkelte distrikter, og førte til at befolkningsveksten i Agder ble langt lavere enn i resten av landet, og til at befolkningen i enkelte områder stagnerte i en periode da det i landet som helhet var en dobling.⁸⁹ I nyere tid er det særlig Sølvi Sogner som har studert den norske utvandringen til Amsterdam, der hun har gått inn i lokale kilder og søkt etter norske kvinner og menn.⁹⁰

Amsterdam ble en verdensmetropol fra slutten av 1500-tallet, og innvandringen bidro. I perioden mellom 1600 og 1650, da Amsterdam vokste fra omtrent 60.000 til 175.000 innbyggere, har man funnet at 2/3 av dem som giftet seg i byen, var født andre steder enn i byen selv. De fleste kom fra landsbygda i Nederland, men mange kom fra utlandet. Nesten 60 % av sjøfolkene var utlendinger. Av de utenlandske innvandrerne var den største gruppen tyskere, fulgt av nordmenn. Mange av de tyske gikk inn i et sesongarbeidssystem i jordbruket i området rundt Amsterdam. De norske mannlige innvandrerne rekrutterte skipsflåten, mens de kvinnelige fikk tjeneste i byen. Dette var en periode med stagnasjon i deler av Europa, men langdistansemigrasjon forsynte de få rike og voksende områder med arbeidskraft.⁹¹

Ser vi på den voldsomme befolkningsveksten i Amsterdam på 1600-tallet, er det klart at mange innvandrere slo seg til der varig. Man har likevel funnet at vandringer ofte ikke var permanent. For mange var et opphold i Amsterdam et ledd i livssyklusen, og etter noen år der i ungdommen dro de tilbake og etablerte seg på hjemstedet. Mange av sjøfolkene var også bare innoom kortere perioder for å få hyre, og mange dro senere tilbake til hjemstedet eller ble borte på sjøen eller i fremmede land. Noen ble rekruttert til den russiske flåten og mange til den dansk-norske marinen i København,

⁸⁶ Lucassen, 1987. Moch, p. 78.

⁸⁷ Daae: Nordmænds udvandring til Holland og England i nyere tid, 1880.

⁸⁸ Hodne: Fra Agder til Amsterdam, 1976. Sogner, 1994.

⁸⁹ Mykland: Gjennom nødsår og krig, Norges historie bd. 7, 1977, s. 167f. Sogner: Ung i Europa, 1994, s. 15.

⁹⁰ Sogner 1994. Se også: Løyland: Hollendartida i Norge 1550-1750, 2012.

⁹¹ Moch, p. 29ff.

eller de gikk i andre lands tjeneste. Også nederlandske menn døde ute, og innvandrere fylte hullene etter dem hjemme. Dette betyr at innvandringen til Amsterdam var langt større enn det veksten i folketall skulle tilsi.⁹²

Kjønnsaspektet har vært studert både i denne og i andre vandringar.⁹³ Generelt har man funnet at kvinnene er flest blant kortdistanssemigrantene, mens menn utgjør flertallet av dem som flytter langt. Når det gjelder flyttingen fra Norge til Amsterdam, kan lysningsprotokoller for ekteskap og medlemslister i lutherske menigheter vise at det var overraskende mange kvinner blant de norske og danske, 100 kvinner pr. 150 menn, mens det for de svenskes del var større overvekt av menn.⁹⁴ Sølvi Sogner konkluderer med at kvinnene kanskje i mindre grad enn mennene vendte hjem igjen. Forholdet kan også gjenspeile det yrket de fleste mennene fikk og dødelighetsrisikoen ved det: mennene dro til sjøs, og mange døde på reiser, slik en av sønnene i eksemplet i innledningskapitlet. Dermed forsvant en del av dem før de rakk å komme inn i noe vielsesregister.

Den raske veksten i Amsterdam var avhengig av innvandring, og en del av disse innvandrerne var norske, som dermed var med å prege samfunnet i byene. Forbindelsen til Amsterdam betydde også at det i mange norske lokalsamfunn, og særlig i det sørlige og sør-vestlige Norge, var folk som hadde barn, søsken og søskenbarn, tanter, onkler, venner og bekjente i Amsterdam, eller som selv hadde erfaringer fra kortere eller lengre opphold der. Å reise med skipsleilighet til Amsterdam ble oppfattet som mindre dramatisk enn å reise til Bergen, Kristiania eller København. Kontakten med Amsterdam og erfaringene derfra ga kulturelle utslag. Kvinner som hadde vært tjenestepiker i borgerhus i Amsterdam, hadde lært seg nye skikker og matvaner. Eilert Sundt skrev om «hollandsk renslighet» i bondestuer og sjøfolks hus på kysten av det sørlige Norge. Kystbefolkningens stell beskrives som «ligesaa propret, som det i de indre bygder tit nærmer seg svineri».⁹⁵

Reiser gikk begge veier. Mens sørlendinger reiste til Amsterdam og mange bosatte seg der for kortere eller lengre perioder, kom folk derfra også til Norge. På Sør- og Vestlandet snakker man om Hollendertida på 1600-tallet.⁹⁶ Veksten i Amsterdam og i Holland krevde blant annet byggematerialer, til hus og til skip. På 1500-1600-tallet var det særlig i det sørvestlige Norge det fantes lett tilgjengelig trelast, og skutefarten brakte hollendere og nordmenn i hyppig kontakt. Befolkningsveksten i Holland krevde også større tilførsler av mat, og en god del ble hentet i

⁹² Moch, p. 50.

⁹³ Sogner 1994. Sogner: Tjenestejenter til Holland, Nordliv 1995-97. Moch, p. 18 o.fl.st. Holm 1983.

⁹⁴ Sogner, 1995-97.

⁹⁵ Sundt: Om Renligheds-Stellet i Norge, 1869, s. 148ff. Daae: Nordmænds Udvandringer, 1880, s. 93.

⁹⁶ Løyland: Hollendartida i Norge 1550-1750, 2012.

Østersjøområdet. Da gikk skipstrafikken forbi den sørnorske kysten, med stadige muligheter for kontakt.

Kontakten gjaldt likevel ikke bare sørvestlandet og Amsterdam. Trelasthandelen foregikk i utgangspunktet ofte ved direkte handel mellom bønder og skippere, men ble etter hvert grunnlag for et fastboende sjikt av mellommenn. I løpet av 1600-tallet ble handel etter loven knyttet til kjøpsteder og ladesteder. Handel med utlandet skulle i prinsippet bare foregå i kjøpsteder, der tollere holdt kontroll med handelen og krevde inn toll. Utførsel av plasskrevende varer som trelast kunne også foregå i ladesteder, som administrativt fungerte under nærmeste kjøpstad.⁹⁷ På grunnlag av trelasthandel og skipsfart med utlandet vokste det fram nye byer i det sørlige Norge: Drammen og Kristiansand, og ladesteder som Larvik, Moss, Kragerø, Risør, og etter hvert lenger nord: Molde og Kristiansund.⁹⁸ 1600-tallet, fram til ca. 1670, går også i Kristiansund under navnet Hollendertida. Trelasteksporten var grunnlag for at Nord-Møre ble eget tolldistrikt i 1606, og at Fosna – det senere Kristiansund – fikk tollbod i 1643. Virksomheten i forbindelse med trelasteksporten førte til at det vokste fram en småby der, med ca. 200 innbyggere på 1660-tallet og nesten 600 i 1701. Byer og ladesteder ble dermed møtesteder mellom tilreisende hollandske skippere, kjøpmenn og sjøgutter på den ene siden og lokale bønder og nye byborgere, embetsmenn og arbeidsfolk på den andre siden.

Nordsjøområdet

Trelast var også Norges viktigste eksportartikkel til de britiske øyer. I større grad enn den hollandske handelen var den britiske handelen utgangspunkt for innvandring til Norge. James Collett kom til Kristiania første gang i 1677, året etter at han som 21-åring startet handel i London. Han var en av de engelske innvandrerne som etablerte seg i Kristiania som følge av den voksende trelasthandelen mellom London og Norge. Selv oppfattet han seg lenge som representant for de engelske kjøpmennene og som engelsk borger. Men ved siden av å representere andre engelske kjøpmenn, drev han etter hvert betydelig handel med egne midler og bygget seg opp til en av de rikeste menn i Kristiania. Med sitt ekteskap med Karen Leuch, datter av kjøpmann og sagbrukseier Peder Leuch, gikk han også fra å være en del av et immigrantmiljø til å bli integrert i eliten i sin nye hjemby. Dermed ble han en av dem som personifiserte det omfattende handelsnettverket på tvers av Nordsjøen, som var grunnlaget for de mektige trelasthandlerne i Kristiania. Han eide og var medeier i flere skip som gikk i trelastfart.⁹⁹

⁹⁷ Eliassen 2006, s. 158-165.

⁹⁸ Eliassen 2006, s. 148.

⁹⁹ Teige, 2008. Collett: Familien Collett og Christianialiv, 1915.

Til Trondheim foregikk det en innvandring fra England, knyttet til trelasthandel og i noen grad sildehandel. For en mann som i Trondheim ble kalt Henrik Engelskmann, er opprinnelsen klar. Han opptrådte også under navnet Henrich Sommerschild eller Sommerscales og var en av de rikeste kjøpmennene i Trondheim rundt 1660. Hans datter, Elisabeth, ble gift med en annen engelsk innflytter, Thomas Hammond. Ekteskapet resulterte i sju barn. Den mest kjente av dem var Sara, som i likhet med sin eldre søster ble gift inn i en annen innvandrerfamilie, Angellfamilien fra Flensburgområdet. I familiehistorien ser vi at forbindelsen til det opprinnelige hjemlandet ble opprettholdt. Da den engelske innvandreren Thomas Hammond døde i bybrannen i Trondheim i 1681, befant den eldste sønnen, Thomas på 19 år, seg hos onkelen i London, der han skulle lære kjøpmannskap.¹⁰⁰

Forbindelsen over Nordsjøen gikk ikke bare til London. På nordvestlandet var det i en periode en sterk tilstedeværelse av engelskmenn og skotter. Trelasthandelen hadde vært drevet ved at utenlandske kjøpmenn og skippere kom tilreisende og kjøpte opp trelasten. Nordmøringene selv nøyde seg med å selge til utlendingene og drev jektefart til Trondheim og Bergen. Men på slutten av 1600- og på 1700-tallet ble det flere utenlandske kjøpmenn som slo seg ned for å drive handel. Omkring 1690 hadde den hollandske kjøpmannen Jappe Ippes satt i gang klippfiskproduksjon med basis i Lille-Fosen eller Fosna – det senere Kristiansund. Han hørte til en familie som hadde tradisjoner i handelen på Nord-Møre og Trøndelag, og var godt kjent med mulighetene i distriktet. Hollenderne hadde også kjennskap til klippfiskproduksjon på New Foundland. Men til Fosna hentet han ekspertise fra Frankrike og Spania, der også eksportmarkedet var. Jappe Ippes fikk privilegium – enerett – på å drive klippfisknæring i Trondhjems amt i ti år, dessuten tillatelse til å eksportere fiskevarer direkte fra Fosna. For å kunne drive denne virksomheten, måtte han ha borgerskap i nærmeste by, Trondheim.¹⁰¹

Klippfiskproduksjonen stanset opp etter få år, for så å komme i gang igjen på 1730-tallet. Da var det skotske innflyttere som satte i gang produksjon på Nordmøre, i første omgang John Ramsay i 1731. I 1736 tok han borgerskap i Trondheim, og året etter kjøpte han Grip fiskevær. Like etter at John Ramsay startet klippfiskproduksjon, etablerte også en annen skotte, William Gordon, seg på gården Bremsnes – nabo til Fosna – med tilsvarende virksomhet. Han skaffet seg også flere fiskevær, bl.a. Bud. Med skottenes klippfiskproduksjon ble også lokale folk engasjert i produksjonen, og lærte seg

¹⁰⁰ Bull 1992, s. 44-49.

¹⁰¹ Hoff: Jappe Ippes, i Norsk biografisk leksikon. Hentet 23. april 2018 fra https://nbl.snl.no/Jappe_Ippes.

hvordan det skulle gjøres, slik at klippfisken slo bedre rot enn da Jappe Ippes satte i gang. Flere skotter fulgte etter på 1740-og 50-tallet.

Tilvirkningen av klippfisk krevde både mer kapital og større arbeidsinnsats enn tørrfisken. Tørrfisken var det fiskerne selv som tørket og solgte til bykjøpmennene, nå var det de skotske kjøpmennene som kjøpte opp fisken rå og satte i gang produksjon for egen regning ved hjelp av medbrakte eksperter. Etter hvert ble lokalbefolkningen lært opp til å gjøre arbeidet. I kystområdene i Trøndelag og Nord-Møre ble dermed denne nye næringen noe som kom til å prege hele lokalsamfunnet – og også naturen, der vegetasjonen ble flekket av berget der klippfisken skulle legges til tørk.

Saltet var en kostbar innsatsfaktor, og produksjonen var derfor avhengig av investeringer fra kjøpmennenes side. Gjennom avhengigheten av salt ble fiskehandelen mer knyttet til internasjonal handel enn tørrfiskeeksporten hadde vært. Etter at Kristiansund ble kjøpstad i 1742 og fikk utvidete handelsrettigheter, ble byen sentrum for eksporten av klippfisk. Engelskmannen John Moses, som kom dit fra Newcastle omkring 1745, gikk inn som eier av fiskeværet Grip sammen med John Ramsey, og de brukte været som basis for klippfisktilvirkningen. Flere medlemmer av Moses-familien drev forretningsvirksomhet i Kristiansund i årene framover. Noen av dem reiste tilbake til England, men Mosesfamiliens aktivitet i Kristiansund varte fram til ca. 1850.¹⁰² Handelen med klippfisk skapte store endringer i distriktene på Møre- og Trøndelagskysten der produksjonen foregikk, og i byene der handelen hadde feste.

Fra nabokontakter til deltakelse i handel

Mennesker reiste og flyttet over de nære havområdene av ulike grunner. Reisene mellom det sørlige Norge, det sørlige Sverige og Danmark fulgte i stor grad samme logikk som mellom naboområder innenlands. Arbeidsvandringene i jordbruksseongene gikk også over Skagerak og Kattegat.

Bondehandel – det vil si handel som foregikk mellom bønder og ikke med profesjonelle kjøpmenn som formidlere – fulgte også ferdseisveier over Skagerak og Kattegat. Disse kontaktene førte også med seg personlige relasjoner gjennom ekteskap og slekt. For folk fra Agder-distriktet omfattet arbeidsmarkedet også Amsterdam.

For migrasjonen over Østersjøen til de baltiske landene og over Nordsjøen til de britiske øyene var imidlertid kontaktene i større grad knyttet til kjøpmannshandel. En voksende befolkning, en framvoksende kapitalistisk pengeøkonomi og økende etterspørsel etter norske ressurser førte til handel mellom tilreisende skippere og kjøpmenn og den lokale kystbefolkningen. Slik handel påvirket

¹⁰² Statsarkivet i Trondheim, privatarkiv 199 Moses.

det lokale arbeidslivet, der mer av husholdenes arbeidsinnsats handlet om å skaffe til veie slikt som var ettertraktet av de tilreisende kjøpmennene. Det gjaldt i særlig grad tømmer. Innflyttere førte også med seg nye metoder i fiskeriene, med produksjon av klippfisk. Det ga husholdene nye arbeidsoppgaver også i tilknytning til fisketilvirkningen. Kontaktene på tvers av landegrenser og havområder førte til at det i familiene ble lagt vekt på flere ulike arbeidsoppgaver. Husholdene ble i større grad preget av mangesysleri.

5. Varebytte i den nordlige økonomiverden

Den migrasjonen som foregikk mellom norske lokalsamfunn og Sverige, Danmark, Østersjøområdene, Holland, England og Skottland hadde flere utgangspunkt. En del skyldtes at folk søkte etter arbeidsmuligheter eller erfaringer for å ta med seg inn i senere yrker. De endringene som foregikk på 1600- og 1700-tallet var imidlertid i stor grad knyttet til handel. I perioden vokste det fram en mer omfattende handel i verden. Det var særlig kontaktene innenfor det som kan kalles den nordlige økonomiverden, som preget de enkelte lokalsamfunnene i Norge. Selve grunn-næringen, jordbruket, gjennomgikk endringer. Sysselsettingen i bygdene ble preget av større allsidighet, med mer mangesysleri i husholdene. De fleste endringene fulgte av større etterspørsel etter norske råvarer i de voksende europeiske markedene.¹⁰³ For norske lokalsamfunn gikk den direkte kontakten særlig til byer i denne nordlige økonomiverdenen. En del av kontakten gikk likevel til partnere på Atlanterhavskysten av Frankrike, Spania og Portugal, og etter hvert oftere også inn i Middelhavet. Og denne økte etterspørselen etter norske råvarer henger igjen sammen med økt handel på tvers av verdensdelene, som vi skal se i senere kapitler.

Jordbruk, varebytte og endring

Jordbruk var det nødvendige grunnlaget for husholdenes forsørgelse i det norske samfunn. Vi har vært vant til å tenke på «hamskiftet» i jordbruket fra midten av 1800-tallet som den tiden da jordbruket begynte å bli modernisert og i større grad ble spesialisert og knyttet til markedsøkonomien. Før den tid drev bøndene i Norge i stor grad selvforsyningsjordbruk.¹⁰⁴

Men selv om bøndene produserte mye av det de selv skulle bruke, var de også involvert i et marked – i større eller mindre grad. Blant historikere har det vært en intens diskusjon om hvor viktig innslaget av marked i bondehusholdningene var.¹⁰⁵ Andreas Holmsen legger vekt på at selvforsyningen var vesentlig, og andelen av økonomien som var markedstilknyttet var liten. Det er likevel ikke tvil om at bondehusholdene både kjøpte og solgte varer i et marked, lenge før midten av 1800-tallet. Noe var en følge av at de måtte levere skatter og avgifter til statsmakt og kirke, noe var en følge av at de ikke selv kunne produsere tilstrekkelig mat og annet de trengte til eget bruk. Holmsen framhever en økning i markedstilknytning fra 1600-tallet, og nevner særlig forsyningene til bergverkene. Anna Tranberg og Knut Sprauten legger i boka *Norsk bondeøkonomi* særlig vekt på innslag av handel og

¹⁰³ Hutchison: *An industrious revolution in Norway?* 2014.

¹⁰⁴ Hamskiftet som begrep: Krokann: *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*, med etterord av Pryser, 1982. Krokanns bok ble først utgitt som del av *Norsk kulturhistorie*, bind V, 1942.

¹⁰⁵ Holmsen: *Før bonden ble forretningsmann*, 1982. Nordby: *Det moderne gjennombrudd i bondesamfunnet*, 1991, s. 30-36.

marked i tidlig nytid, og framhever en mer gradvis utvikling enn et større «hamskifte».¹⁰⁶ Boka utløste en debatt, der Kåre Lunden presiserte hvor kvantitativt ubetydelige innslagene av markedsøkonomi i bondehusholdene var før midten av 1800-tallet.¹⁰⁷ Her skal vi særlig trekke fram de innslagene som peker ut over lokalsamfunnets grenser. Slike innslag var ikke nødvendigvis kvantitativt betydelige, men de viser noen kvalitative endringer som brakte nye tendenser inn i lokalsamfunnene.

Jordbruk i Norge var avhengig av klima og jordsmonn i de ulike regionene. Korndyrking, fehold og melkebruk kombinert med fiske i havet, fjorder eller innsjøer, fangst og sanking var grunnleggende, men i forskjellige sammensetninger ulike steder. Ulike naturlige forutsetninger og ulik vektlegging førte til varebytte som kunne krysse både lokale, regionale og nasjonale grenser. Framvekst av byer betydde at mat i større grad måtte skaffes utenfra, og bønder i omlandet fikk avsetning for sine jordbruks- og husflidsprodukter gjennom torg- eller markedshandel. Slike ble holdt ofte eller mer sjeldent i byene, avhengig av lokale behov og bestemmelser. Sesongmarkeder vokste fram mange steder i landet, som på Levanger, i Romsdalen, på Røros, på Hamar, Grundset-markedet i Elverum og de nordnorske ledingsberg.¹⁰⁸ Slike markeder lå gjerne sentralt i skjæringspunkt mellom ulike naturlige regioner. Utviklingen av markeder betydde blant annet at noen familier kunne legge mindre vekt på dyrking av jorda og mer på for eksempel fiske. Noen kunne dyrke rikelig med korn, andre hadde tilgang til beiteområder og dermed bedre forutsetninger for kvegdrift. Varebytte betydde at de likevel kunne skaffe seg nødvendig variasjon i forbruket.

Korn var basis i kostholdet i Norge. I Norge ble det hovedsakelig dyrket bygg og havre. Det egner seg best til grøt og flatbrød, fordi disse kornsortene hever seg dårlig under baking. Ovnsbrød var derfor hovedsakelig et byfenomen og ble produsert av profesjonelle bakere på importert korn. Behovet for korn var også den viktigste grunnen til at interregional og internasjonal handel var nødvendig. Korn ble dyrket nesten overalt i Norge, men ikke i tilstrekkelige mengder til at man kunne være selvforsynt i de enkelte bygdene. Import av korn var nødvendig for å ha nok mat til befolkningen, og hadde vært det siden middelalderen. I senmiddelalder og tidlig nytid kom mye av kornimporten fra de baltiske land til Bergen, der det til gjengjeld ble eksportert fisk.

Danmark dyrket mye korn, og var interessert i Norge som marked. I 1735 ble det innført kornmonopol, det ville si at så lenge danske produsenter kunne dekke etterspørselen, måtte kornet tas derfra, ikke fra fremmede steder. Kornmonopolet gjaldt bare det sønnafjelske Norge, som

¹⁰⁶ Tranberg og Sprauten: Norsk bondeøkonomi, 1996.

¹⁰⁷ *Heimen*, 3/1996, s. 235-245, 4/1996, s. 311-312, 1/1997, s. 57-63, 3/1997, s. 203-218.

¹⁰⁸ Se for eksempel: Gjone: Grundset Marked, 1922. Bull: Martnan og Levanger, 2012.

omfattet Østlandet og landet sørover til Åna-Sira (det vil si til litt vest for sørspissen av Norge, som grensen mellom Agder og Rogaland i dag). Det nordafjelske Norge, det vil si hele Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge kunne fortsatt importere fritt fra andre land, og importen av korn ble i hovedsak balansert med eksporten av fisk. Kornmonopolet ble opphevet i 1788. I det sønnafjelske Norge kom mesteparten av kornimporten fra Danmark også før kornmonopolet ble innført, men med en noe økende andel den siste perioden før 1735.¹⁰⁹ Til Bergen kom kornimporten særlig fra havnene rundt Østersjøen. I Trondheim kom kornet i likhet med til Bergen fra østersjøhavner som Rostock og Riga, men også fra Flensburg og fra Jylland, og en del fra England, Skottland og Irland.¹¹⁰ I Finnmark var kontakten med Bergen og den internasjonale fiskehandelen vesentlig for tilførsel av korn, men også handelen med russerne gjennom pomorhandel og lokale markeder skaffet korn til finnmarkingene.

Problemet med å skaffe nok korn var en drivkraft for å introdusere andre vekster som kunne bidra til matforsyningen – og da er det først og fremst poteten som kunne konkurrere. Poteten ble innført til Europa fra Sør-Amerika og ble tatt gradvis i bruk fra 1500-tallet. I Norge var det særlig på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet poteten slo igjennom og ble dyrket stadig flere steder. Befolkningsveksten var ett moment i innføringen av poteten – man trengte mer mat for å fø en voksende befolkning. Poteten kunne skaffe flere kalorier enn korn per arealenhet. Den kunne også dyrkes på steder der kornet vanskelig ble modent og dermed gi mer matsikkerhet lokalt.¹¹¹ Det var mange steder presten som gikk foran i å prøve seg med potetdyrking, men mest betydning fikk den på småbruk og husmannsplasser, der arealet var begrenset. I prestegårdshagen i Lærdal ble det satt poteter allerede på 1750-tallet, og både på Sunnmøre og på Nord-Jæren, i Valdres og Hallingdal var poteten kjent på 1750-60-tallet.¹¹² Presten på Hitra startet med potetdyrking i 1774, og forteller at flere av fiskerbøndene fulgte eksemplet.¹¹³

Innføringen av poteten er del av en begynnende modernisering og effektivisering av jordbruket. Historikeren Kåre Lunden anser potetdyrkinga som det viktigste varsel om en ny tid i jordbruket og det eneste kvalitativt nye. Andre tiltak fikk etter hans oppfatning foreløpig liten betydning, men varslet likevel en ny vilje til forandring, særlig fra 1770-tallet. Det foregikk utvilsomt mye aktivitet for å påvirke jordbruket i en moderne retning, med sikte på større variasjon og bedre utbytte. Flere

¹⁰⁹ Herstad: I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88, 2000, s. 40-56, 69-75.

¹¹⁰ Tollarkivene, hentet fra prosjektet Historiske toll- og skipsanløpslister, https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Historiske_toll-_og_skipsanl%C3%B8pslister <https://databaser.lokalhistoriewiki.no/customs/CustomsListsOverview.jsp>. Bull 1998, s. 66-67.

¹¹¹ Jfr. debatten i Historisk tidsskrift 3-4/1975, 4/1976, 2/1977 og 1978, med innlegg av Håvard Teigen, Kåre Lunden, Edgar Hovland, Ståle Dyrvik.

¹¹² Lunden: Norges landbrukshistorie, bd. 2, 2002, s. 175, 205-210.

¹¹³ Bull: Trøndelags historie, bd. 2, s. 302.

krefter arbeidet nettopp for å forbedre jordbruket i den perioden som vi gjerne kaller opplysningstiden – særlig andre halvdel av 1700-tallet. «Potetprestene» er et kjent begrep og betegner nettopp slike krefter i bondesamfunnet. Prestene var de embetsmenn som var flest, og som hadde tettest kontakt med befolkningen i sitt distrikt. Mange av dem hadde vitenskapelige interesser, og for alle var et vesentlig element i deres virksomhet å oppdra befolkningen til å bli nyttige medlemmer av staten og arbeide for det man kalte «det felles beste». Både prester og andre embetsmenn forsøkte å drive mønsterbruk på sine embetsgårder, som eksempel for de lokale bønder. Disse brakte dermed med seg nye produkter og nye arbeidsmåter inn i lokalsamfunnet. Kunnskapen hadde de fra studier i København og andre fremmede steder, fra kontakter med andre embetsmenn og fra lesing av ny litteratur.

Slike «endringsagenter» sto også bak organisasjoner som arbeidet for forbedringer i jordbruket. Landhusholdningsselskaper oppsto flere steder. I Trondheim arbeidet Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab for å fremme nytte og flid i bondebefolkningen gjennom å dele ut priser til flittige bønder og bondekoner som sendte inn sine arbeider. I statuttene fra 1767 ville man legge vekt på det som kunne «være Fædrenelandet til nytte», og særlig hvordan «Agerdyrkningen, Fiskerier o.s.v. bør med Flid drives». Fra 1772 fikk selskapet penger fra arveprinsen for å dele ut slike priser. DKNVS hadde i prinsippet hele landet som virkefelt, men med særlig nedslagsfelt i distriktene nærmest Trondheim. Premiene kunne gå til rydding av ny jord, metoder til å øke avlingene, steinfjøs og potetkjellere eller utrydding av rovdyr. Mange kvinner søkte også, særlig gjaldt det veving av stoff, farget med plantefarger. Med søknadene sendte de inn prøver av det de hadde vevd.¹¹⁴ I Bergen drev Det Nyttige Selskab tilsvarende virksomhet innenfor Bergens stift, og hadde blant annet en åkerdyrkningskommisjon, som sto for bedømmelsen av innsendte arbeid til premiering.¹¹⁵ Flere lokale landhusholdningsselskaper ble etablert, delvis etter påvirkning fra virksomheten i Videnskabselskabet, som på Sunnmøre, i Romsdal og på Inderøy.¹¹⁶

Gerhard Schøning, en av stifterne bak Videnskabselskabet, reiste rundt og studerte og kartla både natur, bygninger og arbeidsmåter. Hans tegninger fra disse reisene viser blant alle kirketegningene også en interesse for å finne nye og mer effektive måter å drive jordbruk på. Som eksempler tegnet han både hesje til høy og treskemaskin.¹¹⁷ Kaptein Heramb ble engasjert av Selskabet for Norges vel for å undersøke fedriften i Norge, og han fortalte at på enkelte større gods, som Austrått og

¹¹⁴ Stubhaug: Den lange linjen, 2010, s. 61-62. Aase: Premiering av bøndernes flid, 1996.

¹¹⁵ Espelid: Til medborgernes sande vel. Det nyttige Selskab 1774-1974, 1975, s. 18, 91-92, 200.

¹¹⁶ Aase: Premiering av bøndernes flid, 1996.

¹¹⁷ Schøning: Velmeente Tanker om Agerdyrkningens mulige Forbedring i Norge, 1758: her diskuteres åkerbruket i forhold til andre lands utvikling, handelens påvirkning på norsk jordbruk og de lokale og internasjonale forhold som er til hindring for forbedring i jordbruket. Schøning: Reise..., 1778. Schøning og Gjone: Tegninger, 1968, s. 47, 104, 105, 140.

Storfosna i Trøndelag, gjorde man forsøk med systematisk avl, og importerte blant annet irsk og engelsk fe, med mål om å forbedre februket.¹¹⁸ Ulike praksiser, som grøfting og gjødsling, potetdyrking og bygging av frostfrie potetkjellere, dyrking av grønnsaker, planting av frukttrær og bærbusker og mer bruk av jern til redskaper vant fram gjennom et vekselspill av påvirkning fra slike «endringsagenter» og lokale bønder. Noen av produktene, som poteten, var innført og omplantet til norsk jord, andre, som rips og solbær, innebar dyrking av produkter som allerede fantes viltvoksende i Norge, annet handlet mer om innføring av kunnskap. Dyrking av bær, frukt og grønnsaker var nok kjent, og middelalderens klosterhager er eksempel på det, men slik hagebruk ble vanligere på embetsgårder, bondegårder og byborgerskapets avlsgårder på slutten av 1700-tallet. Allerede i 1694 ga imidlertid Christian Gartner ut boka «Horticultura», med veiledning i hagebruk med dyrking av urter, blomster, bærbusker og frukttrær. Han hadde arbeidet ved store hageanlegg i flere land i Europa, men ble hentet til Trondheim og arbeidet med hageanlegg der. Også apotekeren, en nyskaping i perioden, hadde nytte av gartnervirksomheten, som skaffet ham urter til medisinsk bruk.¹¹⁹

Spesielt under opplysningstiden på slutten av 1700-tallet ser vi altså at jordbruket endret seg, i samspill med internasjonale impulser. Prydhager ble også etablert i norske byer, etter påvirkning fra engelsk og hollandsk stil. Med skipene ble det også innført blant annet tulipan- og andre blomsterløker fra Holland.¹²⁰ Ernæringsmessig og kvantitativt var det poteten som hadde betydning, men andre typer endringer viser også interesse for og vilje til å se på nye muligheter for mer effektiv og mer variert utnytting av jorda.

Kystrsamfunn og omverdenen

Embetsmennene på slutten av 1700-tallet var særlig opptatt av jordbruket, og enkelte klaget over at fiskeriene gikk ut over kvaliteten på jordbruket. Mens «potetprestene» på slutten av 1700-tallet så på jordbruket som den viktige «modernæring», var general Wibe, som skrev om «Trondhjems stift og lens tilstand» på begynnelsen av 1700-tallet, opptatt av at folk hadde sitt levebrød fra flere næringer.¹²¹ Uttrykket «fiskerbonden» er nettopp uttrykk for denne kombinasjonen. Fiskerbonden er beskrevet som en mann som driver fiske og en kone som driver jordbruk, og begrepet bringer dermed inn kjønnsarbeidsdelingen.¹²² Med den lange kyststripa var det naturlig at folk i Norge

¹¹⁸ Heramb: Besvarelsen af 41 Spørgsmaal Hornquæget betreffende og 33 Spørgsmaal Faareavlens angaaende, 1811.

¹¹⁹ Balvoll og Weisæth: Horticultura, 1994.

¹²⁰ Se f.eks. Trondhjems Adresse-Contours Efterretninger, 18. desember 1767.

¹²¹ Bull: Trøndelags historie, bd. 2, del 2, 2005, s. 307-313.

¹²² Berggreen 1980 var et tidlig innlegg i diskusjonen om fiskerbonden.

skaffet en god del av den maten de spiste fra fisk i havet. Også i elver og innsjøer var fiske en viktig kilde til folks ernæring.

Fiskeriene var en viktig del av det som knyttet norske lokalsamfunn til omverdenen. Det gjaldt både sildefisket, som ble drevet der silda til ulike tider og steder dukket opp, og torskefisket i Vest- og Nord-Norge. Allerede på 1000-tallet var eksport av tørrfisk fra Nord-Norge en viktig del av norsk økonomi, med utvikling av sesongfiske og konsentrasjon til fiskevær. Mens deler av fisken i form av tiende i katolsk tid ble kanalisert om erkebispesetet i Trondheim, var det Bergen med sine tyske hansakjøpmenn som ble ledende i eksport av tørrfisk til det europeiske markedet. Allerede i senmiddelalderen ble det vanlig at bygdefolket i nord gjennom bygdefarordningen organiserte frakten av fisk til Bergen, der kjøpmenn knyttet til det internasjonale handelsnettverket overtok eksporten. På 1600-tallet ble det store kommersielle sildefisket i området ved Østersjøen av mindre betydning. Det reduserte handelen dit, mens Nordsjøen som kommunikasjonsåre ble viktigere. Særlig på Vestlandet tok man i bruk nye redskaper som line og garn, og klippfisker ble den store nye eksportvaren derfra på 1700-tallet, mens tørrfisk fortsatt var det viktigste fra Nordland.¹²³ Fisket resulterte i handel, og hvert år gikk jekter fra Nordland med fisk til kjøpmennene i Bergen og med forsyninger til fiskersamfunnet tilbake. Jektefarten med fisk til Bergen var delvis organisert av fiskerbøndene selv, men jektene var eid av de mest kapitalsterke nordlendingene, oftest handelsmenn som hadde etablert seg lokalt med handelssteder i Nordland. Fiskerbøndene fikk utredning lokalt av handelsmennene, eller fra kjøpmennene i Bergen. Mellom fiskerbøndene, de lokale handelsmennene og kjøpmennene i Bergen var det dermed et trekantet kredittforhold. Fiskerbøndene var bundet av gjeld, og dette avhengighetsforholdet mellom fiskersamfunnene i nord, de lokale handelsstedene og bergenskjøpmennene preget lokalsamfunnene i Nordland langt inn på 1800-tallet.¹²⁴ Fra Trondheim reiste nordlandshandlere til fiskeriene med varer kjøpt hos kjøpmenn i Trondheim eller på Levangermartnan underveis. Hjem hadde de med seg fisk til eksporthandelen fra byen. Mens bergenskjøpmennene ventet på sine fiskere i Bergen, drev dermed trondhjemmerne en mer aktiv handel på Nordland. Finnmarkshandelen var spesiell, der hadde vekslende kompanier fra Bergen eller København fra 1681 og fram til slutten av 1700-tallet monopol på handelen. Fiskerne i Finnmark var avhengige av tilførsler av korn, og monopolordningen skulle sikre det. Den skulle også sikre tilhørigheten til det dansk-norske riket for områdene lengst i nord, i konkurranse med nabolandene Sverige og Russland.

¹²³ Nielssen og Hutchinson: Norges fiskeri- og kysthistorie, bd. 1, 2014, del 3 og 4.

¹²⁴ Hartviksen: Fiskerbøndens arv, 2007.

Helt i nord var forbindelsen til Russland gjennom pomorhandelen en viktig tråd ut fra lokalsamfunnene «Russehandelen» var i vekst på 1700-tallet, og særlig var tilførselen av korn og mel til Finnmark viktig. Gjennom den fikk folk i Finnmark russisk rugmel, i bytte med fisk og samiske skinnprodukter. I krigstider i Europa kunne det være vanskelig å få forsyninger til Finnmark. Russernes handel var nyttig, og ble også anerkjent av de dansk-norske myndighetene, til tross for at Finnmarkshandelen var underlagt Bergens og Københavns monopol det meste av 1700-tallet. Russerne kjøpte fisk særlig i «makketida» om sommeren, da man ikke kunne produsere tørrfisk. Denne kontakten tydeliggjør den kulturelle dimensjonen ved slik kontakt. Møtene mellom nordmenn og russere viste seg spesielt i språket, der «russenorsk», eller «det Pludervælsk, som Vore kalde Russisk og Russerne kalde Norsk», ble det felles handelsspråket.¹²⁵

På 1700-tallet ble fiskeriene i stadig større grad knyttet til det internasjonale markedet, med områdene rundt Nordsjøen og sørover til Nederland og etter hvert til Frankrike, Spania og inn i Middelhavet. Mens nederlenderne drev fiske i fjerne farvann, utnyttet norske fiskere heller den lange kysten til kystnært fiske. På 1800-tallet trakk de store sesongfiskeriene i Lofoten og Finnmark i større grad til seg fiskere fra store deler av norskekysten fra Trøndelag og nordover. Det store nye i perioden var likevel klippfisken. Mens produksjonen av tørrfisk var noe fiskerne selv kunne gjøre, før de fraktet fisken til Bergen for eksport, gjorde klippfisken dem mer avhengig av markedet og de internasjonale kjøpmennene. Klippfisken ble produsert med salt, og innenlandsk saltproduksjon var en flaskehals, til tross for noe koking av havsalt til brukssalt. Saltproduksjon var imidlertid ressurskrevende, det krevde rikelig brensel i nærheten av havet, og det ble snart mangelvare. Fabrikkmessig saltkoking ble satt i gang i 1744 på Vallø ved Tønsberg, og det ble en omfattende bedrift, med organisasjon omtrent som bergverkssamfunnene. Saltverket var statseid fram til 1818, da det ble overtatt av private. Ved overgangen gikk antall arbeidere ned fra 90 til 75. Det ble drevet saltproduksjon her fram til 1853.¹²⁶

Produksjonen fra Vallø saltverk var betydelig i lange perioder, men kunne langt fra dekke behovet til fiskeindustrien, og verket ble heller ikke etablert før klippfiskproduksjonen var godt i gang. Importsalt var løsningen, og det plasserte kjøpmennene i en sentral posisjon. Da skotske innvandrere fikk i gang en varig klippfiskproduksjon på Nord-Møre fra 1730-tallet, fikk Trondheimskjøpmenn snart kontroll over mesteparten av klippfiskeeksporten derfra, og de gikk aktivt inn i organiseringen av produksjonen. Fransk og spansk importsalt ble en viktig vare for kjøpmenn, som gjerne også engasjerte seg i selve produksjonen og i eksporten av den ferdige klippfisken. På den måten knyttet

¹²⁵ Niemi: Pomor: Nord-Norge og Nord-Russland gjennom 1000 år, 1992. Døssland, Løseth og Elstad: Norges fiskeri- og kysthistorie. Bind II: 2014, s. 490.

¹²⁶ <http://industrimuseum.no/bedrifter/Vallo%20saltverk>, lest 6.11.2019.

klippfiskindustrien sammen saltproduserende områder ved Atlanterhavskysten i sør med fiskerisamfunnene i Nord-Norge og klippfiskdistriktene på Trøndelags- og Møre-kysten, og med bykjøpmenn som formidlere. Fisken fikk et større marked, og særlig de katolske områdene i Sør-Europa ble viktige, med sin etterspørsel etter fisk til de kjøttfrie fastedagene.

Den spesialiserte produksjonen av klippfisken endret mange kystsamfunn. Selve naturen ble endret, ved at torv ble flekket av bergene, der den salte fisken ble vasket og lagt ut til tørk. Produksjonen involverte befolkningen på nye måter. De store sesongfiskeriene innebar at menn reiste ut på fiskefeltene, mens kvinner og barn sto for gårdsbruket hjemme. Mennesenes fravær ble ofte lengre, og det krevde større forberedelser. Mat, i form av bommer fulle av flatbrød og tønner med syre eller surmelk, kanskje også salt flekk, måtte forberedes for en lengre periode. Solide klær, av vadmel og geiteskinn, skulle holde fiskerne varme gjennom vinterfisket. Med den mer arbeidskrevende bearbeidingen av klippfisken ble også kvinnene engasjert i selve produksjonen. Klippfisktørkingen på bergene involverte både menn og kvinner – og særlig er «klippfiskkjerringene» blitt symbol på den økte aktiviteten på Nord-Møre.¹²⁷ Særlig Åsa Elstads bidrag har synliggjort hvordan husholdene påvirkes og involveres i fiskeriene og deres endringer.¹²⁸

Fiske i Norge var nok en del av en selvbergingsøkonomi, men mest var det industri beregnet på salg. Det vil si at silda, tørrfisken og klippfisken hadde mottakere andre steder i verden. Utviklingen av fiskeriene i Norge var dermed et samspill mellom norske fiskere og det lokale, regionale og nasjonale markedet, og mellom norske fiskere og internasjonale kjøpmenn i Norge og deres nettverk i andre land, og etterspørselen i andre land. Innad i Norge var fisken blant annet en ressurs som ble integrert i utviklingen av bergverksindustrien, der bergverkene i sine provianthus sørget for forsyninger av sild og sei til arbeidsfolkene ved bergverket. Fisk og sild ble også solgt på markedene og i byene. Lokale og internasjonale markeder utfylte hverandre. Det kommer blant annet til syne i sorteringen av silda, som ble pakket i tønner med kjøpmannssild, av høy kvalitet og beregnet på det internasjonale markedet, Kristianiasild, av forholdsvis god kvalitet, beregnet på et innenlandsk bymarked, og bondesild, solgt på markeder og til bergverkene og med mindre krav til kvalitet. For lavere kvalitet kunne man spare på det kostbare saltet.

Fiskeriene bidro dermed til differensiering og spesialisering i arbeidslivet i Norge. Bergenshandelen med fisk gjennom flere århundrer fra 1100-tallet til 1600-tallet var del av en kommersialisering av

¹²⁷ Klippfiskkjerringa: jfr. turistreklamen: <https://no.fjordnorway.com/se-og-gjoere/klippfiskkjerringa-skulptur-av-byens-symbol-p1307723>

¹²⁸ Døssland, Løseth og Elstad: Norges fiskeri- og kysthistorie, bd. 2, 2014. Hutchinson og Elstad: I amtmannens dager, Nordlands historie, bd. 2, 2015. Bull: Trøndelags historie, bd. 2, 2005, s. 310-312.

nord-europeisk økonomi, der organiseringen gjennom Hansaen, med hovedsete i Lübeck, var en viktig del av utviklingen. Det norske behovet for import av korn knyttet Bergenshandelen tydelig til Hansaen, ved å trekke de kornproduserende områdene sør for Østersjøen inn i denne kommersialiseringen.¹²⁹ De norske fiskeriene var dermed en av de faktorene som bidro til en kommersialisering av europeisk økonomi, og en del av det som gjorde organiseringen i Hansaen mulig. De norske fiskeriene var også en del av den utviklingen av markedet som var knyttet til Nederland og England på 1500-1700-tallet, og som igjen knyttet sammen den nordeuropeiske og søreuropeiske økonomiverden. Med innvandrende og bofaste tyske, flensburgske, hollandske og engelske kjøpmenn til flere norske byer på 1600-1700-tallet ble det internasjonale kjøpmannsnettverket styrket, både i norske byer og ikke minst i de nordvest-europeiske byer. De norske fiskeriene var en del av denne utviklingen. Den politiske utviklingen med sterkere statsapparat bidro til at handelen ble knyttet til byene, og fremmet dermed byutvikling i Europa – også i Norge.

Tømmer til verdens byer og skip

Skogen var en grunnleggende ressurs i det gamle bondesamfunnet. Hver gård hadde bruk for materialer til hus og innbo, brensel, gjerder, vogner, sleder og redskaper. Gårdsbruk ved kysten eller ved innsjøer hadde bruk for trevirke til båtbygging. Ulik tilgang til skog i forskjellige områder av Norge og vekst i de små norske byene var utgangspunkt for et visst varebytte innenlands. Skogen som grunnlag for en industri var imidlertid knyttet til folkevekst, byvekst og økt handel i Europa. Skogområdene i Vest-Europa ble raskt oppbrukt og veksten fra 1500-tallet og utover var avhengig av tilførsler utenfra, særlig til husbygging til de voksende byene og til skipsbygging som trengtes til den økte internasjonale handelen. Med nye forbindelser til andre deler av verden var etterspørselen etter trelast til skipsbygging økt, og tømmer fra Norge ble en viktig ressurs. Skip trengtes både til fredelig handel og til marinen i de ulike landene. Skogen ga også tjære, som var ettertraktet som beskyttelse av trematerialene til både hus og ikke minst til skip. Trelast var også vesentlig i den framvoksende industrien. Særlig i gruedriften var det bruk for trematerialer, til bygninger, til maskiner og pumpeverk og til avstivning av gruvegangene.¹³⁰ Byene hadde behov for trelast til husbygging ikke bare på grunn av veksten, men også på grunn av de stadige bybrannene. Den store bybrannen i London i september 1666 var et av de mest dramatiske tilfellene, da over 13.000 hus brente ned og

¹²⁹ Nedkvitne: Utenrikshandelen, 1983.

¹³⁰ Tveite: Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710, 1961, s. 127-132. Tveite: Trelasthandelen 1688-1860, 1963-1964, s. 113-172.

100.000 mennesker ble hjemløse.¹³¹ Først og fremst var det de framvoksende økonomiene med sentrum i Amsterdam og London som meldte seg som kunder til den norske trelasten.

I første omgang var det kystområdene sør og sørvest i Norge som ble berørt. Enten bøndene var selveiere eller, som de fleste, leilendinger, hadde de rett til å bruke skogen til eget bruk, og fikk etter hvert kontakt med tilreisende skipperne som var ute etter å kjøpe trelast, sild og fisk. Bønder satte opp enkle sager, og så lenge det fantes skog i rimelig avstand fra kysten, gikk handelen i hovedsak mellom bøndene og skipperne. Langs kysten vokste det opp nye lokalsamfunn, ladesteder, der trelasten kunne skipes ut. Allerede på 1600-tallet begynte de kystnære områdene å bli uthogd. Kystområdene i sør og sørvest ble mer eller mindre snauet for skog, og sagbruksnæringen flyttet seg innover i landet. Det gjorde det vanskeligere for bøndene å ha kontroll på hele prosessen, og mellommennene – de spesialiserte handelsmennene – kom inn i bildet. Etter hvert flyttet skogbruket seg til innlandet sønnafjells og i Trøndelag. Sagbruk ble bygd opp. Elver ble rensket og gjort brukbare til å fløte tømmer. Og, ikke minst, befolkningen i områdene med skogressurser endret sine liv. Den skoghogsten som tidligere hadde foregått med det lokale behovet som mål, ble kraftig utvidet og ble en viktig sysselsetting for den mannlige befolkningen i skogområdene. Det store behovet for trelast i Vest-Europa førte altså til at norske lokalsamfunn med skogressurser ble endret.

Handelen ble et grunnlag for endring av strukturen i de bygdene som ble berørt. Flere bønder la mer vekt på skogbruket og trelasten, mindre på dyrking av jorda og husdyrhold utenom hester.

Husholdsstrukturen ble endret, slik at mennene i stor grad konsentrerte seg om skog og handel, mens kvinnene fikk mer ansvar for jordbruk og det daglige husdyrstell. Storbønder kunne lettere utnytte skogen, og inntekter fra tømmer salg bidro til større økonomisk ulikhet i bygdene.

Kjøpmennenes mellomkomst resulterte i oppkjøp av skog og etablering av større sagbruk eid av kjøpmenn, med mindre kontroll over ressursene fra bøndenes side. Bøndene fortsatte med arbeid både i skogen, på sagbrukene og med tømmerfløting og plankekjøring, men oftest parallelt med jordbruket, og mye vinterstid, mens kjøpmennene fikk kontroll over eksporten og kontakten med de utenlandske markedene.

Fram til 1660-tallet var kongen største skogeier, dessuten største bruker av norsk trelast i det dansk-norske riket. For å drive skogbruket og sagbrukene leide kongen gjerne ut dette til byborgere, og etter 1660 ble det meste av krongodset, med tilhørende skoger, solgt til borgere. Med byprivilegiene i 1662 ble også trelasthandelen monopolisert av byene, med det unntak fra byenes enerett til handel at utskipping av trelast også kunne foregå fra ladesteder, men da under kontroll av nærmeste by.

¹³¹ Robinson: London's burning. The great fire, BBC website, http://www.bbc.co.uk/history/british/civil_war_revolution/great_fire_01.shtml.

Sagbruksprivilegiene i 1688 begrenset antallet sager og gjaldt for de østnorske områdene fra svenskegrensa til Åna-Sira. Det sikret byborgerskapet kontroll over trelastnæringen, mens kongen også lettere fikk kontroll med omfang og dermed muligheter til å innkassere tiende og toll. Tilsvarende regulering kom i det nordafjelske Norge i 1750.¹³²

De østnorske skogsområdene ble raskt de viktigste områdene for eksporthogsten. Innvandrende engelske kjøpmenn etablerte seg i Kristiania og ble hovedbindeleddet mellom norsk skogbruk og Europa. En av de mest kjente av disse kjøpmennene var James Collett, som slo seg ned i Kristiania på 1670-tallet. Andre navn i trelastindustrien var Leuch, Elieson og Anker. De store elvene i østlandsområdet, særlig Drammensvassdraget, Skiensvassdraget og Glommavassdraget, ble tatt i bruk som fløtingsveier. Det ble utgangspunkt for framvekst av ladesteder og småbyer ved utløpet av elvene. På Østlandet var det England og London som ble de viktigste forbindelsene, selv om hollenderne også gjorde seg gjeldende der. I ladestedene Son og Drøbak, langs Agderkysten og etter hvert nordover helt til Nord-Møre er 1500- og 1600-tallet kjent som hollendertida. Hollandske skipper reiste langs kysten og handlet med bøndene, og med innskjerpingene av byenes posisjon ble grunnlaget lagt for framvekst av ladestedene Lille-Fosen, etter hvert omdannet til byen Kristiansund, og Molde. Tollregnskaper for Nordmøre finnes fra 1606-1607, og det året var det åtte skip som ble utklarert der, alle fra Amsterdam. Trelasthandelen fra Nordmøre vokste deretter raskt, til et høydepunkt rundt 1680. Da var skogen mer eller mindre uthogd. Klippfisken ble deretter viktigste eksportartikkel derfra.¹³³ I Trondheim var det engelske innvandrere som drev fram trelasteksporten, med Thomas Hammond som en av de første fra omkring 1660. Fra Trondheim gikk tømmereksporten i hovedsak til England, Skottland og etter hvert særlig til Irland.¹³⁴

Trelasteksporten og sagbruksnæringen fikk mange følger i norske bygder og byer. For statsmakten var denne eksporten en viktig inntektskilde og drivkraft til å organisere og effektivisere tollinnkreving og opprette tollstasjoner langs kysten. Behovet for slik kontroll fremmet også anlegg av ladesteder og vekst både i antallet og størrelsen på byene. Etablering av innenlandske mellommenn i handelen førte til opphoping av rikdom hos noen og større klasseskille i byene, særlig med innvandrende kjøpmenn som utgangspunkt. På bygdene førte det også til større klasseskille, i den grad noen bønder klarte å utnytte skogen til egne sagbruk og til førstehåndskontakt med utenlandske skipper eller byenes kjøpmenn. Men først og fremst førte det til etablering av en ny tilleggsnæring i norske skogsbygder. Som tillegg til jordbruket kunne folk nå drive med hogst, sagbruksarbeid, fløting eller

¹³² Dyrvik: Norsk økonomisk historie, 1979, kapittel 4 og 16.

¹³³ Johnsen: Kristiansunds historie, bd. 1, 1942, s. 59-82.

¹³⁴ Berg: Trondhjems sjøfart under eneveldet, 1938-1941, s. 13-14, 258-260.

plankekjøring.¹³⁵ Å delta i skogbruksarbeidet var ikke nødvendigvis frivillig. Leilendinger på godseierne gårder hadde plikt til å betale landskyld til godseieren og skatter til staten. Det kunne betales med slikt arbeid.¹³⁶

Skogsarbeid og arbeid på sagbruk, med tømmerfløting og plankekjøring gjorde også bondebefolkningen flittigere. Med dette kunne man utnytte stillere perioder i jordbruket. Det ble også grunnlag for en mer utstrakt kjønnsarbeidsdeling, der mennene i større grad deltok i arbeid utenfor gården, mens kvinnene i større grad tok seg av det arbeid som foregikk hjemme, i tilknytning til gården. Som fiskeindustrien, ble dermed tømmerindustrien en spore til mangesysleri, større utnyttning av hele året til produktivt arbeid og deling av arbeidet etter kjønn.

Skogsdriften var rettet mot eksport. Det betydde at forhold i andre land kunne få dramatiske følger. Veksten i internasjonal handel og veksten i byer førte, som nevnt, til behov for tømmer til skip og husbygging. Plutselige begivenheter, som bybranner, kunne øke markedet. Kriger kunne være katastrofale for eksporten om skipsfarten ble hemmet, slik at trelastskutene ikke kunne komme fram. Spesielt etter napoleonskrigene kom en alvorlig krise i trelastnæringen. Plankeestablene hopet seg opp i eksportbyer som Kristiania og byene på Agderkysten, og mange i handelsborgerskapet gikk konkurs. Nedgangen forplantet seg til skogsbygdene, der mye av arbeidet i tømmerhogst, fløting, sagbruksarbeid og plankekjøring falt bort, og bønder som selv eide skog, fikk ikke lenger solgt, og måtte igjen begrense seg til jordbruket. Noe skog kunne imidlertid gå tilbake i bondeie fra kjøpmenn som gikk konkurs. Det kunne legge grunnen for ny oppgang når eksportmarkedet igjen kom i gang rundt midten av 1800-tallet.¹³⁷

Trelastindustrien skaffet store inntekter. Den kunne imidlertid komme i konflikt med en annen stor og framvoksende industri, bergverksdriften, som også var avhengig av store mengder tømmer til materialer, setteved og trekull.

Bergverk – metaller til kanoner, ovner og kokekar

Det foregikk en del utvinning av metaller i Norge også i middelalderen, men i moderne form kom gruvedrift i gang så smått på 1500-tallet, og for fullt på 1600-tallet. Bergverkene var et av de viktigste grunnlagene for norsk eksportnæring, og sølvverket på Kongsberg, jernverkene i Sør-Norge og kobberverkene i Midt-Norge var viktige bedrifter nasjonalt, regionalt og lokalt. Bergverkene betydde

¹³⁵ Hutchison: Norges økonomiske historie på 1700-tallet, 2019, s. 55-64.

¹³⁶ Bull: Borger og bonde, 1993.

¹³⁷ Sandvik: Nasjonens velstand. Norges økonomiske historie 1800-1940, 2018, s. 48. Dyrvik 1979, kap. 16.

at det ble bygget opp lokalsamfunn av en helt ny type, på steder der det fra før var spredt gårdsbebyggelse.

Verdiene i berggrunnen ble fra gammelt av oppfattet som kongens eiendom. Det var også kongen som i første omgang satte i gang leting. Mens gruvedrift en del steder i tyske og svenske områder ble drevet av bergmenn som selvstendige entreprenører eller i grupper, kom storkapitalen raskt inn i bildet i Norge, og det ble etablert bedrifter med ansatte arbeidere. Både sølvverket på Kongsberg, jernverkene i Sør-Norge og kobberverkene i Midt-Norge var avhengige av utenlandsk kapital, utenlandsk ekspertise og kongelige privilegier for å komme i gang. Etter flere mislykkede forsøk, ble virksomheten overlatt til private, men på grunnlag av kongelige tillatelser, privilegier. Da bergverksdriften fikk gjennomslag på 1600-tallet, var det stort sett utenlandsk kapital som sto bak. Viktige eierinteresser hadde Henrich Müller fra Holstein, brødrene Marselius fra Hamburg og Jochum Irgens fra Holland. Det var nødvendig med utenlandsk ekspertise, og innvandret arbeidskraft fra Harz og andre tyske gruvedistrikt var vesentlig for å komme i gang. Markedet lå også i all hovedsak utenfor Norge, enten hos kongen selv, eller i de voksende europeiske økonomier.

Selv om utenlandsk ekspertise måtte til i starten, bygget fortsettelsen på rekruttering og opplæring av norsk arbeidskraft. Gruvearbeiderne ble den første norske arbeiderklasse, i prinsippet fullt sysselsatt som lønnsarbeidere. Som i andre eksportnæringer var arbeidskraften likevel også knyttet til jordbruket. Gruvearbeiderne hadde oftest tilknytning til et gårdsbruk eller en mindre plass, der familiene også hadde en del av sin forsørgelse. Mange opptrer derfor i kildene som både gruvearbeider og husmann med jord. I Øvre Follvals annek, der mange av gårdene hadde tilknytning til Follvald verk, viser folketellingen i 1801 at tretti husfedre er oppført som gruvearbeider med husmannsplass med jord. Til sammenligning er det elleve som er oppført bare som gruvearbeider. De fleste av dem er sønner i familiene. Sytten personer er oppført som bare husmann med jord, av dem er mange enker. Lovise hytteplass, som var tilknyttet Follvalsverket, men lå i Nedre Follvals annek, hadde flere spesialiserte arbeidere i smeltehytta. Men også noen av hyttearbeiderne hadde husmannsplass.¹³⁸

Ved mange bergverk leide verket ut husmannsplasser til arbeiderne. Da Eilert Sundt besøkte Røros i 1851, presiserte han at bergarbeiderne hadde hager utenfor byen og at konen i huset dermed fikk «en for hende passende syssel».¹³⁹ Generelt var husholdene ved bergverkene knyttet til bergverket, der husfaren først og fremst var bergverksarbeider, men han var også bruker av en husmannsplass eller «hage». Konen hadde et hovedansvar for det jordbruk som kunne drives der, eventuelt hadde

¹³⁸ Folketelling 1801, Lesja prestegjeld, Øvre Follvals annex og Tynset prestegjeld, Nedre Follvals annex.

¹³⁹ Sundt: Røros og omegn, 1858.

hun også arbeidsoppgaver i tilknytning til bergverket, og sønner gikk inn som bergverksarbeidere i ung alder.

Med de kongelige privilegiene fulgte også en rett til å kreve pliktarbeid av bøndene innenfor en sirkumferens som ble fastsatt i privilegiet – typisk innenfor en sirkel med radius på tre eller fire mil. For Røros kobberverk var sirkumferensen fire mil. Her skulle folk levere ved og brenne trekull til verket, og de skulle frakte malm fra gruvene til smeltehyttene, ferdig metall til utskipingshavnene og proviant og kontanter tilbake til verket etter eiernes bestemmelse. Lønna de fikk, var beregnet ut fra at både helårsarbeidere og bønder med arbeidsplikt hadde inntekt av jordbruket ved siden av arbeidet for verket. Lønna var altså ikke beregnet til å forsørge en familie, men et nytt arbeid støttet opp av jordbruk eller som tillegg til jordbruk.

Tilgangen på ved til brensel og trekull var vesentlig for produksjonen ved bergverkene. Det ble også brukt krutt, men det måtte stort sett importeres. Slik import var en del av den handel kobbereksportører som Lorentz Mortensen Angell i Trondheim drev. Ved bybrannen i Trondheim i 1681 bidro det kruttet han hadde lagret i bygården sin til at katastrofen ble ekstra stor.¹⁴⁰ Det ble også forsøkt å drive innenlandsk kruttproduksjon, delvis i tilknytning til bergverkene. Flere av kruttfabrikkene, eller kruttmøllene, som var opprettet på 1600- og 1700-tallet, var spesielt beregnet for militære formål, og ikke tilstrekkelig til å dekke bergverkene behov. Toll-listene viser at det ble importert store mengder krutt fra utenlandske steder.

Bergverksdrifta var et resultat av at statsmakten la mer vekt på å fremme økonomien i landet og for staten. Spesielt var man opptatt av å fremme eksport og begrense import. Sølvverket forsynte kongen med edelt metall som ble brukt til å støpe mynter, til omsetning innenlands og som betalingsmiddel utenlands. *Den kongelige mynt* var en del av sølvverket, styrt fra København fram til 1814, og underlagt Norges Bank fra 1816. Jernverkene hadde en god del av sitt marked innenlands og i Danmark. Mye gikk til innenlands forbruksindustri og ble til jernovner og redskaper. En god del jern gikk til våpenproduksjon, både innenlands og som eksport. Kobberverkene hadde så godt som hele markedet utenlands. Det store kobbermarkedet i Europa var Amsterdam, der norsk og svensk kobber møtte konkurranse fra asiatisk kobber. Noe gikk også til Hamburg, Dublin og København. Det norske kobberet ble i all hovedsak eksportert som halvfabrikata, garkobber. Noe gikk også som kobberplater etter videreforedling ved plathammeverk innenlands. Mens bare små mengder ble smidd til bruksgjenstander i Norge, gikk det meste til videreforedling i andre land. Et eksempel på slik produksjon er den tyske byen Stolberg, der kobber møttes med andre metaller og ble smidd til kobberkjeler, gryter og panner, takplater til kirker og herskapshus, skospenner, nåler og

¹⁴⁰ Bull: Thomas Angell, Trondheim 1992, s. 23-24.

pyntegjenstander, slik Ragnhild Hutchison har beskrevet det. Noen av disse bruksgjenstandene kom så tilbake til Norge som import, og kunne gå inn i norske husholdninger.¹⁴¹

Bergverkene var selvsagt avhengig av ressursituasjonen i berget, det vil si om det fantes rikelig med metaller i malmen, eller om det var mindre konsentrasjon av det verdifulle metallet. Produksjonen kunne stige med nye funn, eller synke når gruver ble tømte. Situasjonen i Kongsberg illustrerer det tydelig. Nye gruver ble etablert etter funn i et stort område. Ved folketellingen 1769 var Kongsberg Norges nest største by, etter Bergen. I 1770 var over 4000 arbeidere sysselsatt ved sølvgruvene. Men situasjonen endret seg raskt. De mange arbeiderne klarte ikke å få fram nok sølv til å drive de mange spredte gruvene med overskudd. Mange av gruvene ble nedlagt, arbeidere oppsagt, uten at lønnsomheten bedret seg. I 1805 ble sølvverket besluttet nedlagt – riktig nok gjenopprettet etter få år.¹⁴² Lønnsomheten var også avhengig av markedssituasjonen på de utenlandske markeder. Kriger kunne hemme eksporten, som gikk med skip og kunne hindres av krigshandlinger og blokade. Samtidig kunne kriger øke etterspørselen av metall, både jern og kobber, til våpenproduksjon.¹⁴³

Blaafarveverket på Modum viser tydelig de internasjonale koblingene. Det var et resultat av ivrig leting etter malmressurser. Finneren, en tidligere skjærper ved sølvverket på Kongsberg, trodde han hadde funnet sølv i 1772. Det viste seg å være kobolt, ettertraktet råstoff til blåfargen som ble brukt til porselen og glass. Også her var det staten som tok opp driften, og også her var man avhengig av utenlandsk ekspertise for å få det hele i gang. Kobolt var sjelden, men ettertraktet. I Europa fantes det særlig i Sachsen og Böhmen. Dit sendte man overbergamtassessor ved Kongsberg bergseminar Ole Henckel på studietur – eller spionasjetokt. På utenlandsreisene sine utforsket Henckel også markedssituasjonen. Han studerte hvordan handelen ble drevet i kaffe- og vinhusene i Amsterdam, der også den tyske blåfargen ble omsatt. Fram til 1814 gikk mye av omsetningen fra det norske blåfargeverket via børsen i København, der Det Asiatiske Compagni var en viktig kunde. Blåfargen fra Modum havnet derfor i Kina og Japan, til bruk i deres blåmalte porselen. Viktig ble også bruken i Den kongelige porselensfabrikk i København, som var grunnlagt i 1775, og de norske glassverkene. Prosessen bak det hvite, sterke og gjennomskinnelige kinesiske porselenet var avdekket i Tyskland ved begynnelsen av 1700-tallet, og nå kom slik produksjon også i gang i København. Det første glassverket i Norge startet i 1741 med Nøstetangen, der tyske og engelske glassblåsere fikk i gang produksjonen.¹⁴⁴

¹⁴¹ Hutchison, 2019.

¹⁴² Moen: Kongsberg sølvverk, 1967.

¹⁴³ Dyrvik: Norsk økonomisk historie, 1979, kapitel 5 og 17.

¹⁴⁴ Hagen: Blåfargen fra Modum, 2014.

Bergverkene var viktige for sysselsettingen i Norge, og en viktig del av det mangesysleriet som fantes på landsbygda i Norge. Dette mangesysleriet var på mange måter avhengig av tråder ut av det norske samfunnet. Trelastindustrien og fiskeindustrien var avhengig av det internasjonale markedet, bergverksindustrien var i tillegg avhengig av internasjonal ekspertise for å sette i gang driften, og i enda høyere grad enn de andre eksportindustriene var de avhengige av internasjonal kapital. Alle var tett integrert i bondesamfunnet. Blåfargen fra koboltgruvene ble også en viktig bestanddel i ny industri i Norge på 1700-tallet, gjennom glassverkene.

Bergverkene hadde åpenbart en stor betydning for de lokalsamfunn som ble bygd opp rundt dem. Jernverkene resulterte ikke bare i råvareproduksjon, men også ferdigvarer. Jernovner ble en del av innboet i stadig flere norske hus og endret både byggemåte og innemiljø i norske boliger. Formen og utsmykningen på ovnene var påvirket av internasjonale moter.¹⁴⁵ Kobberet ble i mindre grad foredlet innenlands, men eksportert som kobberbarrer, hovedsakelig til Amsterdam, derfra til produksjon av forbruksvarer. Det norske kobberet ble altså grunnlag for produksjon av forbruksvarer i en tysk by, og en del av dem kom i neste omgang tilbake til Norge – også til Røros – som kjøkkenredskaper og pyntevarer.

Det flittige bondesamfunnet

Mens jordbruket var et utgangspunkt for de fleste lokalsamfunn i Norge på 1600-1700-tallet, ble både selve jordbruket endret og det ble etablert nye næringsveier som påvirket hvordan lokalsamfunnene fungerte. Endringene ble ikke minst tydelige i de minste sosiale enhetene i lokalsamfunnet, husholdene. Økt markedshandel gjorde det mer aktuelt med spesialiseringer i jordbruket. Dyrking av poteter og i noen grad bær og grønnsaker bidro til større mangfold i jordbruket fra slutten av 1700-tallet. Den største endringen for jordbruket fulgte likevel av veksten i eksportindustriene. Større konsentrasjon om de store sesongfiskeriene langs kysten samtidig som jordbruket var en viktig side av livbergingen, gjorde kjønnsarbeidsdelingen i husholdene viktigere, ved at menn ble trukket ut av husholdet mens fiskeriene foregikk. Sagbruksnæringen trakk på tilsvarende vis menn ut av husholdene i deler av året, mens kvinnene i større grad hadde helårsoppgaver i jordbruket. Bergverkene fikk betydelige virkninger på bondesamfunnet som marked for jordbruksprodukter. Bergverksfamiliene hadde riktig nok vanligvis noe matproduksjon, men behovet særlig for korn utenfra var stort. Det gjorde det mulig for bøndene i de beste korndistriktene å satse sterkere på salgsjordbruk.

De nye næringene var tett integrert i bondesamfunnet. Verken eksportfiskeriene, sagbruksindustrien eller bergverkene førte til at husholdene ga slipp på all produksjon av det de selv trengte til egen

¹⁴⁵ Frøyset: Ovner i Norge, 2018.

forsyning. Mat – korn, melkeprodukter og kjøtt, avhengig av lokale forutsetninger – ble fortsatt produsert i husholdene. Klær ble fortsatt produsert med egen ull og lin som viktig råstoff. Endringene førte imidlertid til at husholdene fikk flere oppgaver, når de ble sterkere involvert i de nye næringene. Arbeidsdeling basert på kjønn ble tydeligere. Arbeidet ble i større grad fordelt på hele året, slik at stille perioder i jordbruket ble utnyttet.

De økonomiske endringer som økt satsing på eksportindustrier førte med seg, fikk dermed store følger for livet i de enkelte husholdene. Hvordan dette konkret slo ut, var ulikt i ulike lokalsamfunn, avhengig av hva slags næringer som kom inn nettopp der. I Lofoten førte sterkere satsing på sesong- og salgfsfiskeri til større tilstrømning til lokalsamfunnet i fiskesesongen. Samtidig ble det flere lokalsamfunn som sendte de fleste menn av gårde i lengre perioder, mens kvinnene, barna og de eldre hadde ansvaret hjemme. Før fiskerne dro av gårde, var hele husholdet involvert i forberedelsene med å sørge for fiskeredskaper, matforsyninger til fiskerne under fraværet og klær som kunne tåle klimaet til havs vinterstid. Både klippfiskindustri og sildevirkning skapte nye arbeidsoppgaver, der både menn, kvinner og barn ble trukket inn. På Nordmøre førte klippfiskindustrien til nytt arbeid for bondekonene som klippfiskkjerringer. Kvinnene deltok også med sildevirkning etter at silda var kommet på land. På Røros vokste det fram et nytt lokalsamfunn, der familiene var preget av at mennene var fraværende på gruva hele uka, mens kvinnene drev et lite jordbruk hjemme. Bergverkene skapte den første norske virkelige arbeiderklasse. I distriktene rundt bergverkene fikk husholdene nye plikter med levering av kull og kjøring for verkene, og nye muligheter for avsetning av jordbruksvarer. Dermed ble arbeidet både med jordbruket og nye oppgaver utenfor jordbruket økt for husholdene i de berørte lokalsamfunnene. I skogsdistriktene fikk mennene nye oppgaver med hogst, sagbruksarbeid, fløting og plankekjøring, mens kvinnene fikk nye oppgaver med å sørge for matforsyninger og gode klær til mennene i skogen vinterstid. Bredden av arbeidsoppgaver økte, tiden over året ble bedre utnyttet. Dette var i pakt med statens ønsker: en flittig befolkning til nytte for staten og «det felles beste».

Det er vanskelig å bedømme hvor mye folk arbeidet før denne utviklingen kom i gang. Det er likevel rimelig å tro at mange hushold kom til å bruke mer tid på arbeid med et slikt utvidet arbeidsmarked. Mens skogsarbeid tidligere først og fremst hadde vært til et begrenset eget bruk – til ved, gjerdefang og husbygging – så ble det nå mer intensivt. Og tider på året, spesielt om vinteren, da jordbruket ikke krevde så mye arbeid, ble i større grad fylt med arbeid som forholdt seg til et marked. Og det jordbruket som tidligere hadde vært drevet av husholdet i fellesskap, ble nå i større grad overlatt til kvinnene, som i mindre grad deltok i arbeidet rundt eksportindustriene. Det er altså mye som tyder på at folk ble flittigere, selv om en del av den økte innsatsen i de nye næringene kan ha gått på bekostning av jordbruksproduksjon. Det har vært diskutert i hvilken grad denne utviklingen var en

følge av at folk ønsket å arbeide mer for å kunne delta i et økt forbruk som mer handel gjorde mulig, om det var en overlevelsesstrategi i en situasjon der befolkningsvekst begrenset mulighetene for å etablere nye gårdsbruk, eller resultat av tvang og press fra statsmakt og øvrighetspersoner i form av økte skatter, avgifter og pliktarbeid.¹⁴⁶

For at fisk, planker, kobber og jern skulle nå ut over lokalsamfunnet og inn i et nasjonalt og internasjonalt marked, trengtes det formidlere. Varebytte mellom lokalsamfunn kunne i noen grad foretas på distriktsmarkeder av bøndene selv, men den internasjonale handelen var avhengig av mellommenn. Slike mellommenn fikk en stadig viktigere posisjon. Deres posisjon var avhengig av lokale forhold, dessuten sterkt påvirket av en sterkere statlig styring på 1600-1700-tallet. Det betydde at byene fikk en stadig sterkere posisjon i perioden.

¹⁴⁶ Ønske om å forbruke er Jan de Vries' forklaring på den økte arbeidsomheten generelt i europeisk økonomi (de Vries 2008). Kåre Lunden har lagt vekt på tvangen, der det økte arbeidet gikk dels til skatt til staten, dels til profitt til kjøpmennene. (Lunden, blant annet i Historisk tidsskrift 1/1980 og Heimen 3/1996).

6. Byer og urbanisering

Byene spilte en betydelig rolle som magneter, både lokalt, nasjonalt og innenfor større regioner. Byveksten kunne ha utspring i internasjonal handel eller ha mer lokalt opphav. Mandal vokste fram som ladested for utførsel av først laks, så trelast fra 1500-1600-tallet, Kristiansund som ladested først for tømmereksport, etter hvert for klippfisk. Derimot etablerte Levanger seg tidlig som markedsplass der bøndene kunne utveksle produkter på et byttemarked. Noen byer hadde tradisjoner fra middelalderen av, men flere ble dannet som følge av økt handel og som følge av statens politikk under eneveldet. Handel skulle prinsipielt foregå i byer og staten ønsket å regulere hvordan det foregikk. Hvordan lokalsamfunnet i de enkelte byer ble formet og utviklet, har sammenheng med deres rolle ut over det enkelte lokalsamfunn.

Sesongmarkeder: Fra byttehandel til kjøpmannshandel

Handel skulle foregå i by, men det var behov for varebytte også uten at det ble kanalisert gjennom byer og profesjonelle kjøpmenn. Mange steder utviklet det seg lokale markeder, der bønder fra ulike lokalsamfunn kunne møtes og utveksle produkter fra jordbruk, fiske, husflid, fangst eller handel. Innslaget av pengeøkonomi ble sterkere etter hvert på markedene. Når de ulike markedene ble etablert er uklart, men det er iallfall klart at det fantes slike markeder i høymiddelalderen, det vil si 1100-1200-tallet, antakelig tidligere.¹⁴⁷ På 1600-tallet kom kongelige bestemmelser som ga nærmere regler for når markedene kunne holdes og begrensninger for hva som kunne foregå der. Markedene ble typisk holdt på ettermiddagen – i god tid etter jul, men mens det fortsatt var godt sledeføre og før vårarbeidet tok til i jordbruket. Noen steder ble det også holdt marked på førjulsvinteren. De lokale markedene hadde lovregulerte tidsrom for når det kunne foregå handel der. Slike markeder, der handelen foregikk til bestemte tider i året, kunne ha større eller mindre geografisk dekningsområde. Markeder på grensen mellom ulike produksjonsvilkår eller gunstig plassert ved ferdselsveier hadde gjerne best muligheter til å vokse.¹⁴⁸

I utgangspunktet var slike markeder et enkelt varebytte, der de som hadde overskudd av noe, kunne bytte det i noe de manglet. Slik kunne fiskere ved kysten møtes med bønder som hadde overskudd av korn, smør eller ost, eller med samer som solgte reinskinn, kjøtt, finnekjoler og finnsko. Slik regional handel kunne også gå over landegrensene. Både til Grundset marked og Levanger marked hørte svenske naboer med til det naturlige oppland. Til de norske markedene kom svensker med jernvarer og tekstiler, mens fisk og korn gikk tilbake. Markedene var typisk plassert der flere

¹⁴⁷ Bull: Martnan og Levanger, 2012.

¹⁴⁸ Mikkelsen: Urbanisering og bysystemer i Europa, 2012. s. 81-85.

ferdselsveier møttes. Romsdalsmarkedet innerst i Romsdalsfjorden hadde adkomst østover gjennom Romsdalen til Dombås, sørover derfra gjennom Gudbrandsdalen og nordover over Dovrefjell til Trøndelag, og ved hjelp av gamle ferdssveier videre til Sverige. Samtidig gjorde beliggenheten ved fjorden kysten tilgjengelig med båt. Grundsetmartnan ved Elverum hadde tilgang langs Glommavassdraget nordover gjennom Østerdalen, sørover til Kristiania, Oslofjorden og Skagerak, dessuten vestover til Mjøsa og Gudbrandsdalen og østover til Sverige. Levangermartnan hadde ved sin beliggenhet ved Trondheimsfjorden tilgang både til kysten og til Trondheim by, dessuten nordover til Namdalen og østover til Sverige. På Levangermarkedet møttes folk fra de gode jordbruksområdene rundt Trondheimsfjorden med folk fra kystdistriktene, med samer fra fjelldistriktene og med innlandsbønder fra Jemtland. Der kunne de utveksle korn, fisk, smør, pels og redskaper.¹⁴⁹ Markedene utviklet seg gradvis, men fikk etter hvert kongelige privilegier som regulerte virksomheten. I Nord-Norge ble markedene kalt «ledingssberg» og skal ha utviklet seg fra ordningene med at folk måtte samles på tingstedene for å betale ledingsskatt og tiende. Dit kom det også kremmere.¹⁵⁰ Grundsetmartnan fikk sitt første reskript som legaliserte virksomheten i 1767, men hadde da eksistert iallfall siden begynnelsen av 1600-tallet. Først i annen halvdel av 1800-tallet mistet markedene sin betydning, da det ble tillatt med landhandlere, og slike ble mange nok til å kunne tilfredsstille etterspørsel eller handelsvarer. Kommunikasjonene ble også etter hvert slik at bønder som hadde økonomiske ærend lettere kunne reise til Kristiania.¹⁵¹

Rørosmartnan skilte seg ut, ved å være en tydelig følge av etableringen av bergverket. Bergverket hadde eget provianthus og i prinsippet enerett på handelen der. Partisipantene ved verket hadde ansvaret for å forsyne provianthuset med korn, mel, kjøtt, fisk, malt, salt og tobakk, men proviantskriveren kjøpte også inn forsyninger fra bønder i tillegg. Bønder fra Hedmarken, Østerdalen og Gudbrandsdalen leverte korn og fra Trøndelag kom sild og fisk til provianthuset. Bøndene som kom reisende, drev gjerne handel utenom provianthuset, med hverandre og med lokalbefolkningen. Her ble også omsatt skinn- og kjøttvarer fra samene i området og smed- og glassvarer fra tilreisende svensker, og både på dette og andre markeder fikk folk som drev med hesteavl avsetning for hestene sine.

Markedene foregikk på området til en av de lokale gårder, og de var begrenset til noen få dager en gang i året, typisk i mars, da det fortsatt var vinterføre som gjorde det lettere å reise med lass, og ennå ikke våronn i jordbruket. På slike steder, som Grundset marked, Levanger marked og Romsdalsmarkedet, var det bygd opp enkle boder der handelen kunne drives, og i markedstiden ble

¹⁴⁹ Bull: Martnan og Levanger, 2012.

¹⁵⁰ Nielsen: Tilrumsmartnan, 1973.

¹⁵¹ Gjone: Grundset Marked, 1922.

det reist telt som kunne huse de mange tilreisende. Slike markedsplasser kunne være uten fast bosetting, men de kunne også utvikle seg til lokalsamfunn som en slags urban underskog av markedssteder, strandsteder, ladesteder, og noen av dem, som Levanger, utviklet seg til virkelige byer.¹⁵² Levanger fikk bystatus i 1836.

Med vekst i internasjonal handel kom også bykjøpmennenes handel til å påvirke markedene. Å reise til markedene ble en del av deres næring som kjøpmenn. Kjøpmennene eller deres utsendte betjenter brukte markedet til å knytte sammen den tradisjonelle lokale og regionale markedshandelen med sin egen internasjonale handel. Flere kjøpmenn utvidet de enkle markedsbodene til små forretningsgårder, der de kunne ha en betjent eller tjenestepike boende fast eller i perioder. For Trondheimskjøpmenn som drev med fiskehandel, ble Levangermarkedet en viktig stopp på veien til Lofoten.¹⁵³ De hadde med seg importerte kornvarer for salg både på markedet og i Lofoten. Importert brennevin kunne selges til bønder på markedet, til gjengjeld kjøpte de opp lokalprodusert brennevin til salg i Lofoten. Geiteskinn kunne kjøpes lokalt og ble brukt til å sy varme og vanntette bukser for fiskerne. Da kjøpmannsbetjenten Tobias Brodtkorb reiste til Levanger for kjøpmann Herman Hoë i desember 1818 og mars 1819, solgte han tobakk, sukker, rom, spansk brennevin, salt, bondesild, sei, risengryn, slipesteiner og kaffe. Til gjengjeld kjøpte han kornbrennevin, innenlandsk havre, havremel og byggmel, geiteskinn, reveskinn, spiker, stekepanner, økser, plogjern, jernspader, biløkser, smør, buldan (et grovt stoff) og strie.¹⁵⁴ Det meste av det han solgte var importvarer. Sild og sei var innenlandske kjøpmannsvarer, der de beste kvalitetene gikk til eksport, mindre ettertraktede varer gikk til innlandsmarkedet. Det han kjøpte, var delvis produsert i området, men mye var brakt dit av tilreisende jemter.

Markedene knyttet altså sammen folk fra ulike lokalsamfunn med litt forskjellig næringsprofil. Et viktig poeng var dermed at trafikken krysset grensene mellom regionene og kunne tiltrekke seg folk fra ganske store områder, også fra nabolandet. I neste omgang utnyttet kjøpmenn disse møtene mellom folk, og tok markedene inn som ledd i sin handel. Markedene ble en del av deres oppland, der de både kjøpte varer for videresalg innen- og utenlands og solgte varer som var importert til landet. Markedene ble slik også et ledd i å gjøre kjent og sette i gang bruk av nye forbruksvarer, som tobakk, sukker og kaffe.

På markedene kunne også omreisende kramkarer møte opp, med sine varetilbud. Noe av det de hadde med seg, var skillingsviser, småtrykk med trykte viser, solgt for en skilling. Visene inneholdt

¹⁵² Brendalsmo og Gansum: Den urbane underskog, 2009. Gjone: Grundset Marked.

¹⁵³ Bull: Martnan og Levanger, 2012.

¹⁵⁴ Statsarkivet i Trondheim, privatarkiv 280: 32.1.

ofte triste eller dramatiske fortellinger, kanskje hentet fra virkeligheten. De innebar dermed også et innslag av nyhetsformidling. Nyheter ville selvsagt også bli spredt mellom alle de som strømmet til markedene – bønder, bondekoner og barn, tjenestefolk, fiskere, samer, svensker, profesjonelle handlende, omreisende småhandlere og gjøglere. Markedene var dermed møteplasser med både økonomisk, sosialt og kulturelt innhold. Toralf Gjone legger i boka om Grundset marked vekt på at selv om markedet nok kunne ha negative virkninger ved å oppdra folk til lediggang, drikk og svir, så hadde det utvilsomt også positiv kulturell betydning ved å bringe folk sammen og bli kjent. Riktig nok oppsto det slagsmål, men dermed oppdaget hedmarkingen at totningen var omtrent like sterk som han selv, og østerdølen erfarte at en valdris også kunne være lur: «... det var folk utenfor hjembygden også». Selve vareomsetningen ga også nye impulser og var også en slags idéutveksling. Gjenstandene var nye idéer i anskuelig form, som Gjone sier.¹⁵⁵

Bypolitikk og internasjonalisering

Lokale markedssteder kunne imidlertid ikke uten videre drive hvilken som helst handel. Dette var strengt regulert fram til liberaliseringen av økonomien på 1800-tallet, med handelsloven 1842 som viktig skillelinje. Noen av dem kunne etter hvert vokse til reelle byer, mens andre byer hadde utenrikshandelen som grunnlag. Med byprivilegiene 1662 og senere bestemmelser ble det fastsatt at bare borgere, bosatt i kjøpsteder, hadde rett til å drive profesjonell handel. Landet ble, mer eller mindre, delt mellom byene, som hver fikk sine definerte områder – sirkumferens – der de hadde enerett på handelen. Det vil si at folk som hadde varer å selge, skulle bringe dem til byen, der kjøpmannsborgere tok mot dem. På lignende måte måtte folk ta sine varer hos kjøpmenn i nærmeste by. Eksport av plasskrevende varer som tømmer kunne drives fra ladesteder, men de var underordnet kjøpstedenes borgere – inntil også de, som Mandal, Kristiansund og Molde – kunne bli virkelige kjøpsteder.¹⁵⁶

Felles for de markeder som utviklet seg til byer, for nye byer som ble anlagt på 1700-tallet og for gamle byer som beholdt sin posisjon, var at de lå ved kysten, med muligheter for å delta i handel som foregikk med skipstransport. Unntakene var de to bergstedene Kongsberg og Røros. Byprivilegiene, som forbeholdt utenlandshandelen for borgerne, fremmet en utvikling der folk som drev handel på landet, søkte borgerskap i byene, og utenlandske handlende, som tidligere hadde drevet handel med bønder langs kysten, slo seg ned i norske byer som borgere. Byene fikk altså tilsig av et nytt borgerskap som ikke bare – som det gamle borgerskapet – forsynte lokalbefolkningen i byen med varer og håndverksprodukter, men som drev internasjonal handel i en framvoksende

¹⁵⁵ Gjone: Grundset marked, s. 140.

¹⁵⁶ Eliassen, i Helle, Eliassen, Myhre og Stugu: Norsk byhistorie, 2006, s. 159-160.

handelskapitalistisk omverden. I likhet med større europeiske byer, som Amsterdam og London, fikk norske byer et sjikt av et storborgerskap som skilte seg ut fra det jevne borgerskap av håndverkere, kremmere og arbeidsfolk. Dette storborgerskapet var i stor grad innflyttere fra andre land, og med deres integrasjon i de norske byene kom det også innslag av en ny kultur, nye vaner, et nytt forbruk, ny bygningsskikk og en ny samfunnsstruktur som var tydeligere standsdelt enn tidligere. Disse handelsfolkene var avhengige av internasjonalt nettverk.

Hovedstedenes rolle

Amsterdam trakk til seg folk, som vi har vært inne på. Russlands nye hovedstad var også en magnet, og hovedstedene i de to andre maktstatene i området, Sverige-Finland og Danmark-Norge, hadde innflytting nettopp i sin egenskap av å være hovedsteder. Disse ble sentra for politikk, forvaltning, økonomi og kultur. Det betydde at folk fra Finland måtte til Stockholm, folk fra Norge, Island, Færøyene måtte til København for å gjøre karriere. Noen ble sugd opp av hovedstadens voksende forvaltning, økonomiske sentralfunksjon eller det kulturelle liv som omga hoff og overklasse for øvrig, andre ble spredt utover igjen som statens embetsmenn.

Fra slutten av 1600-tallet hadde embetsmenn stadig oftere utdanning, og norske embetsmenn hadde sin utdanning fra universitetet i København. Det betydde at de i økende grad brakte med seg en felles embetsmannskultur. Deres sønner reiste i sin tur til universitetet i København, og forsterket tilhørigheten til denne kulturen. Det administrative nettverket som knyttet embetsverket sammen, var sentrert om København. Ved å bruke sentralstedsmodellen som vi tidligere har nevnt, kan vi se nettopp forvaltning og embetsverk som en illustrasjon av den. De lokale prester, lensmenn, fogder og sorenskrivere måtte forholde seg til biskop og stiftamtmand i stiftshovedstaden, og derfra gikk forbindelsen videre til sentralmyndighetene i København. Enkelte oppholdt seg lenge i København for å få gjennomslag for enkeltsaker i kretsen rundt kongen, eller for å søke om embete. *Det norske selskab* var et sammenbindende sosialt og kulturelt miljø, særlig for de norske studentene.¹⁵⁷ Hovedstaden hadde dermed en rolle i å forme en embetsmannskultur, som igjen brakte impulser til de enkelte lokalsamfunn embetsmennene skulle fungere i.

Det eneste kvinneyrke med utdanning i København, og det eneste kvinneyrke som ble profesjonalisert i løpet av 1700-tallet, var jordmorprofesjonen. Jordmorforordningen i 1714 fastsatte en fagopplæring for jordmødre. Den gjaldt bare for Danmark, men ble fra 1764 også utvidet til Norge, og mot slutten av 1700-tallet var den gjort gjeldende i de fleste norske byer. Den innebar krav om at jordmødrene skulle være undervist og eksaminert av jordmorkommisjonen i København eller

¹⁵⁷ Bull: København som Norges hovedstad, 2014.

av annen lege, før de kunne praktisere som jordmødre. Enkelte leger underviste jordmødre lokalt, men det eneste offisielle skoletilbudet var i København.¹⁵⁸ Også en del kvinner måtte derfor oppholde seg en periode i København som del av yrkesutdanningen. I 1818 kom tilsvarende skole i gang ved fødselstiftelsen i Kristiania. Dit vandret mange lokale kvinner, valgt ut og sendt av myndighetene i sitt lokalsamfunn. Så returnerte de hjem for å praktisere med nye kunnskaper.¹⁵⁹

Hovedstadsfunksjonen betydde også en ufrivillig forflytning av folk. Mange nordmenn ble innkalt til å tjene i flåten i København, og ble der i årevis før de vendte hjem - eller de kom aldri hjem. Krigen var i det hele tatt en viktig folkeforflytter. Ikke minst den svenske stormaktspolitikken på 1600-tallet bidro til det, da områder på sør- og østsiden av Østersjøen ble erobret av Sverige. Rettsvesenet var også en grunn til at enkelte måtte reise til København. Der lå Høyesterett og Bremerholm festning og verft, der folk kunne dømmes til straffarbeid i jern.

Med unntak av de få jordmorelevne var det flest menn som hadde en grunn til å oppsøke København. Sosialt var det likevel i høy grad også aktuelt for kvinner å reise dit. Vi så tidligere at Hans Knudtzon fra Trondheim oppholdt seg i København med sine tre ugifte, men gifteferdige døtre i 1801. Mange norske embetsfamilier hadde slekt og venner i København og kunne berette om sammenkomster der. Borgermesterenken Karen Strøm og hennes tolvårige datter Hanna (den senere forfatteren Hanna Winsnes) var av dem som bodde en periode i København, først og fremst for å holde hus for Karens studerende sønn. Hanna omtalte København som et «stygt Hul», men oppdaget etter hvert slottsparkene som en fornøyelse.¹⁶⁰ En annen kjent kvinnelig forfatter er Kristiane Koren, født i Danmark, gift med en norsk sorenskriver og aktiv formidler mellom sitt danske og norske sosiale miljø.¹⁶¹

Det ble slutt på eneveldet i 1814, og Storting og stemmerett kom isteden. Amtene sendte nå representanter til Stortinget i Kristiania. Med Kristiania som den nye norske hovedstad ble lokalsamfunnenes forhold til hovedstaden, til hverandre og til Kristiania endret. For stiftsbyene Trondheim, Bergen og Kristiansand ble den politiske posisjonen redusert. De fungerte ikke lenger som mellomledd mellom mindre lokalsamfunn og hovedstaden. Amtene ble den nye enheten for administrasjon og politikk mellom det lokale og det sentrale. For lokalsamfunn i hele Norge betydde endringen at de nå kunne påvirke sentrale myndigheter på en ny måte, gjennom å sende

¹⁵⁸ Bull: *Jordmødrene på 17- og 1800-tallet*, 1988. Forordningen ble gjort gjeldende for Bergen by og stift 1773, for Kristiania og Akershus stift 1780, og i Trondheim sies det i 1797 at forordningen da har vært praktisert i mer enn 30 år.

¹⁵⁹ Farstad: *På liv og død. Distriktsjordmødrenes historie*, 2016.

¹⁶⁰ Diesen: *Hanna Winsnes*, 2000, s. 62-71.

¹⁶¹ Koren: *Dagbok paa en Reyse fra Norge til Dannemark*, 1945.

stortingsrepresentanter til hovedstaden.¹⁶² For Kristiania betydde endringen et stort løft i betydning. Der ble Storting og regjeringsapparat plassert. Befolkningen økte raskt utover 1800-tallet og en del av økningen skyldtes nettopp byens nye rolle som hovedstad. Som lokalsamfunn ble byen preget av befolkningsgrupper med oppgaver i tilknytning til hovedstadsfunksjonene.

Byene som bindeledd

Byene spilte en betydelig rolle som drivkraft for endringer. På grunn av høyere dødelighet enn på landsbygda var byene generelt avhengige av innvandring for å opprettholde folketallet, og enda mer for å øke det. Og byene vokste, både i folketall og betydning. I perioden fra 1500-tallet til 1800-tallet var det en sterk økning i handelen på tvers av landegrensene. Kjøpmenn som spesialiserte seg på å være mellomledd i den internasjonale fjernhandelen ble flere. Disse bandt sammen økonomien i et større område ut over de nasjonale grensene. Det sentrale vare- og finansmarkedet i Amsterdam ble knyttet til kornområdene i de baltiske landene, skogsområdene og kobber- og jerndistriktene i Sverige og Norge, fiskeriene langs norskekysten, tekstilområdene i England, i tillegg til de forbindelser byen hadde til Sør-Europa og resten av verden. For å kunne fylle sin funksjon som bindeledd, var kjøpmennene avhengige av et kontaktnett. For å opprette det, reiste de, sendte representanter til andre byer, flyttet og opprettholdt kontakt med slektninger og kjente der de kom fra. Migrasjon — permanent eller midlertidig — ble dermed et vesentlig element i kunnskapsoppbygging og nettverksbygging blant disse kjøpmennene.

Samtidig var byene avhengige av sitt omland. Det var der de hentet sine eksportprodukter – tømmer, fisk, jern og kobber – og det var der de hadde sitt marked for importvarer – først og fremst korn, men også salt, tekstiler og en del andre forbruksvarer.¹⁶³ Det var også fra dette omlandet byene fikk størsteparten av sin befolkning. Vanlige arbeidsfolk var gjerne innflyttere fra byens omland, som søkte tjeneste i byen. I perioder var byene avhengige av innvandring for å opprettholde folketallet. Spesielt havnebyene var utsatt for smitte og epidemier, og kunne i perioder ha høye dødstall. Byene var innvevd i et komplisert samspill av befolkningsutveksling med omlandet.¹⁶⁴ Innflyttingen til byene bidro dermed til et standsskille. Kjøpmenn med internasjonale nettverk og ofte en sterk økonomi var gjerne innvandrere fra andre land, mens arbeidsfolk, tjenere, småkjøpmenn og håndverkere oftere var innfødte i byen eller innflyttere fra omlandet.

Byene var også administrasjonssentra. Det vil si at de gikk inn i de modeller som ble presentert i første kapittel i boka: de kombinerte nettstedsfunksjonen overfor andre byer i inn- og særlig utland

¹⁶² Bull og Maliks: Riket og regionene, 2014.

¹⁶³ Bull: City merchants as structuring element, 2004. Bull 1998, s. 257-260.

¹⁶⁴ Eliassen, i Norsk byhistorie, 2006, s. 218-220.

med en sentralstedsmodell der de gikk inn i et nasjonalt by-hierarki med hovedstaden på toppen, stiftshovedsteder som sentra regionalt og mindre byer, ladesteder og bergsteder som lokale sentra. Det betyr at lokalsamfunnene i disse byene fungerte ulikt etter hva slags funksjon den enkelte byen hadde, og det fungerte ulikt for ulike personer etter hva slags plass den enkelte hadde i den økonomiske og sosiale strukturen i dette lokalsamfunnet. For stiftamtmanden var avgjørende forbindelser nedover til byenes magistrater og bygdenes fogder og sorenskrivere, oppover til hovedstadens regjeringskontor og i siste instans til kongen. For håndverkeren var de viktige forbindelser dels til byens lokalbefolkning som kunder, til byens magistrat som overordnet myndighet, til det lokale lauset som fag- og sosialt fellesskap og til det internasjonale håndverksfellesskapet i det sedvanemessige vandringsfellesskapet. Kjøpmannen hadde sine forbindelser lokalt til kunder, regionalt til de som skaffet ham eksportvarene og var kunder for importvarene, og internasjonalt til sitt nettverk av kjøpmenn og finansmenn i andre byer. Kremmeren derimot, hadde sine viktigste nettverk lokalt i den enkelte by, der han tok sine varer fra kjøpmennene og solgte til lokale kunder. Tjenestepiker hadde sine daglige kontakter først og fremst til arbeidsgiverens familie, dernest til andre i tilsvarende posisjoner, og hjem til sitt opprinnelsessted – i byen eller like gjerne et sted på landsbygda. Arbeidsfolk generelt hadde sin verden først og fremst lokalt, eventuelt i et nærliggende bygdesamfunn, og sjeldnere langt utover de lokale rammer. Lokalsamfunnet i byene var dermed et mylder av sosiale strukturer lokalt i byen og forbindelser utover i nærområdet og lenger unna.

7. Den ekspanderende verdensøkonomien

Ferdseil på tvers av «økonomiverdenene» var ikke nytt i tidlig nytid, men gjorde et stort sprang omkring 1500 med portugisernes og spanjolenes sjøfart rundt sørspissen av Afrika til Asia og over Atlanterhavet til Amerika. Dermed ble verdensdelene bundet sammen på nye måter og europeerne skaffet seg en posisjon som mellomledd mellom Asia, Afrika, Europa og Amerika. For norske lokalsamfunn betydde det en posisjon i utkanten av denne utviklingen. De var i utgangspunktet lite berørt, men med flyttingen av sentrum i Europa fra Sør-Europa til Nederlandene og England ble også Norge trukket sterkere med i utviklingen. Om Europa utviklet seg til å bli et sentrum i den framvoksende verdensøkonomien, så ble Norge en utkant i dette sentrum – eller en semiperiferi. Da Danmark, i likhet med andre land i Europa, etablerte støttepunkter og kolonier i andre verdensdeler, ble det også en del av det norske verdensbildet. Dette fikk ulike konsekvenser i ulike deler av Norge – noen lokalsamfunn ble aktivt trukket inn, andre ble mindre berørt.

Lokale havner og utsyn gjennom sjøfart

Handel mellom regioner innenlands og mellom norske og svenske lokalsamfunn foregikk ved at folk vandret, red eller kjørte med hest og slede, rodde eller seilte. Til markedene kom folk både til fots, til hest og med båt. For kontakten til kontinentet var vandring eller kjøring til lands også mulig gjennom Sverige, bare med korte båttransporter. Langs norskekysten og til Danmark kunne man bruke mindre båter, lokalt bygget.

Handelen i stort var likevel avhengig av skipstrafikken. Det var skipsfarten som knyttet norske lokalsamfunn til den internasjonale handelen og gjorde dem til deltakere i det verdensmarked som vokste fram. Som tidligere beskrevet, var det først utenlandske kjøpmenn og skipperer som seilte langs norskekysten, handlet med bøndene og kjøpte trelast av dem. En norsk skipsfart utviklet seg imidlertid, fra 1600-tallet og særlig i den økonomiske oppgangstida på slutten av 1700-tallet. Norske handelsmenn skaffet seg skip og begynte å drive aktiv skipsfart til andre land, der de kunne få avsetning for trelast, fisk, jern og kobber. Spesielt i begynnelsen var skipene gjerne eid i fellesskap av flere kjøpmenn. Det minsket risikoen ved skipsforlis, angrep under kriger eller sjørøveri. De gikk ikke nødvendigvis sammen i et permanent rederi, oftere som partsredere for enkeltskip. Da kunne de også operere med ulike typer skip til ulike formål. Thomas Angell i Trondheim eide for eksempel ved sin død i 1767 parter i to skip. Det ene seilte fast to ganger i året til Amsterdam med kobber for Thomas Angell og hans medredere, det andre gikk årlig til Dublin med trelast.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Bull: Thomas Angell, 1992, s. 157.

Det bergenske borgerskapet var først ute med å skaffe egne skip. Allerede i 1640 foregikk 40 % av varehandelen mellom byen og utlandet på skip som hørte hjemme i Bergen.¹⁶⁶ Skip skaffet de først ved å kjøpe opp utenlandske skip. Det kunne ofte være nødvendig med reparasjoner og vedlikehold på skipene, og i sjøfartsbyene skaffet man utstyr til det. Det var i første omgang enkle innretninger, der man kunne dra opp skip, vende dem på siden for tjærebreining og håndtere reparasjon av master. I Bergen kom en «brabek» for slikt arbeid på østsiden av Vågen i 1602.¹⁶⁷ I Trondheim foregikk det skipsreparasjoner på 1600-tallet på Bakklandet, mens en kran ble bygd der i 1724 av en av byens største skipsredere.¹⁶⁸ Skipsreparasjoner, der man brukte tjære, var brannfarlige, derfor ble slike anlegg lagt litt utenfor bysentrum, men med tilgang til havna.

Etter hvert kom det så i gang norsk skipsbygging. Først og fremst i Bergen og i byene på Agderkysten, men også i Kristiansund og Trondheim ble det etablert skipsverft. I Arendal ble det etablert reder- og skipsbyggingsindustri på grunnlag særlig av trelasteksporten, men også på grunnlag av eksporten fra Nes jernverk, som ble etablert i 1665. Tollbod kom i Arendal i 1677, stedet fikk status som ladested under Kristiansand i 1690 og kjøpstadsrettigheter i 1723. I 1760-årene skal om lag 20 % av landets samlede skipstonnasje ha vært hjemmehørende i Arendal tolldistrikt. Trelastskutene var en viktig andel av det som ble bygd på verftene i Arendal og omegn, men herfra ble det også levert skip til Asiatisk Compagni i København, til bruk for skipsfarten til de indiske koloniene.¹⁶⁹ Skipsverftene bygget opp en viktig kompetanse, og Arendalsområdet kunne levere slike kunnskaper også til andre steder. Da det ble etablert skipsverft i Trondheim i 1779, var den første skipsbyggmesteren, Markus Markussen Hafstad, rekruttert fra Tromøya ved Arendal.¹⁷⁰ Dette skipsverftet var startet av to av Trondheims største redere, Henrik Meincke og søsteren Catharina Meincke sal. Lysholm. Sammen, hver for seg og i fellesskap med andre eide disse en rekke skip som gikk både på de vanlige europeiske havnene Amsterdam og Hamburg, til havner ved Østersjøen, stadig flere inn i Middelhavet, dessuten i langfart på Vestindia.¹⁷¹ Det første skipsverftet i Kristiansund leverte et skip i 1788, og også det verftet var startet av kjøpmenn. Da det første skipet var ferdig, ble det det eneste av byens skip som var bygd i Norge. I 1805 var elleve av byens sytten handelsskip bygd i Kristiansund.¹⁷² Både i Trondheim og Kristiansund var det oppgangstider for utenlandshandelen de siste tiårene av 1700-tallet som satte fart i skipsbyggingen.

¹⁶⁶ Dyrvik 1979, s. 101.

¹⁶⁷ Vågen. Bergens havn 1070-1800, 1983, s. 20.

¹⁶⁸ Bull og Næss: Bakklandet lever!, 1985, s. 15.

¹⁶⁹ Dannevig: Arendal gjennom skiftende tider, 1973.

¹⁷⁰ SAT, privatarkiv 86 Trondheim skipsverft.

¹⁷¹ Bull: De trondhjemske handelshusene, 1998, s. 68-70.

¹⁷² Johnsen: Kristiansunds historie, bd. 3, 1958, s. 525.

Selve sjøfarten ble en betydelig norsk næring. Lokal jektefart med transport mellom bygdene og de større byene var en viktig side av det. Slik ble eksportproduktene tørrfisk, klippfisk og sild fraktet fra fiskeridistriktene til byene. Der sørget kjøpmenn for eksporten. Jektene var bemannet med lokale folk, fiskerbønder og menn fra handelsstedene i kystsamfunnene. Med framveksten av eksportindustrien, lokale redere og norsk skipsbygging ble det også rekruttert sjøfolk til en mer profesjonell sjømannsstand – en egen sjøfartsnæring. Å være skipper på et slikt skip var et yrke på linje med å være handelsmann eller håndverker, og krevde borgerskap og bevis for at vedkommende hadde de kunnskaper som krevdes for en skipsfører. Bergen var Norges største sjøfartsby og fikk også tidlig undervisning for kommende skippere. Undervisning i navigasjon og matematikk nevnes der rundt midten av 1600-tallet, og litt senere i Trondheim. Dette var private lærere, men med støtte av byens myndigheter. Med økonomisk oppgang på slutten av 1700-tallet kom det igjen fart i struktureringen av undervisning i navigasjon, med strengere krav til slik kunnskap for skippere og styrmenn. Viktige fag var, foruten navigasjon, også aritmetikk, skipsbokholderi, tysk og hollandsk språk.¹⁷³

Lenge foregikk skipsfarten hovedsakelig i sommermånedene, mens skipene lå hjemme om vinteren. Da var det tid for å reparere og vedlikeholde skipene, og skipper og sjøfolk kunne ha andre oppgaver hjemme med å forberede neste sesongs reiser, gi og motta undervisning. Det vil si at de hadde god anledning til å kombinere erfaringer fra reiser ute med livet på hjemstedet. Dermed var de tett knyttet til lokalsamfunnet, samtidig som de også fikk erfaringer fra reisene.

Kobbereksportørene i Trondheim før midten av 1700-tallet sendte vanligvis sine skip årlig til Amsterdam om våren og tidlig på høsten, slik at de vanligvis var hjemme senest i november. I Amsterdam var det også gode muligheter for returlast. Trelasten fra Trondheim gikk imidlertid særlig til Irland, der det var lite returlast å få. De seilte derfor gjerne en omvei før de kom hjem, til England for å hente tekstiler og tinnvarer, til Frankrike etter salt eller til Østersjøen etter kornvarer.¹⁷⁴ Norske skip holdt seg på 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet hovedsakelig i Østersjø- og Nordsjøområdet, med Amsterdam som et viktig mål, men seilte også til havner på Atlanterhavskysten av Frankrike og Portugal. Her var det god avsetning på tørrfisk og klippfisk, og tilbake fikk man særlig salt og vin. Rederne brukte lenge skipene først og fremst for å skaffe lastekapasitet til sin egen utenrikshandel. Etter hvert som skipskapasiteten økte gjennom de norske

¹⁷³ Bull: Leseopplæring og lesebehov i norske byer før 1750, 2015, s. 270-271.

¹⁷⁴ Bull: Thomas Angell, 1992, s. 124, 140.

verftene, ble rederivirksomheten en egen næring for noen. Da gikk farten ikke bare til og fra hjemlige havner, men skipene tok oppdrag ute og seilte mellom fremmede havner.

For sjøfolkene var det en fare ved å gå langt sør. Der opererte sjørøvere fra «barbareskstatene». Dette var de nord-afrikanske delene av det ottomanske riket, og de drev utstrakt kaper- og sjørøvervirksomhet mot skip fra kristne land. En god del norske sjøfolk ble tatt til fange og tilbrakte flere år som slaver i Nord-Afrika. En av dem, Niels Nielsen Moss fra Trondheim, skrev dagbok fra tiden som slave, og forteller hvordan han, og mange andre, ble satt i arbeid i Alger. I boken forteller han både om hvordan skipet ble tatt til fange i 1769, om oppholdet i Algerie og om hvordan de danske fangene ble befridd og kom hjem. Han forteller også om byen han hadde vært i, om folkeliv, skikker, religion og kongen. I Alger var det mange slaver, flest spanske, og lokalsamfunnet var åpenbart preget av det.¹⁷⁵ Kirkekollekt til frikjøp av slaver var kjent fra før. Ved kapringer gikk det ut melding fra kongen om kollekt i alle landets kirker. I april 1713 ble det for eksempel samlet inn over 100 riksdaler i Arendal kirke. Det skulle brukes til å kjøpe fri «de med skipper Anders Friderichssøn Marstrand av Bergen og Ellef Larssøn av Arendal udi Tyrkiet fangne norske søefolk». Skipet var Ebenezer av Arendal, som var på vei til Portugal da det ble kapret.¹⁷⁶ Kollektpengene ble ikke alltid nok, og det ble opprettet en felles dansk-norsk slavekasse i 1715, som skulle brukes til å frikjøpe sjømenn som var tatt til fange. Den ble delvis finansiert av trekk i lønna til sjøfolkene, delvis av kollekt i kirkene.¹⁷⁷ Norske menigheter kjente dermed til faren for kapring, som nok ble opplevd som nokså skremmende. Fra 1746 kom det i stand en avtale med disse statene. For å unngå å bli kapret, løste flere stater, blant annet Danmark og Sverige, sjøpass som skulle garantere at skip med deres flagg gikk fri. Som Niels Moss sine opplevelser viser, hjalp det ikke alltid. Sikrere forhold førte likevel til at norske skip utover 1700-tallet stadig oftere gikk inn i Middelhavet til spanske og italienske havner.

Sjøfolk ble rekruttert både i kystsamfunnene og blant bondesønner lenger inn i landet. Tilbake til sine lokale hjemsted brakte de erfaringer og impulser. Medbrakte gjenstander, som hollandske møbler i sørlandske skipperhus eller silke- og bomullstørklær til hjemlige kjæresten, ga et pust av det fremmede til de hjemlige lokalsamfunn.

Skipsfartens bivirkninger

For lokalsamfunn der skip fra fremmede steder ankret opp, var det ikke bare varer som kom i land. De kunne også ha med seg farlig smitte. Det ble derfor satt i verk karantene for skip som kom fra

¹⁷⁵ Moss: I algiorsk fangenskap, 1936.

¹⁷⁶ Molden: Agderposten, 23.3.1996.

¹⁷⁷ Norsk historisk leksikon, 2004, «Ransompenger».

havner der det fantes smittsomme sykdommer. Det vil si at de måtte ligge i karantene uten at sjøfolkene kom i land eller skipet ble losset inntil man var sikker på at de ikke hadde med seg smitte. I de fire stiftsbyene ble karanteneordningen samordnet fra 1737, da det ble opprettet sunnhets- eller karantenekommisjoner. De skulle ha ansvaret for nødvendige tiltak. Skipperne måtte sørge for å ha sunnhetspass som attesterte at de kom fra havner uten smittsomme sykdommer. Bakgrunnen var smittsomme sykdommer som herjet i østersjølandene på den tid. Sjøfolkene var ofte lenge på reise, og var ivrige etter å komme hjem, samtidig som familien hjemme var utålmodige. Et vitne om de lokale problemer er en søknad til stiftamtmanden i Trondheim i 1771 fra en bekymret skippermadam. Anna Elisabeth Brun forteller at hennes mann, skipper Diderich Brun, lå i karantene ved Munkholmen med sitt skip, som kom fra Danzig. Mannskapet hadde ikke fått tillatelse til å komme i land, selv om de, som hun sier, «medbringer tilforladelige attester, at baade han og medfahrende folk ere sunde og friske». Hun var bekymret for at det ikke var nok mat igjen om bord etter den lange reisen. Det er ikke klart om folkene fikk komme i land, men først etter nesten tre uker ble skipet losset. Lasten besto av korn, hamp, lin, stry og lerret. Det var også et parti fjær om bord, og det måtte vente enda sju dager før det kunne tas på land.¹⁷⁸ Det var også viktig å advare befolkningen mot å ha kontakt med skip der det var smittsom sykdom, og avisene var en mulighet. I Trondhjems Adresseavis i 1767 rykket stiftamtmanden inn en kunngjøring om at det var smittsom sykdom om bord på to engelske skip, «kommende fra Barbariet», det vil si fra Nord-Afrika. Sjøfolkene skulle ikke tillates å komme i land, og folk i havnene måtte ikke gå om bord.¹⁷⁹ På slutten av 1790-tallet ble det bestemt å opprette en felles karantenestasjon for Danmark-Norge. Den sto ferdig på Odderøya ved Kristiansand i 1804. Den var i bruk først og fremst under koleraepidemiene på 1830-tallet, i 1853 og 1866.¹⁸⁰

Skipsfarten førte også med seg en annen næring for folk langs kysten: vrakberging. I 1745 førte et forlis ved Tromøya utenfor Arendal til at den danske slavehandleren Ludwig Ferdinand Rømer tapte sine oppsamlede verdier – antakelig i form av gull. Skipet kom fra Gullkysten, der Rømer hadde hatt en posisjon i den danske kolonien og deltatt i handelen. Da skipsfolkene kom tilbake på skipet dagen etter forliset, var Rømers kiste brutt opp, og innholdet borte.¹⁸¹ For skip fra de københavnske handelskompaniene var strekningen fra og til København mellom Østersjøen og Skagerrak/Kattegat den farligste. Her passerte de Agderkysten, og mange skip gikk på grunn i uvær. Mange skip havnet også lenger nord på kysten av Norge, enten de nå var kommet ut av kurs eller var på vei til havn i Bergen, Mørebyene eller Trondheim, eller kanskje helt til Arkangelsk. For kystbeboere var det en

¹⁷⁸ Bull: Trondheim havn på 1700-tallet, 2000, s. 86-87.

¹⁷⁹ Trondhjems Adresse-Contoires Efterretninger, 18. september 1767.

¹⁸⁰ Lian: Karantenestasjonen i Kristiansand, 2010.

¹⁸¹ Svalesen: Slaveskipet Fredensborg, 1996, s. 13.

plikt å hjelpe, og skipsmannskap ble ofte tatt inn i lokalsamfunnet i nærheten av forliset. Det fantes lovgivning om håndtering av vrakgods allerede i middelalderen, men med bestemmelser i Christian den femtes norske lov 1687 og forordning om strandede skip og gods i 1705 ble lovgivningen fastere. Vrakfunn skulle varsles til myndighetene. Befolkningen i nærheten hadde plikt til å bidra med berging av gods, men de hadde også rett til bergingslønn. Berget gods skulle tilbakeføres til eieren, eller – i de fleste tilfeller – selges på auksjon til fordel for eieren, men med fratrekke av bergingslønn. Loven inneholder også straffebestemmelser dersom berget gods ble stjålet. I lokalsamfunnene langs kysten – og særlig langs Agderkysten – ble vrakberging en ganske betydelig næring med bergingslønn som inntektskilde, til tider supplert med direkte plyndring av skipets gods.¹⁸²

Skipsfarten påvirket også strukturen i handelsbyene. Byene ble i denne perioden anlagt ved havet, ved en fjord eller nær havet i et elveløp. Det var de kjøpmennene som drev med fjernhandel, som hadde mest behov for tilgang til havn og best ressurser til å skaffe seg tomt her. Tomtene var typisk smale, med en gavl for pakkhuset ut mot gata og havna, og bolighus for kjøpmannsfamilie og tjenestefolk, fjøs, stall, stabbur, vedbod, vognskjul, krambu og andre funksjoner bakover på tomta. Ludvig Holberg kommenterte hvordan plasseringen av kjøpmannsgårdene rett på havna skapte et fortrinn for Bergen: «Hvoraf sees, at ingen Stad kand handle med større Beqvemlighed, thi enhver Kiøbmand kand faae sine Skibe, ligesom ved sin Stue-Dør».¹⁸³ De smale gavlene, som ga flest mulig tilgang til den attraktive beliggenheten ved havna, var likevel ikke eksepsjonell for Bergen. I europeiske havnebyer var det standard. Hanseatene tok skikken med seg til Bergen, og også i Trondheim fulgte man denne bygningsskikken langs elvehavna.¹⁸⁴

Fra norske lokalsamfunn reiste mange til Amsterdam og gikk inn i sjøfarten der, og mange ble også rekruttert til flåten i København. Men mange gikk også inn som arbeidsfolk på norske eller danske skip. Det kunne føre dem langt ut i verden. Mesteparten av trafikken gikk til Amsterdam, Hamburg, havner ved Østersjøen eller Nordsjøen. Fra en konsentrasjon om Nordsjø- og Østersjøområdet ble sjøfolkene imidlertid også deltakere i den handel som foregikk mellom verdensdelene.

Kolonier, handelskompanier og slavehandel

Med oppdagelsene av sjøveien fra Europa til Østen og av Amerika fulgte nye oppdagelsesreiser og handelsreiser. De ulike europeiske maktene var opptatt av å sikre seg holdepunkter i form av

¹⁸² Hermanstad: Forliset av Enhjørningen, 2012.

¹⁸³ Holberg: Den berømmelige stad Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse, 1737, s. 35.

¹⁸⁴ Henry Berg siterer Holberg i omtalen av bygningsskikken i Trondheim. Berg: Trondheim før Cicignon, 1951, s. 15.

kontakter, handelsstasjoner, festninger og etter hvert kolonier i Afrika, Asia og Amerika. Den dansk-norske stat sikret seg slike støttepunkter i India, Vest-Afrika og Vestindia.

Etter mønster av Nederland og England opprettet man i København et ostindisk kompani, som i 1620 fikk kontroll over byen Trankebar på sørvest-kysten av India. Det ostindiske kompani eksisterte fram til 1729, og ble etterfulgt av Asiatisk kompani fram til 1844. Trankebar var dansk koloni helt fram til 1845, med varierende kontakt med hjemlandet.¹⁸⁵ Fra 1755 hadde det dansk-asiatiske kompani også en handelsstasjon i Bengal i Nordøst-India, Serampore. En av dem som fulgte med som administrator fra Trankebar til Serampore, var Ole Bie, født i Trondheim i 1733, død i Serampore i 1805. I India steg han i gradene fra handelsassistent til *nesten* guvernør. Han er tillagt mye av æren for at Serampore blomstret som dansk-indisk handelsby. Endrede konjunkturer og konflikter med britene ga ham problemer, og han måtte flere ganger reise til København for å ordne opp.¹⁸⁶

I de indiske kolonier bygget danskene opp nye lokalsamfunn ved kysten, med danske administratorer og soldater og en lokal indisk befolkning. De møtte velorganiserte samfunn i India, og var avhengige av å samarbeide med ulike grupper. For å etablere seg med danske kolonisamfunn, var det nødvendig å forholde seg til de lokale herskerne. Indiske landsbyer ble overtatt, gjennom avtaler, avgifter og ved militære midler. Bomullsveverne, som leverte de varene som var mest interessante, holdt til lenger inne i landet, og indiske kjøpmenn sørget for formidlingen. Videre bearbeiding av stoffene ble gjort av tekstilmalere med en høyt utviklet teknikk. Man var altså avhengige av de indiske formidlerne inn i det indiske samfunn for å skaffe varene. Det var altså en type forlagsindustri, noenlunde som i Europa på samme tid. Kjøpmennene som skaffet tekstilene, sørget også for å formidle ønsker om type tekstiler og utseende som var attraktivt på det europeiske markedet.¹⁸⁷ Etterspørselen etter indiske bomullstekstiler til det dansk-norske markedet og Asiatisk kompanis videre handel var del av en endring i indiske produksjonsforhold.

Som støttepunkt i Vest-Afrika skaffet danskene seg et område på Gullkysten ved Guineabukta (det nåværende Ghana), der Christiansborg ble anlagt i 1661. Danmark beholdt det helt til stedet ble overlatt til England i 1850. I utgangspunktet var det gull som var ettertraktet fra Afrika, delvis også elfenben. Snart ble imidlertid slavehandelen det viktigste, i takt med at det ble bygd opp utstrakt plantasje drift i Amerika. De danske fortene ble anlagt på kysten, der det ble bygd opp nye lokalsamfunn i symbiose mellom de danske administratorer og afrikanske kystbyer. Disse lokalsamfunnene vokste med slavehandelen, og mellommenn formidlet kontakten med større riker i

¹⁸⁵ Steensgaard: Aschehougs verdenshistorie, bd. 9, 1985, s. 185-186.

¹⁸⁶ Brimnes: Indien 2017, s. 267-269.

¹⁸⁷ Brimnes: Indien 2017, s. 100-101.

innlandet, der slavene ble hentet. Slavehandelen, gull- og elfenbenshandelen ble en økonomisk ressurs, med maktkamp og rivalisering mellom ulike afrikanske makter som et av resultatene.¹⁸⁸

Danmark sikret seg kolonier også i Vestindia, og de ble en del av markedet for den slavehandelen som ble drevet av europeere mellom Afrika og Amerika. For å administrere handelen i Afrika og Vestindia, dannet investorene et Vestindisk-guineisk kompani i København i 1671. Dette fikk kontroll over øya St. Thomas i 1671 og over naboøya St. Jan i 1684. Den tredje øya, St. Croix, ble kjøpt fra den franske kongen i 1733. Staten hadde en viktig rolle i kompaniet, og det fikk privilegier i form av nedsatt toll. I 1754 ble øyene solgt til dansk kongen, og handelen på øyene ble gjort fri for alle kongens undersatser. Produksjonen på de vestindiske øyer besto i hovedsak av sukker, dyrket på plantasjer. Man prøvde i startperioden å drive plantasjene med rekrutterte danske arbeidere eller straffanger. Det fungerte dårlig. Mange døde og noen gjorde opprør. Fortsatt ble det sendt straffanger og unge mennesker som bandt seg til noen års kontrakt, men de ble stadig færre i forhold til de afrikanske slaver. Driften av plantasjene ble avhengig av slaver innført fra Afrika. Danmark-Norge opphevet slavehandelen fra Afrika i 1792 som det første land i verden, etter at diskusjonen om det startet på 1780-tallet. Argumentene var en blanding av humane motiv og økonomiske beregninger. Selve slaveriet kunne likevel fortsette. Det var dessuten satt en frist på ti år før slavehandelen skulle opphøre, en periode som ble kraftig utnyttet. Opphevelsen av selve slaveriet på de vestindiske øyene kom først i 1848. I 1867 ble det gjort avtale om salg av øyene til USA, men først i 1917 trådte salget i kraft.¹⁸⁹ På Gullkysten i Afrika prøvde man å opprettholde de danske samfunn etter at slavehandelen ble besluttet stoppet. Målet var å opprette plantasjer med afrikansk arbeidskraft, etter mønster av plantasjene på de vestindiske øyer. Det ble produsert en del bomull og kaffe, men driften ble ikke lønnsom og opphørte snart.¹⁹⁰

Deltakelse i verdenshandelen betydde at mange mennesker av ulike kategorier og ulike grunner beveget seg fra sitt lokalsamfunn midlertidig eller mer permanent, frivillig eller ufrivillig. Sjøfolk ble vervet til fart ikke bare på de mer ordinære europeiske rutene, men også til lengre reiser til andre verdensdeler. Farten på Vest-Afrika resulterte i handel med mennesker: afrikanere ble rykket ut av sine lokalsamfunn, kjøpt og transportert som slaver til de vestindiske øyer. Den beryktede trekantshandelen, der europeiske skip fraktet varer til Vest-Afrika, kjøpte afrikanske slaver og brakte dem til Vestindia, var åpenbart den mest dramatiske forflyttingen av mennesker i tilknytning til de dansk-norske koloniene. Dette var også en del av norsk historie. Skipet Cornelia, eid av kjøpmann og skipsreder i Bergen Jørgen Thormøhlen, var i 1674 det første dansk-norske slaveskip mellom

¹⁸⁸ Hernæs, Danskernes huse. Indledning, i Anne Mette Jørgensen (red.): Danskernes huse på Guldkysten, 2014.

¹⁸⁹ Steensgaard 1985, s. 220-221. Luring: Slaverne dansede..., 2014, s. 320-338.

¹⁹⁰ Hernæs: Slavehandel, i Jørgensen: Danskernes huse, 2014.

Guineakysten og Vestindia. Året etter reiste skipet Friederich, eid av stattholder Gyldenløve i Norge, til Guinea og videre til St. Thomas med slaver.¹⁹¹ Virkningene på lokalsamfunn av den dansk-norske kolonihandelen er mest åpenbare og voldsomme nettopp i de afrikanske samfunn der det ble bygd opp fort, og mennesker ble fanget og solgt som slaver, og på de vestindiske øyer, der nye samfunn, basert på slavearbeid, ble bygd opp. Der oppsto også nye forhold til mennesker av annen opprinnelse enn det dansk-norske. Sjøfolk, handlende og utsendte administratorer utviklet i samspill med mennesker fra andre nasjoner nye synspunkter på raseforskjeller. Det kunne nettopp rettferdiggjøre slaveriet som «naturlig».¹⁹² Det er holdninger som de også brakte med seg hjem.

Trekanthandelen kan også utvides med et fjerde element, der koloniene i India kommer inn med bomullshandelen som sentralt element. Bomullsstoffene fra de danske koloniene ble importert til København i første omgang, men deretter ble en del av dem brukt som betalingsmiddel for slaver i Vest-Afrika. En del av de tekstilene det danske guineiske handelskompaniet importerte fra India, var spesielt produsert for det afrikanske markedet. Noen av stoffene hadde spesielle navn, som «nægerklæde» og «guineas».¹⁹³ Samspillet mellom koloniene i India, Afrika og Amerika var dermed vesentlig, selv om ikke alle leddene foregikk med samme skip.

Koloniene og verdenshandelen førte til at mange nordmenn reiste ut for å delta i den nye handelen. Sjøfolkene var sentrale. Allerede i 1528 skal norske bondegutter ha vært med som matroser på hollandske skip til India, og til tross for at de danske myndighetene prøvde å stanse vervingen til andre lands flåte, var det mange norske sjøfolk i hollandsk tjeneste utover 1600-tallet.¹⁹⁴ Med opprettelsen av dansk-norske handelskolonier ble norske sjøfolk på fart til fjerne verdensdeler flere. Etablering av dansk-norske kolonier krevde også at noen danske eller norske menn ble sendt ut for å fungere som embetsmenn i koloniene eller som handelskompanienes lokale representanter. Noen av dem hadde med seg familie, noen hadde med tjenestefolk. På stedet måtte de komme i kontakt med mennesker som bodde der fra før. Det skjedde på forskjellige måter – gjennom å engasjere tjenestefolk, forhandle med partnere på stedet, arbeide for danske interesser i det fremmede. Kjøpmenn fra Danmark og Norge reiste også ut for å delta i handelen i de fremmede verdensdeler, eller de sendte sine representanter for å opptre på sine vegne.

Et eksempel på langfart mellom hjemlandet og koloniene er slaveskipet Fredensborg, som forliste utenfor Tromøya ved Arendal i 1768. Da hadde det nesten fullført reisen mellom Danmark, Vest-

¹⁹¹ Lauring: Slaverne dansede..., s. 82.

¹⁹² Simonsen: Fra slavegjorte til frie borgere, 2017, s. 22-35.

¹⁹³ Martens: Indian textiles, 2017, ch. 4.

¹⁹⁴ Ustvedt: Trankebar, 2001, s. 31.

Afrika, St. Croix og tilbake til Arendal. Skipet Fredensborg var bygd i 1734, hadde gått i trekantfart siden 1756 og var oppkalt etter det danske fortet Fredensborg på Gullkysten. Skipet seilte ut fra København med en besetning på 40 mann, noen unge og ugifte, andre familiefedre. I allfall tre av dem var norske. Lasten fra København til Vest-Afrika besto for en stor del av brennevin, krutt og geværer, men også sko og tekstiler. Her finner vi dermed også en del av de tekstilene som ble innskipet til København fra de danske koloniene i India og reeksportert til Vest-Afrika. Delvis var lasten fra Danmark til Gullkysten forsyninger til det danske fortet, men mye var beregnet som betaling for slaver de kjøpte på Gullkysten. Slaveskipene ble ofte liggende lenge utenfor kysten av Vest-Afrika. Det tok tid å samle opp tilstrekkelig antall slaver til at farten ble lønnsom. Samtidig ble ofte skipsmannskapet rammet av sykdommer. På Fredensborg døde ni av mannskapet allerede i den vest-afrikanske havna, blant annet både kaptein og overstyrmann. Etter sju måneder i havn, seilte skipet videre med en last på 265 slaver, dessuten gull og elfenben. Neste etappe var farten over til Vestindia. I Christiansted på St. Croix ble slavene solgt, og returlast ble kjøpt inn. Den besto hovedsakelig av sukker, tobakk og bomull, men også kanelbark, mahogny og fargetre. Av de 265 slavene de hadde med seg, døde 24 under overfarten. Dødeligheten om bord var ofte enda høyere, gjennomsnittlig rundt en fjerdedel av slavene. De som døde underveis, ble kastet over bord fra skipet. På St. Croix og de andre danske vestindiske øyer ble slavene solgt. Først de sterke og friske, til sist de svake og syke. Hos sine nye eiere ble slavene så satt i arbeid. De fleste ble arbeidere på plantasjene, noen få ble huslaver. Tre av slavene fra Fredensborg ble solgt for å tas med til København.¹⁹⁵

Innenlands og i det kjente handelsområdet ved Nordsjøen og Østersjøen kunne kjøpmennene klare seg med de personlige nettverkene de bygde opp. I fjernere strøk var det vanskeligere å finne noen å samarbeide med. Både i Amsterdam, London og København ble det etablert store handelskompanier, som sendte ut egne ansatte for å drive handelen i India og i Amerika. De rikeste kjøpmennene i norske byer kjøpte aksjer her, men vi ser også at de kunne delta i mindre målestokk. I Trondheim ble det dannet et eget handelskompani etter at sukkerhandelen på de vestindiske øyene ble gitt fri. *Den trondhjemske Fart og Handel på de Dansk-Amerikanske Ejlænder* ble opprettet delvis for å skaffe råstoff til det lokale sukkerraffineriet, delvis for å få avsetning på forbruksvarer i koloniene. Blant varene de sendte over, var lintøy, strømper, hatter, vin, kobber- og messingvarer, tobakkspiper, flesk og skinker, papir og bøker. Varene skulle brukes som betaling for kolonivarene, og var beregnet særlig på den europeiske overklassen som ble etablert der. For å skaffe varene hadde de trondhjemske partnerne samarbeid med sine nettverk i Flensburg. Det første skipet fra dette

¹⁹⁵ Svalesen: Slaveskipet Fredensborg, 1996.

kompaniet seilte ut i 1759. Det ble gjort noen forsøk fram til 1769, senere med et nytt kompani på 1770-tallet og sporadiske forsøk fram til 1801. På de vestindiske øyer hadde de norske kjøpmennene ikke noe nettverk å bygge på. Det måtte de så selv skape, og de sendte ut egne representanter for å drive handelen der. Blant annet ble Herman Hoës yngste bror sendt dit. For ham ble det skjebnesvangert. Han døde på St. Croix i 1777, og i skiftet som ble holdt etter ham i Christiansted, ble det notert at de handelsvarene som fantes hos ham, tilhørte kjøpmennene i Trondheim, blant dem broren Herman. I boet var en mengde tekstiler, jern- og kobbervarer, madeiravin, 732 vinglass og mange andre handelsvarer, dessuten «1 Neeger Dreng Peter», vurdert til 200 riksdaler. Dette var antakelig avdødes husslave.¹⁹⁶ Samtidig var flere av de trondhjemske kjøpmennene involvert i handel på Vestindia. På øya St. Croix hadde de blant andre forbindelse med en tidligere trondhjemske handelsbetjent, Ulrichsen, som var utsendt som kommisjonær dit. Han sendte hjem atskillige amerikanske og vestindiske varer, som kaffe, risengryn, indigo, tobakk, bomull og rom.¹⁹⁷ Som det går fram av skiftet etter Hoë, var administrasjonsspråket på St. Croix dansk. Det var bygd opp en egen dansk administrasjon på de dansk-norske øyene, og byråkratene der utgjorde sammen med plantasjeieerne øyenes overklasse.

Hvor det ble av slavegutten Peter er ukjent. Men enkelte slaver ble ført hjem til Danmark-Norge, som de tre slavene fra Fredensborg som skulle tas med til København. Det finnes også historier om «innfødte», afrikanske eller indiske, som havnet i norske lokalsamfunn. En av disse var «den sorte morian», en tamilsk kvinne som havnet i Kristiansand som tjener for stiftamtmanden, som hadde brakt henne dit fra Trankebar.¹⁹⁸ Mens slavehandelen ble det viktigste ved kontakten i Vest-Afrika, deltok ikke de dansk-norske kolonistene direkte i slavehandel i India. Men også der ble det holdt slaver, og i mange av kolonistenes hus var det husslaver som eiendom.¹⁹⁹ For enkelte rikfolk var det status å ha en slik tjener fra den eksotiske verden. At de ble vurdert mer som gjenstander enn som mennesker, kommer fram i skifteregistreringene, og i en del avbildninger av interiører.²⁰⁰ De fleste av slike hjembrakte personer fra koloniene havnet i København, der de mest aktive kolonikjøpmennene holdt til.

Et eksempel på en norsk person som knyttet sammen de ulike elementene i dansk-norsk historie i den tidlige globaliseringsperioden, er Peter Dahl, født i 1747 ved Grimstad og død i København i

¹⁹⁶ Rigsarkivet København, Christiansted byfoged. Registrerings- og vurderingsprotokoller for borgere og plantere 1773-1777, fol. 256-262, <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20200833#291462,58424926>, lest 27.5.2019. Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 280 Hoë, 42.1, 42.3. Bull 1992, s. 158-160.

¹⁹⁷ SAT, privatarkiv 280 Hoë, Hovedbok 1.22, 1780-82.

¹⁹⁸ Stylegard: Fangen på Christiansholm..., 2013, s. 52-54.

¹⁹⁹ Brimnes: Indien 2017, s. 109.

²⁰⁰ Hochstrasser: Still life and trade, 2007, s. 204-227.

1789.²⁰¹ Gjennom de ulike epokene av sitt liv ble han en deltaker i de ulike sidene av den internasjonale historien i perioden. Han var bondesønn, men også fra et miljø som var knyttet til skipsbyggings- og skipsfartsmiljøet i området ved Grimstad. Han gikk til sjøs tidlig, og ble i 1770 skipperborger i København. Da hadde han allerede vært styrmann om bord på et skip som gikk på Vestindia, og overtok nå kommandoen på et slikt skip. Samtidig startet han egen handel med varer til og fra Vestindia. Neste epoke i hans liv startet i 1775 og varte fram til 1783. Nå handlet det om Ostindia, dit han som skipper og som handlende med startkapital fra sin vestindiske handel, gjorde tre reiser, den siste med et opphold i India på to år. Senere fortsatte han å investere i handel på Vestindia og India, men reiste ikke selv dit mer. Derimot innledet han en periode med å bygge seg selv opp som en opplyst mann i sin tid. Mens investeringene skaffet ham ressurser, reiste han nå på flere års «grand tour» i Europa. Hans liv gir et interessant innblikk i hvordan den globale handelen foregikk. Samspillet mellom redere, skipperne, investorer, koloniembetsmenn og lokalsamfunn illustrerer hvordan de involverte lokalsamfunn påvirkes på ulike måter – også gjennom de ringvirkninger Dahls formue ga på hans fødested, der en del av formuen havnet.

Skipsfarten som Danmark-Norge deltok i, med varer som brennevin, våpen og tekstiler til Vest-Afrika, med slaver til de vestindiske øyer og derfra med forbruksvarer som tobakk og sukker til de hjemlige marked hadde dype virkninger på alle de lokalsamfunn som ble berørt. De afrikanske lokalsamfunn ble plyndret for mennesker som var en viktig del av samfunnet, særlig unge mennesker som ble oppfattet som mest produktive. Rundt det danske fortet ble det skapt et samfunn som levde i et slags symbiotisk forhold til fortet, med både samspill og konflikt. Mellom afrikanske lokalsamfunn skapte det konflikter, kriger og plyndring av mennesker som kunne selges til de europeiske slavehandlerne. På de dansk-norske koloniene i Vestindia ble det skapt helt nye lokalsamfunn med en ny befolkning. Denne befolkningen besto på den ene siden av europeiske – danske og norske – embetsmenn, forvaltere og godseiere, på den andre siden av importerte afrikanske slavearbeidere. Til det som ofte beskrives som en trekanthandel, kan legges et fjerde ledd, virkningen i indiske lokalsamfunn, der næringslivet ble endret av produksjon av bomullsstoffer for det europeiske marked og for reeksport til det afrikanske marked.

Slavehandelen førte med seg sykdom og dødelighet. Slavene som ble samlet ved kysten av Vest-Afrika i påvente av at de ble mange nok til en full last, og som så ble stuet sammen under dekk på slaveskipet, var utsatt for sykdom og død under de ekstremt dårlige forholdene. Også for skipsmannskapet var det store påkjenninger, med uvant klima og sykdommer de var ukjent med.

²⁰¹ Eliassen: Peter Dahl, 2019.

Mange sjøfolk døde i den perioden de ventet på å komme videre på neste sjø-etappe. Dødeligheten var betydelig også til sjøs, både for slavene og for sjøfolkene.

For lokalsamfunnene i Vestindia betydde etableringen av den dansk-norske handelen at det ble opprettet samfunn av en helt ny karakter, med store plantasjer, drevet med innført afrikansk slavearbeidskraft og danske plantasjeiere og forretningsfolk, altså et ekstremt classesamfunn. For det hjemlige norske lokalsamfunn, betydde det nye investeringsmuligheter, som ga potensielt store profitter, men som også kunne gi betydelige tap. Lokalt i norske byer og bygder var det de innførte forbruksvarene folk merket, etter hvert som de nådde ut. Tobakk, sukker og kaffe ble tilskudd til det lokale kostholdet og kom også til å påvirke lokale omgangsformer.

8. Verdenshandelen til Norge

Norske skip, norske skipper og norske kjøpmenn tok del i den handelen som omfattet flere verdensdeler. Skipene fraktet varer mellom verdensdelene og de fraktet slaver fra Afrika til Vestindia. Norske kjøpmenn tok del i denne handelen. Men en del av varene ble også fraktet hjem til Norge, ble solgt underhånden til bønder og arbeidere, og ble fortollet og solgt på lovlig vis i norske lokalsamfunn. Noe av det som kom, ble brukt til videre foredling i Norge. Importen av varer fra et verdensmarked som omfattet flere verdensdeler bragte dermed nye innslag i forbruket i norske lokalsamfunn – som en viktig del av dagliglivet for mange eller som en luksus for noen få. Noen av de importerte varene førte også til ny produksjon i norske lokalsamfunn. Noen av varene førte også med seg nye omgangsformer i byer og bygder.

Tobakk som nødvendighetsvare

Tobakk var den av de nye kolonivarene som fikk raskest innpass blant forbrukere i Norge. Allerede på begynnelsen av 1600-tallet var tobakken kjent i Bergen, der den spredte seg raskt med sjøfolk og handelstrafikk, og med nordlandshandelen videre nordover. Tobakken kom i utgangspunktet fra Amerika på 1500-tallet, men ble snart omplassert til Europa. Tobakksplantasjer ble forsøkt i Vestindia, men snart ble sukkeret viktigere der. I de engelske koloniene i Nord-Amerika ble imidlertid tobakksplantasjer utbredt, etter hvert med importerte afrikanske slaver. Også flere steder i Europa ble det dyrket tobakk. Til Norge kunne derfor tobakken komme både fra koloniene i Vestindia, forbindelser i Amerika, eller fra Europa. Amerikansk tobakk kom gjerne til Norge via England, og tobakk kom sammen med kornimporten fra Østersjølandene og med øvrig import fra Amsterdam. Myndighetene ønsket ikke at tobakken skulle spres i Norge, og sendte ut et forbud i 1632. Tobakken lot seg likevel ikke stoppe. Forbudet ble omgått ved smugling, og det ble opphevet allerede i 1643. I 1665 omtales bergensernes avhengighet av brennevin og tobakk, og da hadde bruken av tobakk også spredt seg til bygdene på Vestlandet.²⁰² Med nordlandshandelen kom tobakken også til fiskeridistriktene i nord.

Til tross for flere reguleringer og forbud utover 1700-tallet, ble det etter hvert lov å selge tobakk ikke bare i byene, men også enkelte steder på landet. I 1762 mente visestatholder Jacob Benzon at tobakk hørte med blant de grove varer som var "fornødne" blant norske bønder og burde kunne selges av gjestgivere på landet, til tross for at handel først og fremst var en bynæring.²⁰³

²⁰² Fossen 1978. Hodne 1978.

²⁰³ Bull 2009.

Som i Bergen var tobakken godt etablert i Trondheim på begynnelsen av 1700-tallet. Da ble tobakken importert særlig fra Amsterdam, men også fra Whitehaven (som ligger på vestkysten av England, og var importhavn for amerikanske varer, blant annet fra Virginia). Henrik Horneman var en av de største importørene, og regnskapsbøker fra sønnen Hans Horneman vitner om at han på 1720-tallet solgte tobakk fra kramboden sin til Trondheims innbyggere. Mens faren fikk mye av tobakken fra Amsterdam, fikk sønnen det meste via engelske kjøpmenn. En senere kjøpmann, Herman Hoë, fikk tobakk fra St. Petersburg og fra Stralsund – havner der han også hentet korn, malt og lin. Men han fikk også tobakk fra andre kanter. Noe av den kaller han Virginiatobakk – den amerikanske opprinnelsen sto klart for ham, enten han importerte den direkte fra den amerikanske staten Virginia eller gjennom andre kanaler.²⁰⁴ I 1797-98 hadde Hoë et skip over Atlanteren til Virginia for oppkjøp av tobakk.²⁰⁵

Tobakksimporten gjenspeiler en utvikling, der importen i første omgang kom fra norske havners viktigste kilde til eksotiske varer, Amsterdam, senere med den amerikanske handelen, enten direkte eller via britiske havner. Men importen gjenspeiler også at selve produksjonen av tobakken spredte seg til Europa, slik at tobakken på slutten av 1700-tallet like gjerne kom fra St. Petersburg, Hamburg og Flensburg.

Råstoffet for tobakken var tobakksblader. De måtte bearbeides for å bli brukbare til røyking i piper, tygging som skråtobakk eller snusing. Produksjonen var nokså enkel og ble gjort med håndverksmessige metoder. I begynnelsen ble nok tobakken innført i foredlet form, men fra slutten av 1600-tallet omtales lokal «spinning» av tobakk. Den første tobakksspinner fikk borgerskap i Bergen i 1673. I 1680-årene ble det gitt privilegium til tobakksspinnerier i både Fredrikshald (det nåværende Halden), Kristiania og Bergen. Dette var ledd i forsøk fra staten på å hjelpe fram innenlandsk industri, og bremse import av ferdigproduserte varer. Produsentene var ikke bare enkeltstående tobakksspinnere, men også handelsborgere som startet fabrikker eller manufakturer, det vil si anlegg der flere arbeidere ble samlet, men der produksjonen foregikk med håndverksmessige metoder. Etter en nedgangsperiode ble det startet flere nye tobakksanlegg i Bergen fra midten av 1700-tallet.²⁰⁶ I Skien skal det ha eksistert flere anlegg fra rundt 1700 og framover.²⁰⁷ Også i andre byer ble det drevet tobakksproduksjon utover 1700-tallet.²⁰⁸

²⁰⁴ Bull 2009.

²⁰⁵ Otterstad: Den trondhjemske skipsfart på Middelhavet, 2009, s. 65.

²⁰⁶ Fossen: Tobakksproduksjon og tobakkshandel, 1978, s. 138-156.

²⁰⁷ Tønnessen: Porsgrunns historie, bd. 1, 1956, s. 425.

²⁰⁸ Bull: Handelshistorie som bindeledd, 2009, s. 282-283.

23. mars 1778 kom forordninger med nærmere spesifiserte regler om tobakksforarbeidning og tobakkshandel i Danmark og i Norge. Det gjaldt både fabrikkene og enkeltstående håndverkere. En rekke personer søkte da om å drive både fabrikkasjon og salg, og søknadene finnes i arkivene.²⁰⁹ En av dem som fikk tillatelse til å drive tobakksfabrikk i Trondheim var kjøpmann Peder Falch. For å sette i gang fikk han avtale med vaisenhuset om både lokaler og å engasjere husets fattige barn i arbeidet. Kontrakten varte fra 1780 til 1788. Da ble den sagt opp, fordi tobakksproduksjonen hadde dårlig innflytelse både på husets renslighet og barnas helse og moral. En heldig virkning var imidlertid at barna ble kvitt skabben, en hudsykdom som var vanlig blant barn i institusjoner.²¹⁰ Også i tukthusene ble det drevet tobakksspining.

Søknadene om konsesjon til å drive tobakksspining og salg i 1778 inneholder også forslag til stempelmerker, etter bestemmelser i forordningen. Forslagene som er vedlagt søknadene til magistraten i Trondheim, viser tegninger av mer eller mindre nakne svarte mennesker, tilsynelatende lykkelig røykende.²¹¹ Her må søkerne ha hatt de amerikanske tobakksplantasjene i tankene, med den innførte afrikanske slavearbeidskraft. De hadde nok klart for seg hvor tobakken stammet fra og at afrikanske mennesker var involvert. Noen hadde også kunnskaper om at dette innebar et slavesystem. Om de oppfattet dette som «naturlig» eller ikke, er noe som antakelig var i endring i hele den perioden systemet varte, og som kan være verdt egne undersøkelser.

Tobakken ble brukt på forskjellige måter, men å røyke den i piper var ganske vanlig. En norsk krittpipefabrikk ble anlagt av Jacob Boy i Bragernes (det nåværende Drammen) på 1750-tallet. Boy søkte om enerett for Norge, men klarte ikke å forsyne markedet. Flere andre forsøk ble gjort i Norge, blant annet i Drøbak, etter at Boy hadde lagt ned sin fabrikk. Mesteparten av de mange krittpipene ble likevel importert fra Holland. I arkeologiske undersøkelser av skipsforlis og i havneområder er det funnet store mengder ubrukte krittpipere.²¹² I den norske krittpipeproduksjonen var også råstoffet hollandsk leire. Snusing var også vanlig, ikke minst i høyere sosiale lag, både blant kvinner og menn. Snus og luktevann ble brukt for å dempe lukten av kroppssvette og andre dunster. I museene finnes det bevart mange snusdåser og luktevannshus i utsøkte materialer.²¹³

Tobakken binder på ulike måter sammen arbeid, produksjon og forbruk i ulike lokalsamfunn i flere deler av verden. Dyrking av råstoffet foregikk på plantasjer i lokalsamfunn i Amerika og de

²⁰⁹ For eksempel i Statsarkivet i Trondheim, Magistratsarkivet, Fe21.

²¹⁰ Jostad: Waisenhusstiftelsen i Trondheim, 2002, s. 121-123. Lie: Waisenhusstiftelsen i Trondheim, 1935, s. 151-154.

²¹¹ SAT, Trondhjems magistratarkiv, Fe21.

²¹² Johannesen: En arkeologisk undersøkelse av krittpipere, 2015.

²¹³ <http://verneforeningen.no/historie/digel-og-krittpipefabrikken-pa-husvik/>, lest 29.01.2019. Berg: Luktevannshus og snusdåser, 2009.

Vestindiske øyer, og noe ble også dyrket i Europa. Den tobakken som ble røykt, tygget eller snust i Norge, var et resultat av plantasjeøkonomien i den nye verden og slavehandelen dit fra afrikanske lokalsamfunn, men også reallokering av amerikanske planter til Europa. I norske lokalsamfunn ble tobakksblader videreforedlet av håndverkere og i fabrikker. Tobakken var et av de råstoffer som fremmet ny organisering av produksjon i norske byer, der arbeidet ble gjort, ikke bare i enkeltstående håndverkerhushold, men i manufakturer, det vil si lokaler der arbeidskraft ble engasjert av en bedriftseier. Blant annet ble det brukt barnarbeid, der fattige barn i institusjoner var tilgjengelig arbeidskraft. Også økonomisk hadde tobakksproduksjonen betydning. Historikeren Anders Bjarne Fossen skriver at i Bergen i 1770-årene, da det ellers var krisetid i byen, var ca. 4 % av byens mannlige yrkesbefolkning direkte knyttet til tobakksproduksjon.²¹⁴

Den lokale videreforedling av tobakken som foregikk i norske byer, og det forbruket som foregikk i store deler av både by- og bygdesamfunnet i Norge, hadde altså direkte sammenheng med plantasjeøkonomien og slavehandelen i Vestindia og Amerika, og med omplassering av planter i en ny verdensøkonomi.

Sukker – fra slaveplantasjer til norske salongbord

En annen av de nye innførte eksotiske varer var sukkeret. Sukkerrør var kjent i Europa gjennom opprinnelsen i India og Midt-Østen, men var svært kostbart. I Norge ble honning brukt som søtstoff, men ikke i store mengder. Sukkeret fikk først større spredning da det på 1500-tallet ble omplassert til de Vestindiske øyer og til Amerikas fastland. Der ble det etablert plantasjer med afrikansk slavearbeidskraft, som for tobakken. Resultatet ble lavere produksjonskostnader, lavere priser og et stort marked for sukkeret. Produktene var flere varianter av søtstoff, der det hvite raffinerte sukkeret var høyeste kvalitet, mens sirup var billigere og kunne nå ut til flere. Formuer ble skapt på grunnlag av sukkeret og plantasjeøkonomien, særlig i England, men også i andre land. I denne plantasjeøkonomien var også Danmark-Norge involvert.

Det vestindisk-guineiske handelskompani i København, som fikk sin start da det i 1671 okkuperte øya St. Thomas i Vestindia, seilte med slaver fra Guinea til de vestindiske sukkerplantasjene, og derfra hjem med sukker. Sukkeret ble videreforedlet ved kompaniets raffineri i København. Fra 1733 ble tollsatsene satt opp på sukker fra andre steder enn de tre dansk-vestindiske øyene, St. Thomas, St. Jan og St. Croix. Dermed fikk kompaniet i København prioritet når det gjaldt import av sukker. Da den dansk-norske staten overtok øyene i 1754, ble handelen frigitt. Allerede noen år før ble det gitt

²¹⁴ Fossen 1978, s. 156.

adgang til å opprette sukkerraffinerier også andre steder enn i København. I Norge var Bergen først ute, med en tillatelse i 1750, og der fikk man også innvilget forbud mot å innføre sukker og sirup til Bergen by og stift for andre enn sukkerraffineriet. Tilsvarende ordning kom i Trondheim, der sukkerraffineriet kom i drift i 1754. Det tok til å begynne med råvarene fra kompaniet i København, men da kompaniet fikk problemer med å levere nok, satte sukkerhusets eiere selv i gang handel på de vestindiske øyer.

Sukker Raffineriene regnes gjerne som de første virkelige fabrikkene i Norge. Mens tobakksspinningskrevde lite utstyr og heller ikke avanserte ferdigheter, var sukkerproduksjonen mer krevende og tok i bruk spesialbygde fabrikker innredet med spesialtilpassede redskaper. Bergverksindustrien var nok teknologisk enda mer avansert, men lokaliseringen der var jo bestemt av mineralenes beliggenhet og anleggene var i mindre grad samlet i fabrikkbygninger.

Raffineriet i Bergen gikk konkurs allerede i 1766. Navnet lever imidlertid fortsatt i Sukkerhusgaten på Nøstet, mellom den tidligere Sukkerhusbryggen og stedet der Sukkerhuset i Bergen lå inntil det ble revet til fordel for Folkets Hus i 1900. Sukker Raffineri ble også opprettet i Fredrikshald (Halden) etter privilegium fra kongen. Det startet i 1752, og hadde varierende driftsperioder framover. Den senere amtmann Magnus Theiste forteller fra en reise i 1761-1763 blant annet om raffineriet i Fredrikshald. Han beskriver hvordan sukkerrørene ble foredlet gjennom flere kokeprosesser, siling og pressing. Det var 11-12 arbeidere som var beskjeftiget der. Det ble hver fjortende dag brygget fire tønner øl til arbeiderne. Bokholderen kom fra Kristiania til fabrikken hver måned med penger til lønninger, og direksjonen, som var interessert i fabrikken og holdt til i Kristiania, hadde månedlige møter. Utstyr til fabrikken, som kokekar, tønner, former, børster, kniver og papir ble importert fra København, Amsterdam, Hamburg og England. Forretningsmann i Fredrikshald, Niels Anker, overtok raffineriet i 1766, og drev selv import fra de vestindiske øyer. Det meste av salget gikk til Sverige, mens forbruket på Østlandet og Agder ble dekket fra København. Raffineriet i Fredrikshald ser ikke ut til å ha vært i drift etter Ankers død i 1806, men først i 1860 ble ny drift definitivt gitt opp.²¹⁵

I Trondheim holdt man det gående fram til 1855, da sukkerhuset ble overtatt av E. C. Dahl og anlegget ble tatt i bruk til ølbrygging. Etableringen i Trondheim involverte flere av de mest kapitalsterke borgerne. For å drive fabrikken hentet de en sukkermester fra Hamburg, Johan Franck. Han deltok også i planleggingen av fabrikkbygningen. Ved dette sukkerhuset var det ved siden av sukkermesteren ansatt en bokholder og seks sukkerbakergeseller. I bygningen ved siden av fabrikken

²¹⁵ Koren: E. C. Dahls bryggeri, 1906, med innledning om sukkerraffineriene, s. 7-31.

var det bolig for alle disse.²¹⁶ Sukkerhuset i Trondheim er den eneste av disse fabrikkene der den opprinnelige bygningen fortsatt eksisterer, i dag hovedsakelig brukt av universitetet.

Sukkeret ble produsert i ulike kvaliteter, hvitt og brunt: toppsukker, raffinadesukker, puddersukker, kanarisukker, kandissukker og sirup. Det fineste sukkeret ble brukt i kjøpmannshusene i byene, mens mye av både kandissukker og sirup ble solgt på bygdene. Fra sukkerhuset i Trondheim gikk mye til markedet på Levanger, der blant annet samer fra grenseområdene og svensker både fra Jemtland og lenger unna var gode kunder. Også enkeltkjøpmenn handlet med sukker, både på Levanger og med jektefart til Nordland. Trondheimskjøpmannen Herman Hoës utsendte betjent til Levangermarkedet på 1820-tallet nevner at han solgte raffinadesukker, kandissukker og rå sukker der.²¹⁷ Benedicte Bonsach sendte i tillegg sirup med sin jekt til Nordland.²¹⁸

Den sirupen og det brede spekteret av sukkerarter som ble solgt i norske bygder og byer, knyttet dermed forbindelsen fra lokalsamfunnet til de vestindiske sukkerplantasjene. Den tidligste importen kom sammen med andre importvarer fra handelsmetropolen Amsterdam og andre steder der kjøpmennene hadde sine hovedforbindelser, etter 1733 via København fra de vestindiske øyer, og etter midten av 1700-tallet også direkte fra de vestindiske øyer til noen norske byer.

Råsukkeret som leverte råvarene til sukkerhusene i Norge hadde dermed, som tobakken, direkte forbindelse til kolonihandelen, plantasjene med slavearbeidskraft og slavehandelen på Vest-Afrika. Sirupen som bøndene begynte å ha på grøten, det fine sukkeret som fruene rørte i tekoppene og sukkerbitene som ble dyppet i kaffen, var siste fase i kretsløpet for handelen mellom flere verdensdeler.

Engelsk kalemank, indisk kaliko og kinesisk porselen ²¹⁹

Klær og andre tekstiler ble til langt ut på 1800-tallet i alt overveiende grad produsert av norske materialer. Sauehold i norske bondesamfunn var vesentlig for å få ull. Ulla ble spunnet til garn av kvinner på norske bondegårder og i husmannsfamilier, og spinning var en levevei for kvinner også i bysamfunnene. En teknologisk nyvinning var hjulrokken, som gjorde spinningen mer effektiv enn den gamle spinneteinen. Spinnemaskinene, som kom med den industrielle revolusjon i England, ble først en del av norsk produksjon fra midten av 1800-tallet. Garnet som ble spunnet av de mange lokale kvinnene, ble vevd til stoff av kvinner i bondesamfunn og by og av profesjonelle mannlige vevere.

²¹⁶ Koren 1906.

²¹⁷ Statsarkivet i Trondheim, Privatarkiv 280 Hoë, 9.7 Levangerbok 1818-1833.

²¹⁸ Statsarkivet i Trondheim, privatarkiv 195 Bonsach.

²¹⁹ Kalemank: stoff av fin ull, produsert i England, særlig i Norwich. Kaliko: oppkalt etter den indiske byen Calcutta. Bomull, i utgangspunktet fra India, men etter hvert også produsert i Europa. Mange andre stoffbetegnelser opptrer i kildene.

Strikking er en gammel kunst, men ble vanlig i Norge først på 1600-tallet. I første omgang var det strømper som ble strikket. Strikkingen gjorde strømpene mer fleksible på foten enn vevede materialer. Det ble også dyrket lin på norske gårder. Av det ble det spunnet, vevd og sydd linskjorter, serker og sengetøy.

Internasjonal handel brakte imidlertid også nye stoffer til norske hushold. Engelsk økonomi var i stor grad basert på produksjon av ullstoffer på grunnlag av de store saueflokkene som beitet på de vidstrakte markene. Størrelsen på markene var resultat av utskiftninger og innhegning av store områder, og arealene var eid av godseiere. Med koloniene i India kom bomullen i tillegg. Den engelske tekstilindustrien krevde mye arbeidskraft, og var utgangspunktet for den industrialiseringen som skjøt fart på 1700-tallet. Til Norge ble det importert mye tekstiler, spesielt som returvarer etter eksport av trelast til Storbritannia. Fra de danske koloniene i India ble det også importert stoffer. Bomull fra India ble innført til København og reeksportert til koloniene i Vest-Afrika og Vestindia. Men det ble også tatt i bruk i Danmark og Norge. Silkestoffer var også en del av den asiatiske importen. Vibe Maria Martens har studert hvordan den indiske bomullen og andre importstoffer ble spredd til kjøpmenn og forbrukere i ulike lokalsamfunn i Danmark. Hun finner at bomullstøy ble nevnt første gang i et skifte i Danmark i 1670, og at bruken av bomull øker utover 1700-tallet.²²⁰ I Danmark ble det opprettet manufakturer for bomullsspinning, veving og mønstertrykking. Importen fra India gjaldt både ferdige klesplagg, stoffer og råbomull til manufakturene. Det er usikkert hvor mye av bomullen fra India og fra de københavnske manufakturer som nådde Norge. Toll-listene fra de norske tollstedene viser at det nok kom en god del bomullstøyer fra Danmark, men vel så mye fra «fremmede steder», Hamburg og Altona, Holland og andre steder.²²¹

Med importen fra utenlandske steder kom også finere ullstoffer. De importerte stoffene kom til norske forbrukere via kjøpmenn i byene. Her kan man finne dem igjen i kjøpmennenes regnskaper og i skifter etter kjøpmenn, som også registrerer deres varelagre. Spredningen til de enkelte forbrukerne kan til en viss grad etterspores i skifter i dødsbo, men slik kunnskap er begrenset av at klesplagg i mindre grad ble nevnt i skifter. Klærne ble ofte fordelt til arvingene før skiftet ble holdt. En del klær finnes likevel i skiftene, og særlig plagg av finere importstoffer. Jon Fredrik Skauge, som har studert klesskikk i Orkdal og Trondheim på 1700-1800-tallet, har brukt både skiftemateriale og bevarte klesplagg i museene. Han noterer mange plagg av stoffer som må være importvare. Her finnes finere ullstoffer, bomull og silke, skjørt av kalemank og moaré, kjoler av silke, taft, kaliko og bombasin, sirs og damask, forklær av kattun og damask, tørklær i bomull og silke.²²² Som rimelig kan være, er det

²²⁰ Martens 2017.

²²¹ [https://tidvis.no/historiske_databaser/varelistor/Lest 29.4.2019](https://tidvis.no/historiske_databaser/varelistor/Lest%2029.4.2019).

²²² Skauge: Folkedrakt, motedrakt, folkelig mote, 2005.

særlig de finere plaggene som da kommer til syne, siden de hadde en økonomisk verdi i boet. Det viser at nye stofftyper var i bruk, selv om det ikke viser hvor vanlig det var.

Også i Norge ble importert råbomull brukt i organisert produksjon. Tukthus og arbeidshus fantes i de fire stiftsbyene Kristiania, Kristiansand, Bergen og Trondheim. Fra 1600-tallet fungerte de som arbeids- og forbedringsanstalter, utover 1700-tallet mer som fengsler, særlig for kvinner. Tukthusene var i utgangspunktet beregnet for arbeidsføre fattige, og et mål var å oppdra dem til å bli arbeidsomme. Dermed ble det viktig å få organisert arbeid i tukthusene, og noe av det viktigste de som var innsatt i tukthus eller arbeidet for arbeidsanstaltene ble satt til, var spinning og veving. Før spinnemaskinene kom med industrialiseringen og fabrikkene, var spinning en flaskehals i tekstilproduksjonen, og å bruke tvangsinnsatte til slikt arbeid kunne lønne seg. Her ble etter hvert bomull tatt i bruk, ikke bare ull. Arkivet etter tukthuset i Trondheim inneholder en rekke stoffprøver, med vevde, rutete stoffer i forskjellige farger. I tukthuset foregikk også rasping av fargetre, en importert tresort som kunne brukes til farging av tekstiler.

Salg av de importerte stoffene ble kanalisert gjennom kjøpmenn i byene. Kjøpmenn som hadde sin hovednæring i eksport til andre land, som tømmer og jern fra Kristiania, fisk fra Bergen eller fisk, tømmer og kobber fra Trondheim, hentet tilbake varer som de kunne få avsetning for hjemme. Noe gikk direkte som innsatsvarer i fisket (salt), bergverkene (krutt), eller tømmerhandelen (sagblad) eller for å skaffe matvarer til dem som arbeidet i disse industriene, hovedsakelig korn. Men en del gikk også til forbruksvarer av annen art, som tekstiler, glassvarer og porselen. Særlig var det stor etterspørsel etter tekstiler. Opplysninger om slik omsetning finnes i regnskapsbøker etter kjøpmenn og i skifter, der både private gjenstander og varelager ble registrert. Et eksempel er trondheimskjøpmannen Henrik Horneman, som sammen med sin kone Anna Tønder drev kjøpmannshandel med eksport av fisk og kobber, og import av korn. Men skiftene etter dem, i 1703 og 1716, viser at de også hadde krambu med varer for salg til lokalbefolkningen. Her ble det registrert store mengder tekstiler. Mange av dem hadde navn som viser til utenlandsk opprinnelse. Her fantes irsk, danziger, slesviger og skotsk klede, lerret, boy, kersey, sarts, silke og mange andre typer stoffer, dessuten strømper, natt-trøyer, knapper, hekter, knappenåler og bånd – i tillegg til andre importerte husholdningsvarer som krydder, tobakk, risengryn, mandler, rosiner og mye annet.²²³

²²³ Skifte etter Anna Nielsdatter Tønder, Henrik Hornemans hustru, begynt 28. februar 1703, sluttet 20. juni 1703, Skifteprotokoll for Trondhjem nr. 5 (1694–1706), fol. 253a–289a. Skifte etter Henrik Horneman, begynt 11. november 1716, sluttet 15. september 1719, Skifteprotokoll for Trondhjem nr. 8 (1716–1722), fol. 1–291a. Se også: Bull: De borgerlige pikenes utdanning, 2018, s. 88-89.

De importerte stoffene påvirket motene. Norske forbrukere, og særlig de som hadde tette kontakter til de britiske øyer og kontinentet, fulgte med i motens svingninger og kunne kjøpe hele plagg eller få norske skreddere og sydamer til å etterligne rokokkostil eller empire. Nye draktskikker både i byenes øvre sosiale lag og i bondesamfunnet ble påvirket av kontakt med omverdenen, både i stil og valg av tekstiler. Særlig festdraktene fikk innslag av slike stoffer. En silkevest eller et silketørkle var overkommelig for mange, og kunne være kjærestegaver fra sjøfolk når de kom hjem. Også skipperne kunne være formidlere og bli bedt om å kjøpe inn gjenstander etter tidens mote, som når Sara Angell i 1739 sendte skomålet sitt med skipper Peder Paulsen til Dublin, der han kjøpte inn ett par røde og ett par sorte sko til henne selv, dessuten to par røde og ett par gule sko til den sju-årige datteren Karen, «hælerne efter nyeste fasong efter den alder».²²⁴

Eksklusive importerte tekstiler var med å differensiere befolkningen. Også statsmakten var opptatt av at det skulle være synlig på klesdrakten hvilken stand folk hørte til. Finere stoffer var dermed ikke for alle. Slike reguleringer kommer fram i luksusforordningene, som ble kunngjort første gang i 1558, senere i 1683, 1736, 1783 og til sist i 1799. Regulering av hvem som kunne bruke fremmede stoffer er et viktig poeng i alle forordningene, og spesielt i 1783 blir det tydelig at bruken av slike har bredt seg til bønder og arbeidsfolk. Styresmaktene var opptatt av at det isteden skulle brukes mest mulig innenlandsk produserte stoffer. Det var flere motiver for dette: å beskytte manufakturerne i København, å motvirke for stor import av ferdigvarer og dermed en negativ handelsbalanse, å fremme arbeidsomhet i befolkningen og forhindre at de sløste bort sine inntekter, dessuten å synliggjøre ulikhet i rang.

Importerte tekstiler ble tatt i bruk i varierende grad, fra slutten av 1600-tallet og fram til bomullen helt overtok for hjemmeavlet lin i løpet av 1800-tallet. Hele plagg, eller flere plagg i importert ull, bomull eller silke var nok lenge forbeholdt en forholdsvis begrenset del av befolkningen. Mange kunne imidlertid ha ett eller flere tørklær eller en vest i trykt bomull eller silke. Dåpsluer i brokade, silke og trykt bomull, med varierende pynt, ble vanlig fra 1600-tallet av. De var ofte sammensatt av rester etter andre plagg, for eksempel brudekjoler, og de mange bevarte dåpsluene viser at slike stoffer fantes mange steder.²²⁵ Selv om de hjemmeproduserte ullplaggene holdt stand, og bomull først ut på 1800-tallet overtok for linet, var de importerte stoffene tydelig til stede i norske lokalsamfunn, og i økende grad utover 1700-tallet. Folk kjente til dem, de var attraktive for mange, og de påvirket motebildet. De nye stoffene kom først til byene der de ble direkte importert, men

²²⁴ Bull 1992, s. 218.

²²⁵ Vrålstad: Dåpslua – et lite plagg med mange tradisjoner, 2019. Se også Digitalt museum, Dåpsluer.

spredte seg også ut over landsbygda med det varebytte som fantes mellom by og land, på distriktsmarkedene og med omreisende kramkarer.

Flere danske ost-indiske kompanier ble etablert på 1600-tallet, men falt raskt sammen. I 1732 ble dansk Asiatisk Kompagni grunnlagt, og det fikk en lengre og mer vellykket skjebne. Det hadde enerett på handelen fra Danmark-Norge på India, Kina og omkringliggende øyer fra det tidspunkt, fram til 1772 på India, fram til 1844 på Kina, med en foreløpig stans i 1807. Varene kom til København på kompaniets skip, og der ble de solgt på auksjon. Mye av varene ble kjøpt opp av andre europeiske kjøpmenn, men en del havnet også i Danmark eller Norge. Mens bomullstekstiler og råbomull ble kjøpt i India, var det silketøy, te og porselen man ønsket fra Kina.

Også i Europa lagde pottemakere krus, tallerkener og fat av steingods, men hvordan det gjennomskinnelige ekte porselenet ble laget, var lenge en kinesisk hemmelighet. Kinesisk porselen ble importert i store mengder til Europa fra 1600-tallet. I Meissenfabrikken ved Dresden i Tyskland knekket man koden de nærmeste årtiene fra 1709. Den kongelige porselensfabrikken i København ble grunnlagt i 1775. Fra København kom en god del porselen til norske tollsteder, enten kinesisk import, eller – etter 1780 – fra den københavnske fabrikken. I Norge var det åpenbart interesse for det fremmede porselenet. I Trondhjems Adresseavis finnes i avisens første årgang i 1767 en artikkel «Om Porcellains Opfindelse», som gjør rede for opprinnelsen i Kina, produksjon i Japan, og etterligning i Europa.²²⁶ I samme årgang avverterte en av byens kjøpmenn atskillige eksotiske varer til salgs: moderne stoffer og silketøy, forgylte kaffe- og te-serviser, forgylte og emaljerte sjokolade-, kaffe- og tekopper, porselensskåler med fat og flere typer frukt.²²⁷ Tollistene viser fra 1730-tallet forholdsvis store mengder tekopper, tekanner, teserviser, kaffekopper, tallerkener, fat og andre enkeltvarer, som figurer og porselenshunder, sukkerdåser og punsjeboller. Etter at de største byene fikk aviser på 1760-tallet, kan vi følge porselenet i annonser fra enkeltforhandlere. I Bergens Adresseavis avverterte for eksempel madam Mathiesen at det «Fra Kiøbenhavn er nyligen ankommen endeel chinesiske Varer, bestaaende af alle Slags Porcelainer, fin Thee...». Også i Kristiania avverterte flere kjøpmenn både porselensvarer og te. Det meste av det importerte porselenet var alminnelig porselen produsert for eksport, og særlig populært ble det som var dekorert med blåmalt mønster. Det var dette som ble omsatt gjennom de lokale bykjøpmennene. Rester av slikt porselen, det eldste antakelig fra 1730-tallet, er blant annet funnet under utgravinger i Trondheim.

²²⁶ Trondhjems Adresse-Contoires Efterretninger, 7. august 1767.

²²⁷ Trondhjems Adresse-Contoires Efterretninger, 4. desember 1767.

En del porselensserviser ble spesialbestilt med monogram for kjøperne. Dette var de ledende kjøpmannsfamilier i landet, og noen av servisene kan føres tilbake til inngåelse av ekteskap. Det gjelder for eksempel et kaffeservise med initialene for ekteparet Karen Elieson og Christian Anker som giftet seg i Kristiania i 1744, og et te- og kaffestell med initialene til Jan og Karen Fasmer som giftet seg i Bergen i 1760. Også det masseproduserte porselenet fikk etter hvert utforming tilpasset den europeiske smaken og etterspørselen.²²⁸

Te fulgte med importen fra Kina, mens kaffeplanten fantes naturlig i Etiopia. Derfra ble den tatt i bruk på de karibiske øyer, og fikk et kraftig oppsving på 1800-tallet da Brasil kom i gang med kaffedyrking. Når vi i Norge finner import av kaffe- og teutstyr og når slikt dukker opp i registreringer etter dødsfall og i salgsannonser, er det et tydelig tegn på at te og kaffe var kjent, og ble brukt iallfall av noen. De første sporene av slikt dukker opp i Norge helt på slutten av 1600-tallet, men fortsatt på slutten av 1700-tallet var det små mengder som ble importert. Mens London og Amsterdam ble kjent for sine kaffehus, der hovedsakelig menn kom sammen – blant annet for forretningssamtaler, var kaffen i større grad brukt i private sammenhenger i Norge. Først skulle man riktig nok lære å bruke kaffebønnene. Først måtte de ristes i panne, deretter males eller støtes i morter, før kaffen kunne kokes, filtreres og serveres. Som annen luksus vakte kaffen myndighetenes misnøye og ble oppfattet som noe fattigfolk burde holde seg unna. Men i 1857 rapporterte Eilert Sundt at kaffen var blitt en vanlig drikk både på husmannsplasser og gårder. Mens bruken av kaffe og te startet i byene og i den overklassen på landet som hadde kontakter i bymiljø, hadde det ved midten av 1800-tallet spredt seg til allmuen. Det betydde at bruken av andre drikkevarer, først og fremst syrnemelk og øl, ble redusert.²²⁹

Norske forbrukere i det internasjonale markedet

De kolonier som ble opprettet og den handel som ble drevet med fjerne verdensdeler, førte i liten grad til at personer derfra kom til Norge. Den direkte innflytelsen på norske lokalsamfunn lå i importen av varer fra fremmede steder. Det førte både til endring i forbruk og i produksjon innad i Norge, og til kulturendringer.

De kvantitative endringene i vanlige folks forbruk var kanskje ikke så store. For de fleste var det ikke aktuelt å skaffe seg silkekjoler eller porselensserviser. Men noen fikk tydelige innslag av et internasjonalt forbruk, med klær av importerte tøy, parykker etter internasjonal mote, møbler i internasjonal stil, franske viner, sydfrukt og kaffekopper og kanner i porselen. Interessen for slike

²²⁸ Johannessen: Kinesisk porselen i Norge på 1700-tallet, 2018.

²²⁹ Hutchison: In the doorway to development, 2012, s. 199-203. Bull: Handelshistorie, 2009, s. 285-286.

luksusprodukter demonstrerer at det fantes en stadig rikere overklasse, som kunne vise fram sin rikdom. Et mer internasjonalt forbruk og levevis for en overklasse påvirket også andre, først og fremst i byene, men også i deler av landet som hadde kontakt med omverdenen gjennom skipstrafikk, markedshandel, bybesøk og ny industri. Myndighetene var bekymret over at også fattigfolk lot seg friste til et forbruk over evne. Luksuslovgivning var forsøk på å bremse veksten i slikt forbruk og forbeholde luksus for folk som tilhørte de øvre klasser. Internasjonal handel var jo likevel avhengig av at kjøpmennene fikk et marked for importvarene sine. Det markedet omfattet også salg av nye luksusvarer, og gjerne til så mange som mulig. Spredningen av de nye motene gikk gjerne via de øvre klasser i byene, og derfra til kontakter i bygdene, til bønder, tjenestefolk og arbeidsfolk. Noen varer, som tobakk, ble også spredt med skipsfarten og sjøfolkene. Tobakken ble tidlig utbredt både i by og på land, og i større grad enn andre luksusvarer gjenstand for daglig forbruk. Kolonihandelen med krydder som viktig, og nå billigere, vare ble også et av grunnlagene for opprettelse av apotek i norske byer. Apotekene kom på 1600-tallet, med en tidlig forløper i Bergen i 1588, og krydder var av de varer som ble omsatt i apotekene.

De internasjonale importvarene, og særlig kolonivarene fikk betydning for norske lokalsamfunn. Betydningen var ulik etter hvordan klassesammensetningen var i de ulike lokalsamfunn. I handelsbyene forsterket det forskjellene mellom klassene, på bygdene ga det storbønder og embetsmenn en mulighet til å stikke seg ut med en klesstil og en levemåte som viste deres posisjon. Bygder med nær kontakt med bymiljø hadde også flere innslag av nymotens gjenstander og vaner.

Kolonivarenes betydning i Norge handlet ikke bare om direkte forbruk, men også om at noen av dem ble grunnlag for innenlandsk produksjon, som delvis introduserte nye måter å organisere produksjonen i fabrikker. Sukkerhusene, tobakksspinneriene og bomullsspinneriene er eksempler på slike fabrikker, mens spinning og annet tekstilarbeid også ble organisert som husindustri eller forlagsindustri.

Endringene i det norske forbruket sto i sammenheng med endringer i lokalsamfunn i andre deler av verden. Den handelen som resulterte i at man i norske hushold kunne helle sirup på grøten eller strø sukker i teen, eller at norske bønder og fiskere kunne røyke sine piper, var en del av den verdenshandel som knyttet verdensdelene sammen og ga noen økt rikdom og makt, og plasserte andre i fattigdom og slaveri. Handelen med slaver i Vest-Afrika og etablering av slaveplantasjer på de vestindiske øyer var en del av det systemet som også hadde avleggere i norske lokalsamfunn og norske hushold. Når produksjonen av bomullstøyer i India ble rettet mot eksport, og etter hvert redusert til produksjon av råbomull som råvarer for produksjon i Europa, var det en endring som både påvirket forholdene lokalt i indiske lokalsamfunn og endret maktforholdene i verden. Også

endringer i porselensproduksjonen i Kina, med produkter som var spesialtilpasset et marked i Europa, hadde betydning for de kinesiske lokalsamfunn som var involvert. Norske forbrukere var i utkanten av slike endringer, men en del av det systemet som endret lokalsamfunnene både i Norge og i andre deler av verden.

9. Mobile grupper

Mobile grupper fantes både på toppen og på bunnen av samfunnsstigen. Adelsøtter og andre fra de rikeste samfunnslag reiste gjerne rundt i Europa for å få innsikt i internasjonal kultur. En del besøkte ulike universiteter for kortere eller lengre opphold. Etter hvert ble statsadministrasjon i større grad byråkratisert og forlangte at de som ble embetsmenn skulle ha litt utdanning. Dermed ble embetsmannsstanden rekruttert dels fra adelsgrupper, dels fra borgerskapet, men i økende grad med folk som hadde iallfall noe universitetsutdanning. For norske kandidater til embete innebar det reise til København for å få universitetsutdanning. Kjøpmannssøtter reiste for å etablere nettverk. Håndverkssvenner vandret «på faget» før de var klar til å slå seg ned som mestre. På bunnen av samfunnet finner vi omvandrende kremmere, omstreifere og tatere. Folk i toppen av samfunnet har gjerne etterlatt seg opplysninger om sine vandringer i form av brev, regnskaper og dagbøker, mens de på bunnen ofte kunne komme i konflikt med myndighetene og havne i rettsapparat og tukthus. Det er dermed bevegelsene til mellomgruppene i samfunnet det er bevart minst opplysninger om.

Karrieremigranten

På 1500-1600-tallet var ledende posisjoner i staten forbeholdt adelsmenn. Men mot slutten av 1600-tallet ble embetsmenn i økende grad rekruttert også fra borgerskapet, og ble etter hvert en mer eller mindre selvrekrutterende stand. Eneveldet innebar en profesjonalisering av embetsverket, og universitetsutdanning ble et krav for å få embeter. I 1675 ble det innført teologisk embetseksamen som ble et krav for å få presteembete, og i 1736 kom en juridisk embetseksamen som forutsetning for juridiske embeter. Det betydde at norske kandidater måtte til universitetet i København for å få slik utdanning. Embetsmennene var spredt utover landet, og søtter som siktet mot å følge fedrenes fotspor, fikk gjerne privatundervisning hjemme de første årene, men måtte deretter til en av latinskolen, som fra 1739 var redusert til fire, en i hver av stiftsbyene Kristiania, Bergen, Trondheim og Kristiansand. Deretter fulgte kortere eller lengre opphold i København. Noen reiste videre til andre universiteter eller på en slags «grand tour», som på 1600-1700-tallet var ansett som den beste måten for en «gentleman» å fullføre sin utdanning. Tyskland, Nederland, Frankrike, og Italia var sentrale land for en slik reise.

En mann som siktet mot å bli embetsmann, måtte gjerne oppholde seg i flere perioder i København, først for å studere ved universitetet og få sine eksamener, senere for å søke om embeter. Et eksempel er Lauritz Kaasbøll, som var født på Strømsø (en del av den nåværende Drammen by) i Norge i 1756. Så snart han var konfirmert, ble han sendt til sin onkel, som var rådmann i København, antagelig for skolegang. Etter et år i København tilbrakte han åtte år i tjeneste ved ulike embetskontor i Norge, før han i 1780 igjen reiste til København, nå for å ta examen juridicum, som

han så gjorde etter 1½ år ved universitetet. Han oppnådde karakteren «Bekvem», som betydde at han hadde kvalifisert seg for en viss type embeter. Mye av studiene må han ha gjort unna mens han var i tjeneste i Norge, noe mange praktiserte. Slik kunne de unngå å oppholde seg altfor lenge og kostbart i København. Med sin juridiske eksamen reiste han tilbake til Norge, der han hadde ulike stillinger i ti år, inntil han i 1791 igjen dro til København, nå for å søke om et kongelig embete. Det tok ham tre år i byen, før han oppnådde sin hensikt og kunne reise tilbake til Norge, først som konstituert sorenskriver i Fosen, så i 1800 som virkelig innehaver av embetet. Da hadde han nådd en alder av 44 år, som han skrev i sin dagbok.²³⁰

Å bli prest, sorenskriver eller få et annet embete innebar dermed reising i flere etapper. Utdanningen var første etappe, dernest flyttingen til embetsdistriktet, og kanskje ny flytting til mer attraktive embeter. Til Norge kom ofte danske embetsmenn, kanskje som et første skritt til bedre embeter i Danmark, kanskje som første ledd i en norsk embetsmannsslekt. For de universitetsutdannede med tilstrekkelige økonomiske ressurser kunne universitetet i København være bare ett skritt på veien. Et internasjonalt lærd nettverk baserte seg på latin som felles kommunikasjonsspråk i faglig sammenheng. Selv om forholdsvis få nordmenn beveget seg i dette nettverket, var det noen, og deres erfaringer fra de europeiske studiene ga impulser til norske lokalsamfunn. Ett eksempel er Johan Ernst Gunnerus, som var født i Oslo, studerte i København, Halle og Jena, ble professor i filosofi ved universitetet i København før han i 1758 ble biskop i Trondheim. Der skapte han ringvirkninger både på visitasreisene i bispedømmet og som grunnlegger av Det kongelige norske videnskabers selskab, Norges første vitenskapelige institusjon. Der samlet han en gruppe mer eller mindre lærde personer rundt seg, startet en vitenskapelig skriftserie på nasjonalspråket dansk, og rekrutterte bispedømmets prester til vitenskapelig virksomhet ved å studere naturen.²³¹

Profesjonaliseringen av embeter og andre yrker betydde at lokalsamfunnet fikk innflyttere med sterkere tilknytning til statsmakt og profesjonsutdanning. Lokalsamfunnet ble tilført kompetanse, men personer med opprinnelse i lokalmiljøet ble samtidig satt på sidelinja, eller inngikk i samarbeid med innflytterne. Både ledelsesstrukturer og yrkesstrukturer ble dermed endret. For embetsmannen og hans familie innebar det å etablere relasjoner i et nytt lokalsamfunn. For lokalsamfunnet var hver av de tilflyttede embetsmenn og deres koner et nytt innslag av fremmed praksis og tankegang. Bygdefolk hadde gjerne bestemte forventninger til hvordan prest og sorenskriver skulle opptre, og noen klar etterligning var ikke aktuell. De brakte likevel med seg nye moter i klesstil, husinnredning, hagebruk, fedrift og potetdyrking. Hva den enkelte kunne bruke, var bestemt både av økonomi og

²³⁰ Lauritz Kaasbølls dagbok.

²³¹ Stubhaug: Den lange linjen, 2010.

stand. Prester var i prinsippet læremestre for befolkningen, og for mange gjaldt oppdragelsen i sognet ikke bare det religiøse og moralske liv, men også arbeidsomhet og arbeidsmetoder. Synspunkter de nye personene sto for og praksiser de prøvde å innføre, kunne møte motstand i lokalmiljøet, men kunne også få innpass som ny praksis eller som påvirkning på praksis. Noe av det embetsmannen hadde med seg var åpenbart forbeholdt deres egen stand, som når presten i Vågå skaffet seg en moderne bomullsparykk, mens dyrking av poteter var noe også bøndene burde gjøre.²³²

Embetsmennene var ikke bare en overklasse i lokalsamfunnet. De var også sentrale myndigheters representanter i lokalmiljøet. Prestene var mange, og kunne gi informasjon om hvordan de enkelte lokalsamfunnene var. Både prester og fogder ble brukt til å etablere befolkningsstatistikk og lage lister over befolkningen i sine distrikt på 1660-tallet. Det ble de første manntall, etterfulgt av virkelige folketellinger fra slutten av 1700-tallet.²³³ Særlig interessant er «De 43 spørsmål» i 1743, der embetsmenn i Norge ble bedt om å svare på 43 spørsmål om befolkningen i sitt distrikt. Spørsmålene handlet om alt fra topografi, levevei og folkeliv, til historiske minner, dialektord, personnavn og kuriositeter.²³⁴ Særlig omfattende er major Schnitlers beretning om Nordlands amt, der han blant annet leverte en omfattende katalog over fjorder, elver og vann, fosser, klipper, berg og havner i amtet, mange av navnene har han både på samisk og norsk. Mange av innsenderne kommenterte innbyggernes «egenskaper», på godt og vondt. Amtmannen i Romsdals amt sier for eksempel om nordmøringene at de er flittige og arbeidsomme, men ikke særlig interessert i å lære noe nytt, «om endskiønt det kand være til deris nytte». Presten i Skogn kommenterte at innbyggerne var tilbøyelige til «statz og pragt i klæder», som i en del andre menigheter. Mennene bruker bukser av importerte ullstoffer og halskraver og ermer av kjøpstadslerret. Kvinnene bruker både silke, fløyel, atlask og kalemank i stor variasjon og en overdådighet, som presten frykter vil føre til fattigdom og betling i dårligere tider. Andre steder «forblives ved den gamle tarvelige dragt, som stedse har været», og det er utvilsomt prestens ideal.²³⁵

Politisk kunne embetsmennene ha betydning ved å foreslå reformer på grunnlag av sitt kjennskap til embetsdistriktet. For norske lokalsamfunn kunne det være viktig, ved at kunnskap om lokale forhold ble en del av beslutningsgrunnlaget for de sentrale myndighetene. Selv om Danmark-Norge var et enevelde, der beslutninger lå til kongen, foregikk det en dialog mellom lokalsamfunn og sentralmakt,

²³² Vårdal: «Ligesaa vel i vadmæl som i fløiel», 2018, s. 247-248. Bull: Trøndelags historie, bd. 2, del 2, s. 302-305.

²³³ Sokneprestenes og fogdenes manntall 1663-1664, på initiativ av kirkekommissær for Norge Titus Bülche. Manntallene finnes i Riksarkivet og på Digitalarkivet. Første folketelling 1769.

²³⁴ Norge i 1743, bd. 1-5, 2003-2009.

²³⁵ Norge i 1743, bd. 5, Schnitlers beretning: s. 155-351. Sitatet om Nordmøre: s. 33, Skogn: s. 126-127.

med embetsverket som formidler. De beslutninger kongen tok, var dermed sterkt påvirket, ofte initiert, av de lokale embetsmenn med sin kunnskap om lokalsamfunnene.²³⁶ De innflyttede embetsmennene var dermed både påvirkningsagenter i sine lokalsamfunn og formidlere mellom lokalsamfunn og sentralmyndigheter.

Med etableringen av dansk-norske kolonier rundt i verden, Trankebar i India, Gullkysten i Afrika og de Vestindiske øyer i Amerika, ble noen embetsmenn også sendt for å administrere lokalsamfunn i helt andre deler av verden. Noen av dem var norske. En av de utsendte embetsmennene var Jørgen Bjørn fra Kristiansand, som i 1700 ble guvernør i Trankebar. Han var svigersønn av en av de store investorene i det dansk-norske ostindiske kompani, lagmannen i Kristiansand. Han døde allerede i 1703, i unåde hos kompaniets direktører hjemme i København. 50 år senere ble en bergenser, Hans Georg Krog, utnevnt til guvernør i Trankebar. I kolonien bodde også flere dansk-norske kolonister, og guvernørens oppgave var både å holde orden blant kolonistene og å passe forholdet til de innfødte på stedet. Også han kom på kant med direktørene hjemme, og vendte tilbake til Bergen i 1760. Den neste norske guvernøren i Trankebar, Peter Anker fra Fredrikshald (Halden), fikk et lengre opphold i India, fra 1788 til 1806.²³⁷ Peter Anker hadde skaffet seg stor gjeld på forretninger i England, og håpet å vinne en formue gjennom embetet og forretninger i India. Han tapte imidlertid på investeringer der også, og vendte hjem til Norge med fortsatt stor gjeld. Beretningen om kolonistene i Trankebar viser både fjernstyringen fra hjemlandet av kolonien, forholdet innad i det lokalsamfunn kolonistene opprettet og opprettholdt, og konflikter og samarbeid med det omliggende lokalsamfunn og lokale styresmakter. Den viser også hvordan stasjoneringen som embetsmann i koloniene kunne bidra til rikdom, forfremmelse til høyere embeter – eller til ruin, konflikter og død. I de tropiske koloniene var de utsendte kolonister og administratorer utsatt for andre sykdommer enn hjemme, og flere døde etter kort tid ute.

Fra 1600-tallet var embetsmenn generelt i mindre grad sprunget ut av lokalsamfunnet, men stadig mer avhengig av formelle kriterier som utdanning og aksept ovenfra.

Kjøpmannsnettverk

Internasjonal handel var avhengig av internasjonale kontakter. Det trengtes i økende grad med utvidelse av det området man opererte i. For å lære seg kjøpmannshåndverket kunne opplæring i familien eller i nærområdet være en god begynnelse. Men skulle en kjøpmann kunne gjøre seg

²³⁶ Det nordiska forskningsprosjektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet. Prosjektledare: Birgitta Ericsson, 1982-1994. Prosjektet hadde som formål å undersøke kommunikasjonen mellom statsmakt og undersåtter, og sammenligne dette mellom det dansk-norske eneveldet og den svensk-finske representative styreform.

²³⁷ Ustvedt, s. 113, 145-172, 194-227.

gjeldende i utenlandshandel, måtte de selv ha noen erfaringer fra andre land. Kjøpmannsmigrasjon fulgte også de økonomiske strømninger og konjunkturer. Folk var opptatt av mulighetene, og på reiser kunne de etablere kontakter, utforske muligheter for å etablere seg og få kjennskap til potensielle ektefeller som kunne bringe dem inn i nyttige relasjoner.

En kjøpmann som skulle etablere seg, måtte selv knytte kontakter og utvikle et nettverk. En kjøpmann måtte, som håndverkere, ha en læretid der han bygget opp kunnskap om ulike deler av handelen. Læretiden var ofte første skritt i å utvikle et nettverk som kunne videreføres når kjøpmannen etablerte seg som selvstendig borger. Unge kjøpmannssønner reiste derfor ut i Europa for å etablere nettverk og handelsforbindelser og for å lære hvordan handel foregikk andre steder. Med det kunne de få kontakt med framtidige samarbeidspartnere og opprette tillitsrelasjoner som også kunne gi dem kredittmuligheter. Dermed lærte de også hvordan de kunne manøvrere i slike handelsforbindelser når de selv etablerte handel.

Slike nettverk betyr også at ungdommer som skulle orientere seg, gjerne reiste dit hvor de fant slektninger, landsmenn eller folk fra samme egn. Derfor var det i flere norske byer en konsentrasjon av kjøpmenn med opprinnelse i samme land eller region. I Bergen betydde tradisjonene fra den tyske hansaen at det tyske innslaget blant byens kjøpmenn fortsatte å være betydelig. Skotsk og engelsk innvandring til Norge var viktig særlig på 1600-tallet. Ludvig Daae undersøkte i sin bok om utvandring forbindelsene mellom England/Skottland og vestkysten av Norge. Han fant en betydelig innvandring av skotter til Bergen i første halvdel av 1600-tallet. Det var kjøpmenn som kom dit på grunn av trelasthandelen og slo seg ned i byen. Engelskmenn forekom derimot sjelden i denne perioden. De kom derimot til Østlandet, og flere engelske kjøpmenn slo seg ned i Kristiania og utgjorde en viktig del av en ny internasjonal kjøpmannsstand. Særlig etter den store bybrannen i London i 1666 kom trelasthandelen mellom London og Østlandet i gang, og det resulterte i en sterk forbindelse mellom handelshusene i London og Kristiania, og flere som flyttet mellom disse byene.²³⁸ Arvid Lillehammer har i samme perioden funnet skotsk innvandring til Rogaland.²³⁹ I Trondheim var det også noen engelskmenn som kom som innvandrede kjøpmenn rundt midten av 1600-tallet, som for eksempel Henrik Sommerschild og Thomas Hammond. Der var det ellers de innvandrede flensburgere som gjorde seg mest bemerket.²⁴⁰

Mange kjente kjøpmenn fra 1700-tallet var innvandrere. Men flere var etter hvert annen eller tredjegerasjons nordmenn. Også de som etablerte seg i hjembyen, skaffet seg gjerne

²³⁸ Ludvig Daae 1880, s. 100ff.

²³⁹ Lillehammer: Boards, beams and barrel-hoops, 1990.

²⁴⁰ Bull 1998, s. 96-106.

internasjonale erfaringer før de kom i gang med handelen. Hans Horneman, sønn av en innvandrer og selv kjøpmann til sin død i 1764, valgte en rundtur i Europa som ga ham kontakter og innblikk i handelen. Etter et opphold på fire år i Amsterdam, der hans eldre bror var etablert, foretok han som 26-åring i årene 1714–15 en rundreise til de viktigste handelsbyene i Europa for å knytte kontakter med farens handelsforbindelser.²⁴¹ Christian Andersen Lorck, en av de største kjøpmennene i Trondheim rundt 1800, startet sin kjøpmannskarriere med en rundreise til de viktigste handelsbyene, København, Flensburg, Hamburg og Amsterdam. Med seg hadde han et introduksjonsbrev fra sin arbeidsgiver i Trondheim, og på vei tilbake hadde han med seg løfter om kreditt som han kunne bruke da han tok borgerbrev og startet egen virksomhet ved hjemkomsten til Trondheim i 1784.²⁴²

Nettverk er på flere måter et tema i migrasjonsforskningen. Nyinnflyttede læregutter eller kjøpmenn kunne ha støtte av et nettverk av slektninger eller landsmenn. Migrasjon kan være ledd i en familiestrategi, der familien eller familiens overhode, mer enn det enkelte individ, bestemmer hvem som skal migrere, hvor og når.²⁴³ Spesielt når unge gutter i handelsfamilier ble sendt utenlands som læregutter, må det ha vært ledd i slik familiestrategi. Et eksempel er den unge kjøpmannssønnen Herman Hoë, som i 1766 som 15-åring ble sendt fra hjembyen Flensburg for å gå i lære hos en tidligere utvandret flensburger, kjøpmann Otto Beyer i Trondheim. Selv kommenterte han hjemlengselen i brev til venner i hjembyen, og hjemmefra fikk han formaninger om å adlyde sin nye prinsipal og hans kone.²⁴⁴

Herman Hoë og Otto Beyer var bare en liten del av det nettverk som særlig omfattet forbindelsen mellom Flensburg og Trondheim, men som også strakte seg til flere andre byer i det nord-europeiske området. Da Herman Hoë i sin tur skulle starte egne forretninger, var forholdet til Beyer til stor nytte. Han kunne fortsette i tjeneste hos Beyer mens han startet egne forretninger og dermed komme lettere i gang. Når han henvendte seg til forretningsdrivende i andre land, kunne han trekke på forbindelsen til Beyer. Som han selv argumenterte med overfor Beyer, var han sikker på at folk ville ha tiltro til ham, når de fikk vite at «jeg tiener Dem og har den Ære at have Dem til Patron». Med Beyers anbefalingsbrev til sine forbindelser, kunne dermed Hoë bygge opp eget nettverk og få tilgang til kreditt.²⁴⁵ Hoë ble altså værende i byen der han gikk i lære. Andre reiste tilbake til hjemstedet for å etablere seg, men hadde da med seg nyttige nettverksforbindelser. Flensburgeren Henrik Horneman, som hadde etablert seg i Trondheim på 1600-tallet, sendte sin eldste sønn Oluf til Amsterdam for å

²⁴¹ Bull 1998, s. 148.

²⁴² Bull 1998, s. 110–111.

²⁴³ Baud: Families and migration, 1994, s. 83-107.

²⁴⁴ Bull 1998, kap. 3.

²⁴⁵ Bull 1998, kapittel 3.1.

gå i lære. Han ble gift inn i et kjøpmannshus der, og Hornemans sønn nummer to kunne reise dit for opplæring, før han reiste hjem for å overta farens forretning i Trondheim. Med disse ble nettverket mellom Trondheim og Amsterdam styrket, til nytte både for familiene og miljøet rundt dem.

Slike nettverk involverte ofte familie eller folk fra samme sted. En viktig strategi for å etablere og styrke nettverk var å etablere familieforbindelser. Lorentz Mortensen Angell, som kom til Trondheim fra Flensburgområdet omkring 1650, giftet seg tre ganger – hver gang med en utvidelse av nettverket som resultat. Den første konen ga ham innpass i den etablerte kjøpmannskrets i Trondheim, den andre styrket forbindelsene med fiskeridistriktene i Nord-Norge, og den tredje knyttet forbindelse til kobberverkene.²⁴⁶ For kjøpmenn som skulle delta i internasjonal handel var det nettopp viktig å ha et godt nettverk i flere retninger: et innenlandsk nettverk som knyttet dem til eksportnæringene og kunne hjelpe dem å skaffe eksportprodukter – i Norge særlig fisk, trelast og metaller. Her ble handelsinteresser, eierinteresser og slekt ofte koblet sammen. Dette betydde også at de lokalsamfunn som eksportvarene kom fra, ble trukket inn i nettverket. Røros kobberverk var fra slutten av 1600-tallet eid av partisipanter hovedsakelig i Trondheim. De var innimellom til stede på Røros for å holde møter og se på virksomheten. Abel Margrete Frost, datterdatter av Lorentz Mortensen Angell, var gift med direktøren ved Røros kobberverk og en av dem som knyttet kjøpmannsmiljøet i Trondheim sammen med direktørsjiktet på Røros – til sammen et miljø som preget lokalsamfunnet på Røros i høy grad og som la rammene for hvordan arbeidsfolk på Røros kunne leve.²⁴⁷

Det regionale nettverket var spesielt nyttig for å framskaffe eksportvarer til det internasjonale marked. Det var det som var utgangspunktet når utenlandske kjøpmenn etablerte seg i norske byer. Men samtidig var det lite lønnsomt å sende varer ut, men hente skipene tomme tilbake. Det lokale og regionale nettverket de bygget opp, fungerte også som formidlere av varer de importerte. Ofte var produksjonen av eksportvarer og importen tett knyttet til hverandre. Eksporten av sild og klippfisk krevde at det ble importert salt, og det kunne gjerne skaffes fra de samme markedene som etterspurte fisken. Til trelastproduksjonen trengtes sagblad, som også ble importert. Til bergverkene trengtes krutt, mesteparten ble importert. Kanskje viktigere var importen av matvarer, tekstiler og andre forbruksvarer. De ble formidlet delvis til bergverkssamfunn der bergverkene hadde egne ordninger for proviantforsyning, delvis til lokale handelssteder som vokste opp som knutepunkt for lokal handel. Fiskersamfunnene i Nord-Norge ble særlig forsynt fra Bergen når nordlandsjektene besøkte byen med fisk og returnerte med korn og andre forbruksvarer. Men langs kysten vokste det

²⁴⁶ Bull 1992, s. 28-31

²⁴⁷ Bull 1992, s. 115-116.

også fram mange handelssteder, der et mindre fiskevær eller et gjestgiversted kunne utvikle seg til å bli et helt lokalsamfunn, med krambu, jektefart, bakeri og formidling av andre tjenester. Kjerringøy i Nordland og Vellersund i Trøndelag er eksempler på slike steder, det første med utgangspunkt i jektefarten, det andre med gjestgiverbevilling som begrunnelse for at det måtte finnes en del forbruksvarer på stedet. Selv om handel fra 1600-tallet prinsipielt skulle foregå i by, kunne personer som tok borgerskap i en by, få status som utliggerborgere og drive handel på et sted uten byrettigheter. Verken bergverk, handelssteder, gjestgivere eller utliggerborgere hadde lov til å importere varer fra utlandet. Slike varer måtte de derfor få fra byenes kjøpmenn. Bykjøpmennene bandt dermed sammen lokalsamfunn i distriktet og lokalsamfunn i andre land i et omfattende og internasjonalt nettverk.

De fleste av endringene i arbeidslivet hadde sammenheng med utvidelsen av handel utover lokale og regionale rammer, særlig ut i det nære og fjerne internasjonale marked. Fiskeeksport hadde riktig nok lange tradisjoner, men ble endret, økt og overtatt av bofaste kjøpmenn i norske byer. Handel ble i mindre grad begrenset til et varebytte på det lokale marked, men noe som førte ut i en større omverden. Det betydde at måten handelen foregikk på måtte endres. Varer skulle ikke bare bæres til et lokalt marked og byttes i andre varer eller i penger, men fraktes over til dels store avstander.

Det betydde utvikling av skipsfarten, som vi har sett. Men det betydde også at det ikke var direkte kontakt mellom selger og kjøper. Mellommennene fikk en større rolle. Handel ble en større del av nasjonenes økonomi, og statsmakter grep inn med reguleringer. Selve handelen måtte også foregå med nye metoder, når handelen foregikk mellom parter fjernt fra hverandre i tid og sted. Mens lokal markedshandel eller krambuhandel med kjente kunder kunne gjøres opp ved hjelp av enkle regnskapsnotater, stilte det større krav til bokføring når handelspartnerne var mange, langt borte i avstand og oppgjøret kunne involvere langvarig kreditt. Betalingen kunne ikke skje ved hjemlig valuta, og det ble utviklet ordninger for betaling med veksler, istedenfor å frakte med seg kontanter. Pengetransaksjoner foregikk ofte via kjøpmenn i Amsterdam. Dobbelt bokføring, der man holdt styr på de enkelte handelskontakter og til enhver tid hadde oversikt over aktiva og passiva, ble en del av det kjøpmennene måtte kunne. For å få borgerskap som kjøpmann, måtte de vise for magistraten at de hadde innrettet en riktig regnskapsbok. Siden handelen kunne gå over lang tid, ble det også behov for å etablere assuranceordninger. Samarbeidsordninger, der flere kjøpmenn gikk sammen om et skip eller en forretningsreise, eller der de etablerte mer varige handelskompanier, var tilpasset den usikkerhet det var å handle over lengre avstander og der resultatet av investeringene først viste seg etter lang tid.

Handelen på koloniene gjorde det ekstra viktig å gardere seg ved å inngå kompaniskap, og resulterte i både kortvarige og mer stabile handelskompanier. Mens kjøpmannsnettverkene generelt var preget av kjennskap, vennskap og slektskap gjennom mobilitet, var det nettverket som knyttet kjøpmennene til koloniene av en litt annen art, avhengig av pålitelige, utsendte handelsbetjenter og embetsmenn.

Byene ble sentra ikke bare for håndverk og lokal handel, men også for den større kjøpmannshandel. Staten bestemte at all handel skulle foregå i byer, bare med unntak av begrensede distriktsmarkeder til bestemte tider på året. Byprivilegiene i 1662, som kom med eneveldet, innskjerpet byenes monopol på handel. Import og eksport skulle foregå med byer eller ladesteder som knutepunkt, og tollere skulle registrere skipsanløp og varemengder og kreve inn toll til staten. Staten ønsket kontroll med handelen og å stimulere til mest mulig eksport, minst mulig import, for å skaffe penger til landet og gjøre landet rikt. Å konsentrere handelen til bestemte steder gjorde det lettere å kontrollere. Forbud mot at bønder handlet med skipper og kjøpmenn som reiste langs kysten, betydde at flere utenlandske kjøpmenn som handlet med norske produkter, slo seg ned i de norske kystbyene. Byene ble dermed steder der folk knyttet til de ulike delene av handelen møttes og nettverk ble utviklet.

Håndverk – fra lokalt marked til bygdeindustri

Håndverkslaug og håndverksmestre med profesjonell utdanning hørte til i byer. Bare «enklere» fag, som skomakere og skreddere kunne holde til på landet og hadde mindre krav til utdanning i faget. Laugsmesteren var overhode i sitt håndverkshushold, med mesterkona som viktig partner, og svenner, drenger og tjenestepiker som deler av husholdet – flere eller færre etter hvor stor virksomheten var – i tillegg til husholdets barn. Et slikt hushold kunne håndverkeren etablere først når han hadde fullført sin utdanning som læredreng og svenn – det siste helst med noen vandreår – og gjerne et mestersvennår før han kunne gifte seg og starte eget verksted.

Også blant håndverksborgerskapet spilte migrasjon en viktig rolle. Laughåndverket forutsatte at svenner skulle vandre på håndverket en periode før de ble regnet som fullt utlærte. På sine vandringene kunne de søke hjelp hos kolleger innenfor samme fag i de byer de kom til. En av oppgavene for laugene, der mestre i samme fag var organisert, var å hjelpe tilreisende svenner i faget. Skredderlauget i Trondheim fikk godkjenning fra myndighetene i 1644, men det opplyses at Niels Estensønn hadde fungert som krofar for tilreisende svenner og drenger siden 1636.²⁴⁸

²⁴⁸ Andersen: Skredderliv og håndverkerkultur, 2004, s. 23.

Håndverksmestrene hørte til det borgerskap som hadde erfaringer fra andre byer og andre land enn der de etablerte seg.

Håndverkernes vandringsområde tilsvarte stort sett den nordlige økonomiverden. Det vil si at norske håndverkere vandret hovedsakelig i Danmark og Tyskland, kanskje noe videre øst- og sørover, hjulpet av det nettverk faget deres tilbød. Vandringsene førte rett som det var til at håndverkere slo seg ned på et fremmed sted. Mange tyske håndverkere etablerte seg i norske byer. Da Molde fikk bystatus i 1742, ble en av håndverkerne der betegnet som «Skredderen Johan Tysk», noe som åpenbart spilte på hans nasjonalitet.²⁴⁹ Mange av håndverkerne som etablerte seg i norske byer på 1700-tallet, var innvandrere. Av de sju gullsmedene som fikk borgerbrev i Trondheim de første par tiårene av 1700-tallet, var det bare den sjuende som var født og hadde læretid i samme by som han ble mester i. En var fra København, en fra Sverige, to fra Hamburg, en fra Stavanger og en fra Inderøy.²⁵⁰ Som hjelp fra laugene der svennene hadde hatt sin opplæring, kunne de få med seg et dokument som bevis på sin status. Et slikt dokument fra veverlauget i København hadde for eksempel svennen Gustav Erich Edler med seg til Trondheim i 1788. Der etablerte han seg som linvever.²⁵¹

Mens håndverkerne i europeiske byer ellers var laugsorganisert, kom dette først mot slutten av 1500-tallet i Norge. Fra Kristian 4.s tid og framover 1600-tallet kom flere bestemmelser om håndverkerne og deres rettigheter til å drive næring. Håndverk og handel skulle være atskilt, slik at håndverkerne ikke skulle beskjeftige seg med annen handel enn med egne produkter. De skulle ikke drive handel på si. Med eneveldet fulgte også kongelige bestemmelser om organiseringen av håndverkerne, om hvilke laug som fortsatt kunne eksistere, og bestemmelser om svenner og drenger i håndverkene. Forordningen om håndverket i 1681 hadde imidlertid utgangspunkt i København, og i Norge var få håndverksfag organisert i laug. Slike fantes først og fremst i Bergen, til dels også i Kristiania og Trondheim, i andre norske byer var det få laug, men de fantes.

I utgangspunktet var laugene håndverkernes egne initiativ, med praktisk samarbeid og sosiale ordninger, for eksempel for å ivareta ordningen med de reisende svenner og tilpasning til internasjonale laugsordninger. Etter hvert kom fastere ordninger og krav om godkjenning fra lokale myndigheter. Laugene ble en del av byenes styringsstruktur. Eneveldets påvirkning på håndverkerne og laugene var først og fremst at de ble stilt under magistratens myndighet, med stiftamtmanden som mellomledd til kongen som øverste instans. Det som var lokale ordninger styrt av håndverkerne selv og byens lokale myndigheter, gikk over til å bli riksdekkende ordninger under kongen, med

²⁴⁹ de Seve: Molde bys historie, bd. 1, Molde, 1962, s. 237.

²⁵⁰ Brodahl: Trondhjems guldsmeder, II Rokkottiden, 1943.

²⁵¹ Statsarkivet i Trondheim, privatarkiv 68-1.

kongens representanter, stiftamtmann og magistrat, som utøvende makt. Laugene ga opplæring og godkjente svenne- og mesterstykker, men for å bli mester med borgerskap i byen, krevdes registrering hos magistraten. En representant for magistraten skulle også være til stede på laugsmøter.

Gjennom denne utviklingen opererte laugene også i en internasjonal sammenheng, der de måtte tilpasse seg håndverkspraksis i et større område for å kunne delta i et større vandringsområde.²⁵² Veksten i handelsnettverket i Europa og veksten i de norske eksportnæringene, som igjen førte til byvekst og kommersialisering både internasjonalt og nasjonalt, ga større rom og etterspørsel etter spesialiserte håndverkstjenester. Det ble flere personer i lokalsamfunnet som hadde mulighet til å etterspørre flere og mer diversifiserte produkter enn tidligere.

Håndverkernes marked var først og fremst lokalt, og tilpasset de lokale forbrukernes behov og ønsker. Det var de fagene der det lokale markedet var størst, som hadde mange håndverkere i hver by og dermed muligheter og behov for å opprette laug. Skomakere, skreddere, slaktere, snekkere, bakere og smeder er typiske eksempler, men både Kristiania, Trondheim og særlig Bergen hadde langt flere typer håndverk, og også flere fag som var organisert i laug. Bergen hadde 22 laugsdannelser, i kortere eller lengre tid, men hadde håndverkere i 60 fag. Mange fag hadde så få utøvere at laugsorganisering i faget ble meningsløst. Skomakere, skreddere, snekkere og smeder hadde laug i perioder også i Bragernes (Drammen), Arendal, Skien, Kristiansand og Fredrikshald (Halden).²⁵³

Statsmakten var ikke særlig interessert i at fagene skulle organiseres i laug, men ga tillatelse til det ved behov. Noen fag trengte imidlertid ekstra kontroll, og lauset var da et redskap til å sørge for en standard. Det gjaldt bakere og slaktere, fordi det da var enklere å sette takst på varene deres. Det gjaldt også gullsmedene, der innholdet av edelt metall i de ferdige produktene skulle garanteres av en ansvarlig instans. Det gjaldt også bøkkerne. De lagde tønner og fat, som ikke bare var emballasje, men også målestokk for innholdet. De måtte holde en fast standard, ikke minst av hensyn til internasjonal handel.²⁵⁴

I Trondheim ble det siste lauset opprettet i 1744. Det var parykkmakernes laug. Bergen og Kristiansand fikk parykkmakerlaug henholdsvis i 1743 og 1745. Parykkmakerne er eksempel på et fag som vokste fram på grunnlag av et nytt behov og påvirket av internasjonal mote. Parykker for menn

²⁵² Grevenor: Det norske håndverks historie, bd. 2, 1936. Eystein M. Andersen: Skredderliv og håndverkerkultur, 2003, s. 22-26.

²⁵³ Grevenor, s. 190-197.

²⁵⁴ Grevenor, s. 195-196.

ble mote i den europeiske overklassen på 1600-tallet, og innen utgangen av århundret var parykker spredt til andre lag av befolkningen i enklere former. Den franske revolusjon ble begynnelsen på slutten også på parykktiden. Blant kvinnene var det i overklassen parykker ble brukt, mens andre kvinner lenge brukte tørklær eller luer.²⁵⁵ Til norske byer kom parykkmoten helt mot slutten av 1600-tallet, og på begynnelsen av 1700-tallet var parykkene så vanlige at det ble funnet lønnsomt å beskatte dem.²⁵⁶ Også for norske studenter var parykker en nødvendighet. Da brødrene Lorentz og Thomas Angell ble innskrevet på universitetet i København i 1709, var parykker og parykkpulver en del av utstyret.²⁵⁷ Dette ble kjøpt i København, men slikt var også å få i norske byer. I siste del av 1700-tallet endret håndverket karakter, og utviklet seg mer i retning moderne frisørvirksomhet, og utøverne skiftet navn til hårskjærere. Håret som ble brukt til parykker, var antakelig kjøpt innenlands. Det er kjent at parykkmakere var til stede på enkelte markeder. At bondekvinne gikk med tildekket hår, gjorde det lite synlig om de hadde klippet av og solgt håret.²⁵⁸ Den internasjonale parykkmoten skapte altså et nytt arbeidsmarked lokalt i de norske byene, og et marked for omsetning av hår.

I likhet med andre håndverkere hadde parykkmakerne internasjonale forbilder og hadde deler av sin utdanning gjennom vandreår som svenner. I de norske byene var mange håndverkere innvandrere fra Danmark, Tyskland, Frankrike eller Sverige, eller etterkommere etter slike. I flere fag og byer utviklet det seg håndverkerdynastier, der generasjon fulgte etter generasjon, ofte med kvinner som mellomledd.²⁵⁹ Ikke alle fullførte imidlertid utdannelsen ved å vandre på faget. En del bondegutter kom som læregutter til byenes håndverkerhushold, og reiste etter endt eller halvendt læretid tilbake til bygda. Slike arbeidet med spesialisert kunnskap i et lokalt bygdemarked, som supplement til det håndverk eller husflid bøndene selv sto for. De ble dermed formidlere mellom det transnasjonale laugshåndverket og det lokale håndverket. Robert Kloster kaller dette med et fellesnavn bygdehåndverk, håndverk som foregår i bygda, for bygdas befolkning og det var oftest en bisyssel. Som motsetning til dette stiller han opp *håndverksbygda*, der masseproduksjon av bestemte typer produkter bestemt for salg ut av bygda foregikk.²⁶⁰ Også Eilert Sundt var opptatt av dette skillet, som han likevel behandlet under fellesnavnet husflid. Eksempler på slik masseproduksjon var tønner laget i fjordene på Vestlandet og sendt ut til fiskeriområdene ved kysten, båtbygging som lokale spesialiteter, tekstilproduksjon utover det lokale behovet på grunnlag av lokalt sauehold eller smedhåndverk basert på lokale ressurser.²⁶¹ Anna Tranberg har studert slike håndverksbygder

²⁵⁵ Skauge: Folkedrakt, motedrakt, folkelig mote, 2005, s. 201-212, 241, 267.

²⁵⁶ Parykkskatten 1711, se Norsk historisk leksikon.

²⁵⁷ Bull: Thomas Angell, 1992, s. 81.

²⁵⁸ Romulslie: På håret skal godtfolk kjennes!, 2015.

²⁵⁹ Wallem: Trondhjems bakerlaug, 1926, s. 23. Bull: Dynastier i bysamfunnet, 1998, s. 113-115.

²⁶⁰ Kloster: Håndverksbygden og bygdehåndverkeren, 1975.

²⁶¹ Sundt: Om husfliden i Norge, 1867-1868.

nærmere, med Hedmarken og Toten som undersøkelsesobjekter.²⁶² Kloster framhever særlig masseproduksjonen som initiativ fra bøndenes side, og har da vestlandsbøndenes små gårder som utgangspunkt. Han trekker likevel fram at handelskarer kunne komme inn som spesialisert mellomledd. Tranberg er opptatt av at masseproduksjon særlig var organisert fra storbøndenes side, med husmannsfolk og tjenestefolk som arbeidskraft. Hun knytter denne produksjonen til framveksten av protoindustri, det vil si håndverksproduksjon på landsbygda for et marked utenfor området, organisert av bønder eller handelsmenn som «forleggere» og ofte med byene som knutepunkt for omsetningen. Håndverket var da oftest en tilleggssyssel til jordbruket.²⁶³

Ingeborg Fløystad har studert produksjon av tekstiler, særlig «ullhoser», det vil si ullstrømper, som ble utført fra distrikter i det sørlige og sørvestlige Norge på 1600-tallet. Fra Lister len ble det eksportert ullstrømper allerede på midten av 1600-tallet. Fra Dalane skrev amtmannen 1745 at bøndene der produserte mengder av hoser, nattøy og vevede «dækkener», dessuten vadmel. Dette ble utført fra amtet til Bergen, Danzig og Holland. Også fra Flekkefjord og Stavanger var det slik eksport.²⁶⁴ Produksjonen av ullstrømper var basert på hjemlig sauehold, mens Else Braut har vist at det også foregikk spinning og veving av lin og stry basert på importerte råvarer.²⁶⁵ Tekstilarbeid i bondehusholdene kunne utfylle salget av trelast, og begge deler selges til tilreisende hollenderskuter. Dette tekstilarbeidet for salg til et regionalt eller internasjonalt marked var basert på en utvidet husholdsproduksjon. Slikt økt husholdsarbeid er diskutert som del av en industriøs revolusjon, eller en flittighetsrevolusjon, styrt av et utvidet marked for varer som kunne produseres i husholdet, eller arbeid som kunne utføres av medlemmer av husholdet.²⁶⁶ Den økte fliden i husholdene kunne så omsettes i varer hollenderne hadde med seg, som salt, tobakk, brennevin, klede og lerret. Slik kunne framveksten av byene og internasjonal handel som marked omforme lokale bygder til mer eller mindre spesialiserte produksjonssteder for forbruksvarer som kniver, trefang og tekstiler til byene, utstyr som tønner og fiskegarn til fiskeindustrien, eller ullstrømper til hollandske byboere og sjøfolk.

De spesialiseringene som fulgte av naturlige forutsetninger for jordbruket og la grunnlaget for byttehandel i et marked, kunne også utnyttes til håndverks- og industriformål, både regionalt, nasjonalt og over landegrensene. I utgangspunktet var det de norske ressursene i hav, skog og berg som tiltrakk seg interessen fra utenlandske handlende og skapte internasjonaliseringen av norsk økonomi, men i kjølvannet av det, fulgte også andre tilleggsnæringer som kunne utnytte de

²⁶² Tranberg: Kremmerånd på Hedmarken, 1992. Tranberg: Husindustri i Totenbygdene, 2007.

²⁶³ Tranberg: Kremmerånd på Hedmarken, 1992. Tranberg: Husindustri i Totenbygdene 2007.

²⁶⁴ Fløystad: Tekstileksport fra Agder og Rogaland, 2009.

²⁶⁵ Braut: Frå spinnelin til lerret, 1994.

²⁶⁶ Om industriøs revolusjon: de Vries: The industrious revolution, 2008.

kontakter og nettverk som var dannet. Et håndverk med protoindustrielt preg fantes dermed i flere lokale regioner i Norge.

Ekspertter til bergverk og annen industri

Da det på 1600-tallet ble satt i gang bergverksdrift i Norge, fantes det få personer med erfaring fra slikt arbeid. Det trengtes arbeidsfolk til å hente ut både lett tilgjengelig malm i overflaten og i gruveganger i berget. I områdene der det ble funnet jern, kobber eller sølv bodde det stort sett bønder. Noen måtte bidra med kunnskaper om hvordan man kunne fastslå kvaliteten av malmen og finne ut om et funn var drivverdig. Det fantes nok enkelte som hadde vært utenlands og fått kjennskap til slik virksomhet, men ikke med tilstrekkelig erfaring. Man hadde med andre ord ingen arbeiderklasse å rekruttere fra, eller ingeniører som kunne lede arbeidet. Kunnskapen om hvordan man sprengte fjellet, drev fram malmen fra berget, håndterte ved, trekull og krutt, meisel, bor og smelteovn måtte man hente annet steds fra. Tyskland hadde områder med lange tradisjoner for bergverksdrift, og derfra var det også man hentet eksperter til de norske bergverkene. Tradisjonene fra bergstedene i Tyskland, som ble overført til de norske bergverk, var basert på lærlingordninger. Lærlinger kunne bli sendt på studiereiser med stipend fra kongen, og unge menn med ressurser la bergstudier inn i sine utenlandsreiser. Særlig var Freiberg et viktig lærested for bergstudenter.

I første omgang hentet man imidlertid innvandrere fra andre land som eksperter til bergverkene. Den første organiserte innvandring av bergmenn, på initiativ av kongen, kom allerede i 1539 fra Sachsen til Drammen og områder i Sørøst-Norge. Det ble blant annet drevet bergverk i Telemark en periode. Da det ble gjort funn av sølv i Kongsberg, tok kongen, Kristian 4., initiativ til å få erfarne bergmenn fra Tyskland, og i 1624 kom 30 slike fra Harz til Kongsberg. Også til Røros kobberverk på 1600-tallet ble det hentet ekspertise fra Harz og Erzgebirge i Tyskland og områder i Böhmen og Slovakia. Til jernverkene i Agder på 1600-tallet ble det rekruttert folk fra Tyskland og Sverige. På 1600-tallet var det nedgangstider ved bergverkene i Tyskland, og muligheten for å emigrere til Norge kunne derfor være en ettertraktet mulighet. Blaafarveværket på Modum på 1700-tallet viser også tydelig de internasjonale koblingene og behovet for å hente inn ekspertise. Der fikk man – til tross for at det nå var innført forbud mot utvandring av slike eksperter fra Sachsen – rekruttert eksperter som kunne utvinne den ettertraktede blåfargen. Det var innvandrende tyske bergfolk med medbragt teknologi som gjorde det mulig å få i gang norsk bergverksindustri på 1620-30-tallet. Fra Tyskland hadde de tradisjoner for å flytte mellom bergverkene, og fortsatte å oppsøke nye bergverk. Senere var det fortsatt tyskere i ledende stillinger, mens nordmenn i større grad fungerte som arbeidsfolk i

gruvearbeidet. Nye bergverk hentet delvis eksperter fra de samme tyske områder, delvis fra eldre bergverk i Norge.²⁶⁷

De innvandrende tyskerne brakte med seg nye kunnskaper, nye tradisjoner og nye forbindelser til miljøer på kontinentet. De påvirket i betydelig grad de lokalsamfunnene som ble bygd opp rundt de nye bergverkene fra 1500- til 1700-tallet. Kulturelt satte tyskerne sitt språklige preg på lokalsamfunnet, der språket fikk et sterkt innslag av tyske ord i tilknytning til bergfaget. Spesielt Røros og Kongsberg ble forvandlet til nye byer, men også rundt de mindre bergverkene vokste det fram nye typer bosetninger og endrede levekår for dem som bodde i nærheten. Verksarbeiderne ble husmenn eller plassfolk, gårdbrukerne ble leverandører av ressurser og arbeidskraft.

Gruvesamfunnene hadde en sterkt hierarkisk struktur, og bidro til utvikling av et sterkere klasseskille der de ble etablert. De nye samfunnsforholdene var slett ikke uten problemer. For kongen brakte de nye inntekter i form av metaller, toll og tiende, for eierne ga de iallfall i en del epoker store rikdommer. For arbeidsfolk og bønder ga de nye muligheter for arbeid og inntekter som iallfall delvis ble betalt i penger. Det var stadig konflikter ved bergverkene, og både arbeidere og bønder satte i gang protestaksjoner og gjorde opprør. Bøndene aksjonerte mange ganger for å få satt opp takstene på kullbrenning og kjøring for verket. Gruvearbeiderne protesterte mot manglende eller forsinket lønn. På Røros var det et omfattende opprør i 1670 på grunn av manglende lønn. Flere opprør både på Røros og andre steder resulterte i en bergverkslov (berganordning) i 1683, deretter en omfattende undersøkelseskommissjon, «den bragnessiske kommisjon» - etter kommisjonens møtested i Bragernes (Drammen), som skulle gi forslag til hvordan man kunne ordne virksomheten både på Røros og Kongsberg. En ny type næringsliv, med røtter i importerte praksiser og eiendomsformer som ga ledelsen stor makt over arbeidsfolkene, krevde nye måter å regulere arbeidet, organiseringen og lokalsamfunnet på.

Også senere var det mange aksjoner og protester. Ett uttrykk for dette var en trykksak som ble utgitt i København i 1771 (et år da sensuren på trykksaker i riket var på et minimum), hadde tittelen «Det frievillige Slaverie, eller kort Begreb om Sølvverket Kongsbergs nærværende Tilstand». Et ankepunkt var også nå manglende eller sterkt forsinket lønn, andre punkter var det harde arbeidet som gjorde folk utslitte før tiden, og praksisen med hardt barnearbeid fra 8-9-årsalderen. Forfatteren var født og oppvokst på Kongsberg, som sønn av en av bergbetjentene, og en av dem som reiste til København for å studere. Han beveget seg dermed mellom flere miljøer, og kunne kombinere erfaringer fra

²⁶⁷ Moen: Kongsberg sølvverk 1623-1957, 1967. Berg: Bergseminaret på Kongsberg, 2003. Berg: Fremmedarbeidere i en brytningstid, 1991, s. 15-18. Seresse: Tysk bergverkstradisjon ved Røros kobberverk 1671-1685, 1992. Fløystad: *Agders historie 1641-1723*, 2007, s. 229-262. Hagen: Blåfargen fra Modum, 2014.

lokalsamfunnet på Kongsberg med erfaringene i det københavnske miljøet under Struensee-periodens liberale publiseringsregime.²⁶⁸

Med kolonihandelen kom også nye industribedrifter som foredlet råvarer som sukker og tobakk. Også i sukkerforedlingen trengte man utenlandsk ekspertise for å få driften i gang. I Trondheim hentet man sukkermester fra Hamburg for å få i gang fabrikken. Ny industri som ble bygd opp på 1600- og 1700-tallet var innvevd i lokalsamfunnene, og var samtidig avhengig av internasjonal ekspertise for å få industrien i gang. Spesielt bergverkene ble utgangspunkt for etablering av helt nye lokalsamfunn, riktig nok bygd på bondesamfunnet, men med nye grupper arbeidsfolk, ledet av eksperter med kunnskaper innhentet utenfra.

Kvinnelige eksperter

De eneste kvinner som fikk en karriere som offentlig ansatte og en opplæring som gjorde dem til eksperter, var jordmødrene. Jordmorforordningen i 1714 hadde bestemmelser om faglærte jordmødre, men den gjaldt i hovedsak for Danmark, selv om den etter hvert også fikk betydning for norske byer. Etter et reskript fra 1764 skulle fagopplæringen sikres av nærmeste lege, eller ved utdanning på jordmorskolen i København. Noen av dem kom fra det lokalsamfunn de ble ansatt i, mens andre var tilreisende som kom inn i lokalsamfunnet som fremmede, med nye metoder for hvordan fødselshjelp og barneomsorg skulle foregå. Allerede på 1750-tallet kom den første faglærte jordmoren fra København, Maren Anders, til Trondheim. Kildene preges særlig av profesjonskampen – hennes kamp for å ha monopol på fødselshjelp i byen og forhindre at tradisjonelle hjelpekoner skulle ta fra henne næringen. Argumentene fra Maren Anders var både faglig forsvarlighet, slik at ikke barselkonene «formedelst deres uvidenhed, enten skulde crepere, eller miste deres Helbred», og en kamp om å få enerett til inntektene av fødselshjelpen, slik at hun ikke skulle «tabe indkomsten av saadant mit levebrød».²⁶⁹

Opplærte jordmødre kom først til byene. Å dekke de store landdistriktene var vanskeligere, og hjelpekonene var viktige også etter at jordmorloven i 1810 påla kommunene å ansette jordmødre. Også tidligere hadde embetsmenn i noen distrikter arbeidet for å få bedre opplærte jordmødre, som amtmann Hammer i Romsdals amt. Det første initiativ tok han i 1777, da han foreslo en plan for å ansette leger i distriktene. Disse skulle ha ansvar for å lære opp jordmødre. På det tidspunkt var det eksaminerte jordmødre bare i de større byene. Først på 1790-tallet ble de første kvinnene overtalt til å reise til Molde for å få opplæring hos legen. Selv om amtet støttet økonomisk, var det ikke

²⁶⁸ Trykt i København 1771, faksimileutgave utgitt av Institutt for gruvedrift, Metallurgisk institutt, Oppredningslaboratoriet, Universitetet i Trondheim-Norges tekniske høgskole, Trondheim 1969.

²⁶⁹ Bull: Jordmødrene på 17- og 1800-tallet, 1988.

nødvendigvis lett for kvinnene å bruke tid til slike opphold. Et opphold på jordmorskolen i København betydde et kostbart opphold på seks måneder, men også i Molde måtte de regne med minst tre måneder. I 1797 var det bare to eksaminerte jordmødre i arbeid i amtet. For de som ble tilsatt som jordmødre, var det i første omgang ikke snakk om noe lukrativt yrke. Det var vanskelig å få kvinner til å ta belastningen med å reise for å ta utdanning, og det var motstand i befolkningen mot å betale den profesjonelle jordmora istedenfor å bruke de tradisjonelle hjelpekonene i nærmiljøet. Likevel var det begynnelsen på en fagutdanning spesielt for kvinner.²⁷⁰ Etter 1814 ble det slutt på at norske kvinner reiste til skolen i København, og en ny jordmorutdanning kom på plass i Kristiania fra 1818. Et eksempel på en kvinne som reiste hjemmefra for å utdanne seg som jordmor, er Edvard Hoems tippoldemor Marta Kristine Nesje, som er beskrevet i Hoems roman om henne. Hun hadde hatt læreopphold i Molde, tilbrakte ni måneder på jordmorskole i Kristiania i 1821-1822 og praktiserte siden i mer enn femti år hjemme i Romsdalen.²⁷¹ Blant jordmødrene var det i første omgang de få med utdanning fra København som kom inn i lokalsamfunnet i byene som ekspert utenfra. De jordmødrene som ble ansatt i bygdesamfunn var iallfall fram til et godt stykke inn på 1800-tallet oftest kvinner som hørte til i lokalsamfunnet, men som hadde fått opplæring et annet sted, i København, i mer provisoriske utdanninger som den i Molde, og så på den nye jordmorskolen i Kristiania.

Soldater og offiserer

Offiserene hørte til de eksperter som kom utenfra inn i lokalsamfunnet. Offiserene var embetsmenn, utnevnt av statsmakten, mens soldatene var kommandert av statsmaktens offiserer, men de forble selv en del av bondestanden og lokalsamfunnet. Mens soldatene ble utskrevet fra bondestanden til verneplikt og fikk opplæring gjennom eksersering på kirkebakken om søndagene, krevdes mer utdanning for offiserene. Da den norske hæren ble opprettet på 1600-tallet, ble den faglige ledelsen av kompaniene rekruttert blant profesjonelle offiserer i utlandet. Offiserene kom oftest fra høyere sosiale lag. På 1600-tallet hadde de erfaring fra krigstjeneste i Europa, og de hadde gjerne dansk, tysk, nederlandsk eller fransk bakgrunn, og for bondesoldatene kunne det være vanskelig å forstå hva de sa. Etter hvert som offiserene bosatte seg og giftet seg i Norge og ble nærmere knyttet til det norske samfunnet, utviklet de seg en egen norsk militær embetsstand, der sønner fulgte etter fedrene. Tradisjonelt hadde de vært utdannet gjennom den praktiske tjenesten. Men fra 1750 kom en egen utdanning i Kristiania gjennom opprettelsen av *Den frie matematiske skole*.²⁷² Som andre

²⁷⁰ Døsslund: «Denne for Menneskeheden saa betydelige Sag», 2017.

²⁷¹ Hoem: *Jordmor på jorda*, 2018.

²⁷² Ersland og Holm 2000, s. 195, 201. Sinding-Larsen 1900, s. 2–7.

embetsmenn etablerte offiserene seg gjerne på egne embetsgårder i lokalsamfunnet og var dermed en del av den embetsstand som norske lokalsamfunn forholdt seg til og kunne bli påvirket av.

Med militærvesenet fulgte kriger og mobilisering av soldater. Krigen i seg selv betydde at sivilbefolkningen i berørte områder måtte flykte eller måtte huse egne eller motpartens soldater og avgi forsyninger til å fø soldatene. Under general Armfeldts forsøk på å erobre Trøndelag i 1718 ble gårder og matforråd på deres vei beslaglagt, og i Trondheim var det befolkningspress og matmangel under beleiringen.²⁷³ Krigene betydde også at bondegutter ble mobilisert til krigstjeneste både hjemme og på fremmede steder i ufredstider. Utskrivningen til flåten i København førte til en tapping av unge menn fra kystsamfunnene. Slik mobilisering til hær eller flåte kunne være midlertidig, eller første ledd i et varig fravær fra det hjemlige lokalsamfunnet. Samling av soldater i større forlegninger ga også grobunn for epidemier, og det var nok flere som døde av sykdommer enn de som ble drept i krigshandlinger.

Demobiliserte soldater kunne også blande seg med andre omstreifere. Også soldater kunne på 1600-tallet ha med seg kone og barn under felttogene. Slike baktropper av sivile er dokumentert i Europa, også i Sverige, og var særlig kjent fra 30-årskrigen på 1600-tallet. På 1700-tallet ble det etter hvert avvirket.²⁷⁴ I Norge var det mindre vanlig at familie fulgte med soldatene, siden de i prinsippet skulle være ugifte. Både grupper som fulgte med de krigførende og enkeltstående soldater kunne bli en del av de omstreifere som myndighetene motarbeidet.

Omstreifere, tatere og fremmede

For myndighetene var det viktig å sørge for at alle innbyggere holdt seg på sin rette plass, både geografisk og sosialt. Norske lov av 1687 fastsatte at unge folk hadde plikt til å ta tjeneste. Sa de opp tjenesten for å flytte et annet sted, skulle de sørge for å få attest fra presten. Folk som «vandret på sitt fag», som håndverkssvenner og enkelte andre grupper, forutsattes å ha gyldige attester på sin posisjon. Folk som streifet omkring og ikke hadde slik presteattest, kunne pågripes og settes i tukthus. Allerede på 1500-tallet kom lover som satte forbud mot at tatere skulle ha adgang til riket. Loven av 1687 fastsatte at «Tatere, som omløbe og besvige Folk med deris Bedrægeri, Løgn, Tyveri og Troldom skulle af Stædets Øvrighed paagribis».²⁷⁵ Fergemenn hadde ikke lov til å transportere dem, og bygdefolk hadde plikt til å angi dem til lensmannen. Folk som ikke hadde tilhørighet til et

²⁷³ Hals: Trondhjem 1718-1719, 1988. Bull: Nabofolk i krig, Trøndelags historie, bd. 2, 2005, s. 217-235.

²⁷⁴ Sjöberg: Kvinnor i fält, 2008.

²⁷⁵ NL 3-21-16 og 3-22-3.

hushold, eller som streifet omkring med familien, var i utgangspunktet mistenkelige og kunne pågripes.

Både språket og levestilen utmerket taterne og romanifolket, med aner i tidlige utvandring fra India og gjennom Europa. På 1700- og 1800-tallet var de reisende gruppene imidlertid supplert med tilsig både fra det norske bondesamfunnet og med svensker. Felles for dem var at de ble sett på med mistenksomhet av myndighetene, gjerne satt i arrest eller forvist til andre landsdeler. Et mål for politikken overfor dem var å venne dem til «sædelighet og orden».²⁷⁶ Til forskjell fra «lovlige» vandrere, som håndverkssvenner og soldater, vandret taterne i familiegrupper. Det gjorde bekymringen for moralen og for mulig smitteeffekt ekstra stor.

I tukthusene som ble opprettet i byene på 1700-tallet, satt flere som var arrestert som omstreifere. Omstreifere kunne lett falle utenfor den lovbestemte skolegang og konfirmasjonsundervisning. Slike kunne settes i tukthus for å få undervisning. Tukthuspresten i Kristiania bokfører for eksempel i 1758 at han hadde konfirmert fem gutter i alderen 17 til 28 år, og fire piker i alderen 16 til 27 år. Bare en av disse ni hørte til i Kristiania.²⁷⁷

Da Eilert Sundt begynte å interessere seg for «fantesakene», var det som lærer ved Kristiania tukthus, der flere omstreifere var satt inn for å få undervisning til konfirmasjon. Fra 1845 gjorde Sundt flere undersøkelser om «fantefolket», som han brukte som en fellesbetegnelse for flere grupper reisende – tater, sigøyner, romanifolket. I folketellingen 1845 fant man 1145 personer som tilhørte fantefølger. Da Sundt noen år senere gjorde en beregning, fant han omkring 1500 personer av «fanteætt» i landet, men av dem var 300 blitt fastboende etter forskjellige statlige tiltak. Flest reisende var det i Kristiansands stift, svært få i Nord-Norge.²⁷⁸ Forholdet til den fastboende befolkningen varierte. På den ene siden var redselen for at de drev med tyveri og trolldom en grunn både til å holde avstand og å angi dem til myndighetene. På den andre siden kunne deres kunnskaper om forskjellige slags håndverk gjøre dem til velkomne og nyttige gjester. Omstreiferne var kjent for å være kyndige i kjelflikking (fortinning av kobberkjeler), grytesmiing, vevskjelaging og hesteskjæring (kastning av hester), alt sammen nyttige ting i lokalsamfunnene på den norske landsbygda. Fra 1754 ble slike leveveier godtatt som grunnlag for å kunne reise rundt i landet, om de skaffet seg pass.

Norske lov av 1687 fastsatte utvetydig at det bare var den kristne, lutherske lære som var tillatt religion i Norge. Det nevnes spesielt at jøder ikke har adgang uten særskilt kongelig leidebrev.

²⁷⁶ Sundt: Verker i utvalg, bd. 1, s. 8.

²⁷⁷ Statsarkivet i Oslo, Kirkebok for Kristiania tukthus 1758-1828, s. 240.

²⁷⁸ Christophersen, Innledning, i Eilert Sundt: Verker i utvalg, bd. 1. Sogner: Norsk innvandringshistorie, bd.1, kapittel 18. Gotaas: Taterne, 2000.

Pågripes slike, fastsettes en svært høy pengestraff, mens angiveren fikk en god belønning.²⁷⁹ Likevel ble en del jøder gitt adgang til både Danmark og Norge. Det var særlig portugisiske jøder. Flere av dem var kapitalsterke, og ble ansett for nyttige for å investere i og bygge opp næringslivet i rikene. En del jøder uten leidebrev ble arrestert og forvist.²⁸⁰ Også katolikker, jesuitter, kalvinister og generelt folk av «fremmed» religion var utestengt. De kunne likevel bli gitt kongelig leidebrev, og en god del slike fantes rundt i landet, særlig i byene. Strengest var det i reformasjonsårhundret, mens det på 1600-tallet ble lagt mer vekt på hvilken nytte slike enkeltpersoner kunne ha for landets økonomi. I forbindelse med krigene på 1600-tallet ble det også engasjert leiesoldater, og de kunne være katolske.²⁸¹

Kulturlivets eksperter

Kulturlivet trengte også eksperter. Musikklivet var, som andre profesjoner, regulert av staten under eneveldet. Rett til å spille musikk i offentlige og private, selskapelige sammenhenger ble tildelt egne stadsmusikanter – eller bymusikere. Som andre håndverkere kunne de ha svenner og drenger, og de kunne sende dem ut på oppdrag for å spille. Opplæringen som musiker foregikk i en læretid, som for håndverkerne. Å vandre på faget var dermed noe som også gjaldt musikerne. Flere musikere kom til Norge sørfra, gjerne fra Tyskland. Plikten til å bruke stadsmusikanten ved brylluper og selskaper gjaldt byens borgere og lavere sjikt, mens embetsmenn og adelsfolk var unntatt. På 1700-tallet var det stadsmusikanter i Trondheim, Bergen, Kristiania, Fredrikshald, Fredrikstad, Kongsberg, Skien, Arendal, Kristiansand og Stavanger. En av de mest berømte stadsmusikantene var Johan Daniel Berlin, født 1714 i Memel i Preussen. Faren var også musiker og ga sønnen den første opplæringen, før han ble sendt til København for å lære mer og arbeide som svenn. Derfra kom han til Trondheim i 1737 som kongelig privilegert stadsmusikant. I tillegg ble han organist både i Domkirken og i Vår Frue kirke. Han hadde også tekniske kunnskaper, og ble utnevnt både til overbrannmester og vanninspektør i byen. Som stadsmusikant var han ansvarlig for musikken i offentlige sammenhenger, der han etter hvert også involverte sønnene og holdt svenner og drenger. Han utga en lærebok i musikk og komponerte selv flere stykker. Da han døde i 1787, inneholdt boet 45 musikkinstrumenter, en del mer enn hos andre stadsmusikanter på samme tid. Men som ekspert var han mer allsidig enn som så. I tråd med opplysningstiden og som medlem av det tverrfaglige Det kongelige norske videnskabers selskab gjorde han oppfinnelser knyttet til både musikk, meteorologi, astrologi og jordbruk, og han arbeidet også med kartografi og arkitektur. Også landdistriktene som hørte til byen, var knyttet til stadsmusikantordningen. Det betydde ikke nødvendigvis at bymusikantene reiste ut for

²⁷⁹ NL-3-22-1,2.

²⁸⁰ Mendelsohn: Jødernes historie, 1969, bd. 1, kapitel 1.

²⁸¹ Sogner, i Norsk innvandringshistorie, bd. 1, 2003, kapitel 12.

å spille i bryllup eller andre begivenheter, men de kunne ha forpaktningsavtale med lokale musikere. Johan Daniel Berlin hadde forpaktere både i Romsdal, Molde, Kristiansund og på Inderøy.²⁸²

I tillegg til de privilegerte, offisielle stadsmusikanter hadde flere byer på slutten av 1700-tallet private musikksammenslutninger. Slike musikkselskap fantes i andre land, men det første i Norge kom i Bergen i 1765, Musikkselskabet Harmonien, med rektor Boalth ved Katedralskolen som initiativtaker. Musikkselskapene holdt konserter, og omreisende musikere holdt konserter. Med det fikk byenes musikkliv stadig tilførsel av impulser fra det internasjonale musikkrepertoar. Byenes konsertpublikum fikk dermed kjennskap til den moderne musikken – av Mozart, Haydn, Beethoven og mange flere. Også gjøglere, sjonglører og linedansere, «comedianter» og skuespillerkompanier reiste rundt på turné. Slike var oftest utenlandske – svenske, danske, italienske, tyske eller fra andre europeiske land, og de fulgte en rute gjennom flere land før de besøkte norske byer og markeder. Inspirert av pietismen gjaldt det i prinsippet teaterforbud fra 1738, men det ble ikke strengt overholdt. I byene skulle magistraten gi sin tillatelse, og i deres arkiver finnes både plakater fra forestillinger og tillatelser for de opptredende. I Trondheim optrådte blant annet linedanseren Maria de Hafs i 1701 og Det chinesiske Selskab under ledelse av Monsieur Ferdinand Hallasch i 1751. De ga nitten forestillinger i rådhusalen, med titler som «Det quindelig flygtige Spøgelse» og «Den ved Hexerie lykkelig blevne Elsker». De omreisende selskapene oppholdt seg gjerne noen uker, høyst et par måneder på hvert sted, og de optrådte for et folkelig publikum. Parallelt utviklet det seg mot slutten av 1700-tallet private teaterselskaper, der medlemmer av overklassen spilte teaterforestillinger for et lukket publikum. De store paléene som ble bygd på den tid, la godt til rette for å kunne invitere standsfeller til både konserter og teaterforestillinger.²⁸³

Som musikerne, var også byggmestere og arkitekter eksperter som gjerne ble hentet inn til byene fra fremmede steder. Det var lenge ikke noe formelt skille mellom husmalere og kunstmalere, og mesterverdighet i lauget var en forutsetning for å drive også med dekorasjonsmaling. Mot slutten av 1700-tallet begynte kunstmalere og portrettmalere å gjøre seg gjeldende som en atskilt profesjon. Slike kunne også reise omkring og ta oppdrag forskjellige steder. De som spesialiserte seg på portretter og utsmykninger var gjerne av utenlandsk opprinnelse, som maleren Johan Chr. Michaelsen fra Holstein, som dekorerte flere av de borgerlige paleene i Trondheim, Kristiansund og Bergen.²⁸⁴ Stuene ble dekorert delvis med malerier etter utenlandske mønstre, delvis med importerte tapeter. Både de borgerlige paléene og lystgårdene i utkanten av byene var påvirket av

²⁸² Koudal: For borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet, 2000. Selvik: «Kjendere og Liebhabere». Musikere og musikkliv i Bergen, 2005. Michelsen: Johan Daniel Berlin, 1987.

²⁸³ Berg: Tidlig teater i Trondheim, 1994, s. 11-24.

²⁸⁴ Christie: Fra renessanse til klassisisme, 1993, s. 123.

utenlandske mønstre. Franske bygningsidealer og engelske hager var inspirasjoner, selv om materialene var tilpasset norske tradisjoner. Eierne av paléene og lystgårdene var stort sett av utenlandsk opprinnelse og hadde tett kontakt med andre land både økonomisk og sosialt. De holdt seg dermed godt orientert om motesvingningene og skaffet seg litteratur og plansjeverk som viste hvordan slike anlegg kunne utformes. Også embetsmannsgårder i distriktene ble påvirket av slike stilretninger.

Mens både musikk, malerkunst og byggekunst var regulert i byene, var det mindre strengt på bygdene. Bygdemusikere blandet egen sjanger med impulser fra bymusikantene. Hus som ble bygd på gårdene fikk ofte dekorasjoner, som kunne være inspirert av slikt de hadde sett andre steder og i byenes representasjonsboliger. Både musikk fra bygdemusikere, teater fra omreisende grupper og litteratur i form av småtrykk og skillingsviser spredte seg til byene og til bygdene på distriktsmarkedene. Slik fikk mange lokalsamfunn inntrykk fra en større verden og en følelse av at dagliglivet fikk et løft gjennom kulturelle impulser.

Nødvendige, nyttige og plagsomme fremmede

Mange ulike slag personer kom inn i lokalsamfunnene. Noen ble værende, andre reiste videre etter noen uker eller etter flere år. Noen var sendt dit av statlige myndigheter, andres mobilitet var regulert av statlige lover. Lokalsamfunnet mottok noen som en selvfølge, andre som en attraksjon, noen som en plage.

Statsmakten gjorde seg sterkere gjeldende i lokalsamfunnene utover 1600-tallet. Embetsmenn ble knyttet tettere til kongen og sentralmakten i København. Det ga statsmakten, gjennom embetsmennene, muligheter til å kontrollere, påvirke og hente informasjon om de lokalsamfunn som riket besto av, både i Danmark, Norge og de nye koloniene i den globale verden. Embetsmennene knyttet forbindelser mellom lokalsamfunnene og København, og kunne bygge på sine erfaringer nettopp fra opphold i København og fra andre lokalsamfunn. Deres nettverk var lokalt, regionalt og nasjonalt.

Kjøpmennene bygde også på erfaringer fra kontakter med andre steder, gjennom innvandring, ungdomsreiser, handelsreiser og gjennom kontakter ved hjelp av brev og mellommenn. Særlig viktige slike mellommenn var skipperne. Nettverkene var delvis varige, bygd på felles opprinnelse og slektskap, delvis foranderlige når nye næringsveier bød på ny handel og nye markeder. Mens embetsmennenes forbindelser var administrative og politiske med hovedstaden som sentrum, gikk kjøpmennenes forbindelser til steder der de kunne ha økonomisk utveksling. Mobiliteten til embetsmenn og kjøpmenn viser dermed de ulike sidene ved teoriene om sentralsted og nettverk.

Håndverkernes mobilitet gjaldt særlig deres personlige vandringer, men også håndverksproduktene skjebne. Håndverk hørte i prinsippet hjemme i byene, og utdannelsen krevde erfaringer fra andre steder enn der de hørte hjemme og hadde hatt sin læretid. Byhåndverkernes marked var i all hovedsak lokalt. Håndverk på landsbygda var i utgangspunktet preget av selvforsyning, eller spesialisering til bruk i lokalsamfunnet. Nytt på 1700-tallet var flere forbindelser ut av bygdene, med framvekst av spesialiserte håndverksbygder som leverte sine produkter ut av bygda til andre lokalsamfunn innenlands eller via handelsmenn til fremmede steder i utlandet. Det utviklet seg et skille mellom det tradisjonelle håndverket for lokalt bruk og det vi kaller protoindustri – spesialisert produksjon for et marked utenfor lokalsamfunnet. Det vil si at det i flere hushold foregikk arbeid som var rettet ut over husholdet og de nære lokalsamfunn. Det betydde ikke nødvendigvis mobilitet for de som gjorde arbeidet, men de kom i kontakt med folk som formidlet det de lagde ut i et ytre marked.

Ny industri og nye næringsveier gjorde det nødvendig med import av personer med kunnskap. Mens embetsmennene hadde sin opprinnelse i Danmark eller Norge, kom slike eksperter typisk fra andre land der slik industri – som bergverksdrift – hadde lengre tradisjoner. Eksperter ble rekruttert til norske lokalsamfunn, importerte arbeidere utgjorde den første arbeiderklasse ved noen bergverk, og utsendinger fra konge eller bergverkseiere reiste til tyske bergverk for å lære – gjerne ved spionasje.

Merkantilismen, med sin vekt på å utnytte landets ressurser, var også opptatt av befolkningen som ressurs. Målet var en stor, flittig og sunn befolkning. Legevitenskapen kunne være til hjelp for det formålet, og flere leger ble ansatt, både i byene, i militærforlegninger og i bergverksamfunnene. Den eneste kvinnelige profesjon med en utdanning, jordmødrene, hører med i dette bildet. Også de var mobile, i den forstand at de måtte reise hjemmefra for å motta en viss utdanning, og kunne rekrutteres til andre lokalsamfunn enn sitt opprinnelige.

Forberedelse til krig gjorde at militære eksperter, offiserer, ble rekruttert inn i lokalsamfunn der de skulle trene bondegutter til soldater. Offisersgårder og eksersering ble et innslag i mange lokalsamfunn, og mobilisering til krig betydde omfattende forflytting – av hærene og av sivilbefolkning.

Kulturlivet var delvis preget av de offentlig rekrutterte stadsmusikanter og organister i fast tjeneste i kirkene, delvis av omreisende kunstnere, skuespillere og gjøglere. Omreisende var også tatere og sigøynere som utgjorde egne små samfunn, jaget av myndighetene på lik linje med tiggere og omstreifere generelt. De fleste av de mobile gruppene som er nevnt, var ønsket, ettertraktet og rekruttert av statlige og lokale myndigheter for å holde orden på lokalsamfunnene og utvikle landets økonomi og sikkerhet. Slike mobile grupper kom inn i lokalsamfunnene med nye kunnskaper og

funksjoner som ikke ble dekket av de øvrige beboerne i lokalsamfunnet. På den andre siden skapte noen omreisende mennesker uorden i samfunnet og var en potensiell trussel eller utgjorde et plagsomt nærvær med tigging og lovbrudd.

10. Hva skjer med lokalsamfunnet?

Lokalsamfunnet er utgangspunktet for denne boka. Et hovedpoeng har vært å undersøke fra ulike sider hvordan norske lokalsamfunn var involvert i de endringer som skjedde i verden i det vi kan kalle den første globaliseringsperioden. Fra tida omkring år 1500 førte utvidet sjøfart og en voksende handelskapitalistisk økonomi til at verdensdeler som tidligere var mer eller mindre atskilt, ble koblet sammen. Ulike «økonomiverdener» ble knyttet sammen til en verdensøkonomi. Sjøfolk reiste mellom Europa, Afrika, Asia og det nyoppdagete Amerika, mennesker flyttet mellom verdensdelene, og det ble drevet handel som overskred tidligere grenser. Etter hvert ble også norske lokalsamfunn en del av denne utviklingen, samtidig som mennesker fra norske lokalsamfunn ble deltakere i prosesser andre steder i verden. I perioden fra midten av 1600-tallet og fram til midten av 1800-tallet kan vi spore en økende kontakt mellom norske lokalsamfunn og verden rundt, og økende påvirkning på norske lokalsamfunn fra slik kontakt. «Det gamle samfunn» endret seg i et samspill med det som skjedde i andre deler av verden. Det er denne utviklingen vi har grepet fatt i, i «tidligmoderne» tid, som en forberedelse til «moderne» tid. Fra annen halvdel av 1800-tallet kom en ny globalisering med nye endringer som delte verden inn i konkurrerende imperier og nye produksjonsteknikker som brakte industrisamfunnet også inn i norske lokalsamfunn. Mye av denne moderniseringen var forberedt i den perioden vi har undersøkt her.

Endrede flyttemønstre

Fra 1600-tallet ble det mer vanlig med reiser over lengre avstander, i Europa eller enda lenger – til andre verdensdeler. Norske lokalsamfunn var heller ikke isolert før denne utviklingen tok fart. Folk flyttet – midlertidig eller varig – mellom nabolokaliteter som ledd i et livsløp og for livberging. Reiser kunne også gå over hav til naboland, over Skagerrak og Kattegat til Sverige og Danmark, eller langs Finnmarkskysten til Russland. Men nå ble dette forsterket. Det henger sammen med flere utviklingstrekk. Sjøfarten brakte flere fremmede inn i norske lokalsamfunn og sendte flere norske sjøfolk ut på reiser til andre land. Sjøfolk reiste oftest videre, men kunne gjøre inntrykk også på korte besøk. Med gjentatte besøk ble det dannet mønstre, og noen ble også værende i lengre tid. Handel gikk nå over lengre avstander, og norske lokalsamfunn trakk til seg kjøpmenn som var interessert i norske råvarer som fisk og tømmer. I første omgang ble kystsamfunnene berørt, med besøk av tyske, engelske, skotske og nederlandske skippere og kjøpmenn. I kystbygdene kunne folk dermed i større grad enn før komme i kontakt med slike reisende.

Mer utbredt handel førte også norske personer til de sentrale handelsbyene i Europa. Særlig var Amsterdam et knutepunkt, med sterkt økende aktivitet og med forbindelser til alle deler av verden. London, Flensburg, Hamburg og andre byer i den nordeuropeiske økonomiverden trakk også til seg

nordmenn, og enkeltpersoner derfra flyttet til norske byer og ble en del av utviklingen der. De globale sammenhengene betydde også at det ble utviklet kontakter til fjerne himmelstrøk, særlig med de danske koloniene i Vest-Afrika, India og Vestindia. Bare få personer derfra kom til Norge, men en del norske sjøfolk, handlende og embetsmenn reiste dit for kortere eller lengre tid. Det vil si at enkeltpersoner fra Norge fikk innflytelse på hva som skjedde i lokalsamfunn i land langt borte. Dermed var det også norske sjøfolk som hadde egne erfaringer fra de fremmede kulturer i Østen og som hadde sett slavemarkeder og slaveplantasjer i Vestindia.

På 1600-tallet ble handel prinsipielt knyttet til byer. Flere av de utenlandske handlende slo seg derfor ned i norske byer eller ladesteder for å drive handelen. Mange byer fikk dermed innslag av innflyttede kjøpmenn som satte sitt preg på byen. Det ble mer aktivitet i byene, flere byer ble anlagt, og byene vokste med tilflytting både av utenlandske innflyttere og folk fra bygdene omkring. Byveksten fikk dermed betydning både som nye lokalmiljø og fordi det påvirket omgivelsene med flytteprosesser, handelsmønstre og familie- og nettverkssammenhenger.

En sterkere stat sto bak bypolitikken. Med eneveldet fra 1660 ble staten også mer synlig og merkbar i lokalsamfunnene. Statens embetsmenn kom flyttende til de norske lokalsamfunn, og hadde innflytelse på en ny og mer enhetlig måte enn de tidligere lensherrer og deres tjenere. Samtidig hadde embetsmennene sterkere tilknytning til statsstyret i København og til utdanningen ved universitetet i København. Med det brakte de nye strukturer og skikker inn i norske lokalsamfunn. Staten sto også bak krigføring, som betydde større eller mindre folkeforflyttinger. Soldater ble utskrevet til krigstjeneste som kunne føre til lengre fravær fra hjemstedet eller til at de aldri kom tilbake. I områder der det foregikk krigshandlinger eller der soldatavdelinger passerte, kunne sivilbefolkningen bli tvunget til å rømme unna, for kortere eller lengre tid. For den svenske maktstaten på 1600-tallet er det gjort noe forskning på hvordan den voldsomme tappingen av mannlig arbeidskraft til krigene påvirket lokalsamfunnene. «Knektänkornas land» er en betegnelse som er brukt på Sverige under trettiårskrigen.²⁸⁵ I mindre målestokk skjedde tilsvarende i Norge.

Forholdet mellom sentrum og periferi har betydning i de prosesser som foregikk. Generelt var det slik at det særlig var ukvalifisert arbeidskraft som ble trukket inn fra periferien til sentrum. De norske utvandrerne fra Sørlandskysten til Amsterdam rekrutterte det laveste sjiktet av sjøfolk til Nederlands skipsflåte og tjenerskap til byens innfødte borgere. Fra sentrum til periferien gikk derimot en utvandring som var mindre i tall, men som besto av en elite — eksperter på forskjellige områder. Både Danmark-Norge og Sverige-Finland var avhengige av tyske eksperter for å bygge opp

²⁸⁵ Stadin: Stormaktskvinnor, 1993. Lindegren: Utskrivning och utsugning, 1980.

bergverksnæringen, og utenlandsk ekspertise ble brukt som offiserer og i administrasjonen. Også handelen var avhengig av utenlandske eksperter for å fungere i internasjonal sammenheng. Noe av slik elitemigrasjon til utkantene var resultat av statsmaktens politikk. Lover og reguleringer, statlig politikk og lokale ordninger påvirket flyttemønstrene. På 1700-tallet kom flere lover som gjorde mobilitet vanskeligere, som innskjerping av passtvangen og tjenesteplikt. Vi vet at det ikke stoppet migrasjon, men det må likevel ha hatt en viss virkning.

Norske lokalsamfunn ble påvirket av både innvandring og utvandring på ulike måter. Norske utvandrere hadde imidlertid også innflytelse på andre samfunn. De norske utvandrerne til Amsterdam bidro til å bygge opp under den posisjon Nederland fikk som handelsmakt på 1600-tallet. Men særlig foregikk påvirkning både på norske lokalsamfunn og fra Norge på lokalsamfunn andre steder i verden gjennom utviklingen og veksten i handel.

Handel som profesjon

Vi skal svært langt tilbake før vi møter et samfunn der folk i et lokalsamfunn kunne sies å være selvforsynt. Bytte av varer har vært vanlig langt tilbake, og lokale distriktsmarkeder går tilbake til middelalderen. Slik byttehandel ble imidlertid mer profesjonalisert i tidligmoderne tid. Med framveksten av et større internasjonalt marked, innflyttede kjøpmenn i byene, eksport av norske varer til utlandet og import av fremmede varer, ble norske lokalsamfunn en del av et slikt internasjonalt marked. Mens handel tidligere hadde kunnet foregå mer eller mindre som direkte byttehandel mellom selger og kjøper, kom nå mellommennene tydelig inn i bildet. Kjøpmenn slo seg ned i norske byer, de opprettet kontakt med bønder og fiskere i regionen omkring byen, de reiste til de lokale markedene for å kjøpe og selge varer. Slik fungerte de som mellommenn både mellom ulike regioner innenlands – mellom byer og fiskevær, bergverkssamfunn, gjestgiversteder og lokale markeder – og mellom innenlandske lokalsamfunn og det utenlandske marked. Norsk handel var i stor grad rettet mot eksport, og den ble nå ivaretatt av de kjøpmennene som ble en framvoksende profesjon, og særlig rekruttert av utenlandske innvandrere. De samme kjøpmennene fungerte også som mellomledd for importvarer til norske lokalsamfunn. Slike mellomledd krevde også at teknikkene for handel ble endret, med systemer for bokføring, kreditt, betalingsformidling og assurance. Det krevde mer opplæring og utdanning for dem som drev slik handel.

Handel over grensene bidro dermed til å innlemme norske lokalsamfunn i et framvoksende handelskapitalistisk marked. Bykjøpmenn var formidlere mellom sine byer og regioner og ut til det internasjonale marked. Slik ble de norske eksportvarene, først og fremst fisk, trelast, jern og kobber formidlet ut til kjøpere i andre deler av verden. Dermed ble det skapt strukturer for å skaffe disse

varene lokalt. For fiskeriene kunne man bygge på eldre strukturer fra hanseatenes tilhold i Bergen, men etterspørselen økte og klippfisken krevde nye organisasjonsformer. Fiskevær og lokale handlende langs kysten solgte ikke fisken til tilreisende utenlandske skippere, men fraktet den til byen – hovedsakelig Bergen som før – eller solgte til utsendinger fra kjøpmenn i de norske byene. Bønder solgte ikke lenger tømmer til skippere ved kysten. Skogressursene ble monopolisert av storbønder og godseiere, som satte opp sager og sørget for å få fraktet trelasten til byenes trelasttomter der den ble utskiptet til det europeiske markedet.

Nye produksjonsmåter og nye arbeidsformer

Når produkter fra norske fiskevær, skoger og fjell ble handelsvare internasjonalt, førte det til lokale strukturendringer. De store sesongfiskeriene trakk til seg fiskere fra større regioner, og fiskeværerne og handelsstedene vokste i størrelse og aktivitet. Skogressurser var attraktive for rikfolk, som skaffet seg jordegods med tilhørende skog da kongen solgte unna krongods etter 1660. Leilendingene ble forpliktet til å arbeide i skogene og på sagbrukene, til å fløte tømmer og kjøre planker til utskipningshavnene.

Med bergverkene oppsto en helt ny type lokalsamfunn. Rundt gruver og smeltehytter ble arbeiderne samlet, i tilknytning til eksisterende bondesamfunn, men delvis isolert fra dem. Det ble tatt i bruk ny teknologi med fyrsetting, trekull til brensel og krutt til sprenging, og utenlandske eksperter ledet arbeidet i en hierarkisk organisasjon.

Det var først og fremst eksporten av norske råvarer som skapte disse nye arbeids- og organisasjonsformene i lokalsamfunnene, men også importerte råvarer skapte nye arbeidsformer. Importen av råsuksker var grunnlaget for sukkerraffinerier, en ny type fabrikk. Det var ikke mange av dem, men de betydde en ny måte å organisere arbeidet på, med maskiner spesielt tilpasset arbeidet og også her med importerte eksperter til å lede det hele. Også den importerte tobakken skapte arbeidsplasser for å gjøre tobakken ferdig til bruk, men tobakksspinnings hadde mer karakter av håndverk enn av industri. Arbeidsorganisering som vi ser andre steder i Europa, fantes også i Norge. Manufakturer, der mange arbeidere var samlet på en arbeidsplass, var særlig aktuelt for spinning, oftest i form av arbeidshus, der arbeidet var mer eller mindre tvangsarbeid for fattige som skulle settes i arbeid. På bygdene finner vi organisasjonsformer der folk produserte hjemme, men der produktene ble solgt av mellommenn i et marked utenfor lokalsamfunnet. Slik organisering kalles vanligvis forlagsarbeid eller cottage-industri. Også dette var ofte tekstilarbeid, men kunne også være metall- eller treindustri.

Nye standsskiller

Med 1600-tallets innvandrede kjøpmenn, gruvesamfunnenes hierarkiske organisering og godseierne profitt fra skogbruket oppsto et nytt klassesamfunn. En ny arbeiderklasse ble skapt i tilknytning til gruver, metallindustri og sagbruk. Eksport og import krevde flere arbeidere som sørget for frakt, lossing og lasting. Økende skipsfart trengte flere sjøfolk, og de fleste av dem var underordnede matroser.

Standsforskjellene basert på jordeiendom ble endret. En overklasse hadde man hatt i Norge før også, men særlig knyttet til jordeiendom og gammelt adelskap. Lensherrer administrerte både eget gods og krongods, og skattleggingen var inntil 1600-tallet forholdsvis moderat. Med krongodssalgene og større interesse for skogseiendommene kom godseierne nærmere og utnyttet både skogressursene og leilendingenes arbeidskraft hardere. Også i bygdene ble dermed klasseskillene tydeligere. I byene fungerte en innvandet overklasse som bindeledd til verdensøkonomien på den ene siden og til produsentene i regionen på den andre siden. Det ble sterkere skiller i samfunnet, bygd på forholdet til eiendom og kapital.

Klasseforholdene i norske lokalsamfunn var likevel litt annerledes enn i andre europeiske land. Den norske adel var svært fåtallig, og i de fleste lokalsamfunn ingen faktor. Det som regnes som overklasse i andre land, som for eksempel i Sverige og England, fantes derfor i praksis ikke i norske lokalsamfunn. Den overklasse som fantes i Norge, må sammenlignes med det som andre steder kalles middelklasse. I norsk sammenheng blir da den lokale overklasse i bygdene storbønder, proprietærer (godseiere), eiere av lokale handelssteder og gjestgiverier, og kongens lokale embetsmenn, amtmann, sorenskriver, fogd og prest. I byene blir den tilsvarende overklasse særlig de kjøpmenn som drev internasjonal handel, også der med embetsmennene som en del av en lokal overklasse. Grunnlaget for en overklasseposisjon var altså delvis kapital i form av jordeiendom eller handelskapital, delvis posisjon som kongens representanter. Slike posisjoner var nok arvelige i den forstand at arvemidler i form av jordeiendom eller handelskapital ga neste generasjon et fortrinn, og ved at embetsmannsbarn fikk en utdanning som ga dem et fortrinn, men posisjonene var ikke direkte arvelige slik adelskap var.

Internasjonaliseringen av norsk økonomi betydde altså at det i norske lokalsamfunn ble formet store grupper som var arbeidere i det som ble en eksportindustri. Likevel var det få som utelukkende kan karakteriseres som arbeidere slik vi finner i det moderne industrisamfunnet.

Mangesysleri og kjønnsarbeidsdeling

Jordbruket var fortsatt viktigste næringsvei i Norge. Når folk langs kysten i større grad deltok i fiske for eksport, drev skogsarbeid, tømmerfløting og plankekjøring til planketomtene i byen, eller arbeidet i gruver, brant kull i skogen eller kjørte malm og proviant, så betydde ikke det at de sluttet med jordbruk. Husholdenes medlemmer – husbond, husmor, barn, tjenere og andre familiemedlemmer deltok på ulike måter i de oppgavene husholdet hadde. Det vil si at selv om husbonden og kanskje en halv voksen sønn var på skogsarbeid eller på fiske, var det andre som tok vare på husdyra og oppgavene i jordbruket. Eksportnæringene, som hentet sine ressurser i bygdene, var avhengige av en organisering der familiene også hentet sitt levebrød fra husdyrhold og dyrking av jorda. Det vil si at de nye næringene ikke betalte arbeiderne en lønn som familiene levde av, men var en del av det mangesysleri husholdene drev.

Kjønnsarbeidsdeling ble et viktig grunnlag for økonomien i næringene, der menn deltok i arbeid som foregikk vekk fra familiens boplass med arbeid som ga inntekter i penger eller varer, mens kvinner i hovedsak hadde oppgaver i tilknytning til eller nær hjemmet, med reproduksjonsarbeid og jordbruksarbeid mest beregnet på familiens egen forsyning. Det betydde at husholdets medlemmer deltok i arbeidet som skulle forsørge dem på ulike måter. Generelt var det vanligvis menn som deltok i de store fiskeriene, på skogsarbeid og i gruvene. Kvinner var med i utkantene av det, som i arbeidet med klippfiskvasking og -tørking, og unge gutter deltok i hjelpefunksjoner.

Det har i norsk historieforskning vært diskusjon om omfanget av norske bønders deltakelse i en markedsøkonomi. Bøndene i tidlig nytid kan ikke beskrives som *enten* tradisjonsbundne subsistensprodusenter *eller* aktører i et marked. Kjønnshistorisk forskning har særlig framhevet de to sidene i bøndenes økonomi, som betegnelsen fiskerbonden illustrerer. Tilsvarende kombinasjon gjaldt også når bergverk og skogbruk ble en del av bondesamfunnet. Det som er interessant å studere er *forholdet mellom* tradisjon og subsistorientering på den ene siden og markedsorientering på den andre siden, og de prosesser som var i gang. Dette endret hvordan folks økonomiske og sosiale tilværelse var satt sammen, og da blir mangesysleriet vesentlig.

Når arbeidet i norske bygder ble koblet sammen med internasjonal handel, betydde det samtidig at arbeidet og den sosiale strukturen i de enkelte husholdene ble endret. Kjønnsarbeidsdelingen innad i husholdene ble skarpere, avhengigheten av markedet ble større og den sosiale strukturen i de enkelte lokalsamfunnene ble endret.

Nytt forbruk

Selv om utgangspunktet for at norske lokalsamfunn ble trukket inn i internasjonal handel i hovedsak lå i at norske råvarer var ettertraktet på verdensmarkedet, betydde ikke det at importen var ubetydelig. Med mangesysleriet ble bondefamiliene i mindre grad selvforsynte, og importerte matvarer – i første rekke korn – ble en nødvendighet mange steder, til tross for at korn også ble dyrket som en del av mange husholds felles oppgaver. Spesielt var de nye bergverkssamfunnene avhengige av tilførsel av korn, og med økt vekt på eksportfiske fikk også kystbygdene større behov for korn. Med utvidet internasjonal handel vokste også de norske byene, og det ble en større befolkning der som var avhengig av å kjøpe korn. Forbindelsen med Danmark og de tyske områdene sør for Østersjøen var vesentlig for denne handelen.

Samtidig som slike basisbehov i større grad måtte dekkes utenfra i mange lokalsamfunn, kom det også tilførsel av nye typer varer. Importerte tekstiler kom i stor grad fra England, i sammenheng med økt vekt på sauehold og tekstilproduksjon på den engelske landsbygda. Det betydde ikke at norske bondekviner sluttet å spinne, veve og sy, men det ble en større variasjon i de stoffer som ble brukt. I tillegg kom nye typer tekstiler. Import av bomull og silke var en følge av at forbindelsen med Asia ble styrket, og gjennom skipsfarten og de internasjonale handelsnettverkene ble det mulig også for norske bondejenter og bondegutter å pynte seg med slike stoffer.

De nye koloniene ble også utgangspunkt for nye, fremmede varer. Tobakk kom først inn, gjennom skipsfarten og sjøfolkene. Tobakk ble allerede på 1600-tallet vanlig i bruk i kystsamfunnene og spredte seg raskt til bønder og byfolk. Sukker, kaffe og te fulgte etter på 1700-tallet, men fikk først gjennomslag i de øvre lag av befolkningen. Sukker kom i mange kvaliteter, og ble dermed lettere spredt til alle lag av befolkningen. Spesielle serviser til kaffe og te var stort sett forbeholdt en overklasse, og det mest eksklusive var det importerte porselenet fra Kina.

Mye av det økte importforbruket kom gjennom de nettverk som knyttet lokalsamfunnene til de internasjonale kjøpmenn i norske byer og videre til handelshusene i Amsterdam og England. Eksport av fisk til Sør-Europa brakte vin i retur, til bruk i overklassens selskapsliv. Men norske kjøpmenn hentet også varer direkte fra India, Kina og Vestindia. Til sammen kom et variert utvalg av varer fra hele verden til norske havner. Med unntak av en ukjent mengde smuglervarer ble varene registrert på tollstedene og kan dermed etterspores i tollbøkene. Den økte importen av forbruksvarer i Norge var en del av det som endret leve- og arbeidsforhold i lokalsamfunn mange andre steder i verden. Mest dramatisk var slavehandelen fra Afrika og slaveplantasjer i Vestindia, men også inngjerding av jordeiendom til sauebeite og tekstilproduksjon i England og omlegging av bomullsproduksjon i India

og porselensproduksjon i Kina for å tilfredsstillte det europeiske markedet bidro til å endre lokalsamfunn i ulike deler av verden.

Nye typer varer var foreløpig en liten del av det samlede forbruket for folk i de fleste norske lokalsamfunn. Det var likevel ganske ulikt hvordan det nye preget de enkelte lokalsamfunn. Både nærhet til byenes økonomiske sentralfunksjon, hvor mange som var engasjert i arbeid som ga en viss pengeinntekt og klasseforhold innad i lokalsamfunnet hadde betydning. Uansett var det som eksisterte av nye typer varer synlig og vakte oppmerksomhet. For kjøpmennene var det en del av det de ville selge (men ikke nødvendigvis alle typer varer til hvem som helst). For embetsmennene var mye av det nye luksus som ikke passet for allmuen.

Endrede tankemønstre

Lokalsamfunnene hadde ulike erfaringer knyttet til de endringer denne globaliseringen innebar. Det var derfor ganske forskjellig hvordan folk i de enkelte lokalsamfunn tenkte og hva de visste om de sammenhenger som ble knyttet. Nye måter å tenke på kom med innflyttere og besøkende, med varer og gjenstander og med trykksaker, men først og fremst med de endrede betingelser folk opplevde i sine lokalsamfunn. Et nytt endringsperspektiv kom inn i tilværelsen. Alt følger ikke tradisjonene, nye ting kommer inn i samfunnet. Noen kan påvirke det eller utnytte det gjennom handling – andre blir rammet. Endringer kunne være resultat av tvang eller press ovenfra, eller nye muligheter som åpnet seg.

Personer brakte med seg nye tanker, idéer og ideologier. Sjøfolk brakte med seg erfaringer fra nære eller fjerne kulturer. Tjenestejenter som hadde vært i borgerskapshjem i Amsterdam eller i norske byer, hadde lært nye måter å tenke på og nye praksiser. Sesongarbeidere krysset grenser og utvidet erfaringsområdet i sine lokalsamfunn. Håndverkssvenner på vandring hadde med seg nye teknikker og moter. Kjøpmenn skapte nettverk for handel og kommunikasjon med andre deler av verden, og embetsmenn brakte inn krav fra den statlige øvrighet. Fra myndighetenes side foregikk påvirkning for å gjøre befolkningen flittigere og mer i stand til å støtte opp om de statlige målene om økt innenlandsk produksjon og økt statlig rikdom til «det felles beste».

Trykksaker ble en ny påvirkningsfaktor. Riktig nok ble den første norske boka trykt allerede i 1519 og den første boktrykker etablerte seg i Kristiania i 1643. Mange kunne lese, men først på 1700-tallet begynte lesekunsten å bli mer utbredt og tilbudet av lesestoff ble bredere. Skillingsviser kunne være påvirkningsorgan ved måten de fortalte sine historier, og de kunne nå ganske bredt ut ved salg på markeder. Skillingsvisene fantes allerede på slutten av 1500-tallet, og ble særlig viktige på 1600- og 1700-tallet, med sin doble formidlingsform i trykt form og som sangbar tekst. Dermed kunne de også

nå de laveste lag i befolkningen, og både de som kunne lese og de som ikke kunne lese.²⁸⁶ Et borgerskap kunne importere både aviser og bøker, men på 1760-tallet kom de første norske avisene, som opererte i et lokalt marked. De fungerte mest som annonseorgan og for et lokalt publikum i noen få byer, men hadde også innslag av artikler som var beregnet til å påvirke leserne, og artikler som brakte nyheter av interesse fra den store verden.

Fra ulike kanter av verden ble det brakt inn nye forhold og inntrykk som gjorde at tankegangen endret seg. Nye arbeidsforhold, nye klassekonstellasjoner, nye forbruksmønstre og nye nettverkskanaler endret det praktiske liv og folks vaner og tanker. Slike endringer var lokalt forankret.

Ulike typer lokalsamfunn

Norsk historie har i stor grad hatt et nasjonalt perspektiv. Det har handlet om hvordan Norge som nasjonalstat har utviklet seg. Oppmerksomheten har også gjerne vært størst om jordbrukssamfunnet, mens oppmerksomheten om den historiske delingen i et øst-norsk jord- og skognorge og et vest- og nord-norsk kyst- og fiskenorger er blitt større de seneste årene. De endringene som skjedde i perioden fra 1600-tallet til begynnelsen av 1800-tallet slo forskjellig ut i ulike lokalsamfunn. Fiskevær, bergverkssamfunn, skogsbygder, jordbruksbygder, småbyer og regionhovedsteder ble alle påvirket av de endringene som til sammen endret samfunnet. Fra et jordbrukssamfunn med små innslag av markedshandel og få internasjonale koblinger, kom den handelskapitalistiske utviklingen med sine internasjonale nettverk til å prege lokalsamfunnene på ulike måter. Handel skapte nettverk som knyttet norske lokalsamfunn til byenes internasjonale nettverk med kjøpmenn som mellommenn. Mens det også tidligere hadde vært forskjeller knyttet til ulike naturressurser som fisk, jordbruk med muligheter for korndyrking og bygder med beitemuligheter for husdyr, ble forskjellene nå forsterket på grunnlag av ulike ressurser for eksport, som fisk, skog, mineraler. Mellommennene fikk større betydning. Med denne utviklingen ble norske lokalsamfunn en del av den nordvesteuropiske økonomiverden og i neste instans den framvoksende verdensøkonomien. Som del av det dansk-norske imperium inntil 1814, var norske lokalsamfunn også en del av en kolonimakt. Noen lokalsamfunn merket utviklingen tydelig gjennom skipsfart, handel og lokal industri, andre merket det helst gjennom små drypp av nye forbruksvarer.

Eneveldet med sine kongelige embetsmenn bidro også til å skape ulike lokalsamfunn. Prester ble nå utnevnt av kongen og fantes i alle deler av landet. Andre embetsmenn var mer eller mindre synlige i ulike lokalsamfunn. De fire stiftene hadde hver sin stiftamtmand plassert i Bergen, Kristiania,

²⁸⁶ Et forskningsprosjekt under ledelse av Siv Gøril Brandzæg, NTNU, arbeider med skillingsvisenes historie og betydning: <https://skillingsviser.no/skillingsvisene/>

Trondheim og Kristiansand, og disse byene fikk en overordnet plass i den administrative strukturen. Byer og bygder hadde i ulik grad nærvær av andre embetsmenn, som amtmenn, sorenskriver, fogd og militære offiserer. Nærvær av en eller flere slike påvirket det lokale sosiale miljøet. De påvirket også på hvilken måte de enkelte lokalsamfunn var del av den nasjonale strukturen.

Ulike lokalsamfunn ble på svært forskjellige måter deler av de internasjonale nettverkene som utviklet seg. Lokale naturressurser var et utgangspunkt mange steder, mens byene hadde ulike typer nettverksforbindelser i ulike deler av landet. Hvordan og i hvilken grad det utviklet seg nye forbruksmønstre, var avhengig av både det lokale næringsgrunnet, lokale klasseforhold og nettverk innad og utad. Ulike steder ble påvirket av den globale utviklingen på ulike måter, og hadde i sin tur ulik virkning for helheten. Vesentlig for forståelsen av hvordan samfunnet utviklet seg i tidligmoderne tid, er å være klar over at endringer skjer på konkrete steder og har betydning for konkrete mennesker. Det vil si at studiet av lokalsamfunnene er viktig for å forstå utviklingen, og kunnskap om de globale endringene er viktig for å forstå hva som foregår i lokalsamfunnet.

Litteratur

Aase, Monica: Premiering av bøndenes flid, *Heimen*, 1996.

Alsvik, Ola: Hva er vel verden utenfor Verona? Om forsøkene på å forene lokalhistorie med nasjonal og global historie, i Alsvik, Arne Hveem, m.fl. (red.): *I det lange løp. Festskrift til Jan Eivind Myhre*, Pax forlag, Oslo 2017, s. 59-83.

Andersen, Eystein M.: *Skredderliv og håndverkerkultur i Trondhjem 1650-1750*, Hovedoppgave, Historisk institutt NTNU, Trondheim 2003.

Andersen, Eystein M.: Skredderliv og håndverkerkultur i Trondhjem 1650-1750, i *Trondjemske samlinger* 2004.

Balvoll, Gudmund og Gunnar Weisæth: *Horticultura*. Norsk hagebok frå 1694 av Christian Gartner, Landbruksforlaget 1994.

Baud, Michiel: Families and migration: towards an historical analysis of family networks, in *Economic and social history in the Netherlands*, vol. 6, 1994, p. 83-107.

Berg, Bjørn Ivar: Fremmedarbeidere i en brytningstid under Christian 3.s bergverksdrift 1537-1549, i *Norsk Bergverksmuseum, Skrift nr. 6*, Kongsberg 1991.

Berg, Bjørn Ivar: Bergseminaret på Kongsberg, *Årbok for Det Norske Videnskaps-Akademi*, Oslo 2003, s. 316–331.

Berg, Henry: *Trondhjems sjøfart under eneveldet 1660-1814*, utg. av Trondhjems sjøfartsmuseum, Trondheim 1938-1941.

Berg, Henry: *Trondheim før Cicignon*, Holbæk Eriksen forlag, Trondheim 1951.

Berg, Marit Elida Angell: Luktevanنشus og snusdåser. Om stank og duft og odørenes materialitet, *Tidsskrift for kulturforskning*, nr. 3/2009, s. 37-59.

Berg, Toralf: *Tidlig teater i Trondheim*, Vildros, Gideå 1994.

Berggreen, Brit: «Kystens kvinner – kystens bønder», *Norges kulturhistorie*, bd. 5, Oslo 1980.

Bjørnskau, Kjell & Østby, Lars. (2017, 24. oktober). Finnskogene. I *Store norske leksikon*. Hentet 13. april 2018 fra <https://snl.no/Finnskogene>.

Bloch, Niels Hofman Sevel: *Reise-iagttagelser eller Udtog af en Dagbok holden paa en Reise fra Throndhjem til Christiania, i Aaret 1806*, Kjøbenhavn 1808.

Braudel, Fernand (1949): *La Mediterranee et le monde mediterraneen a l'epoque de Philippe II*, Armand Colin, Paris. Engelsk utgave 1972.

Braudel, Fernand (1967-1979): *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, 3 vol., Colin, Paris. Engelsk utgave 1979.

Braudel, Fernand: *Kapitalismens dynamikk*, Ars-Pocket, Oslo 1985.

Braut, Else: *Frå spinnelin til lerret. Kvinnearbeid i Stavanger ca. 1700-1775*, hovedoppgave, Oslo 1994.

Brendalsmo, Jan, Finn-Einar Eliassen og Terje Gansum (red.): *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*, Novus forlag, Oslo 2009.

Brimnes, Niels (red.): *Indien. Tranquebar, Serampore og Nicobarerne*, Gads forlag, København 2017.

Brodahl, Johan Ernst: *Trondhjems guldsmeder, II Rokokkotiden*, Bruns, Trondheim 1943.

Brooks, Timothy: *Vermeer's hat*, Bloomsbury Press, London, 2007.

Bull, Edv.: *Sammenlignende studier over bondesamfundets kulturforhold*. Et arbeidsprogram. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie C II – 2, 1929.

Bull, Ida: Vallersund. Et handels- og gjestgiversted i Fosen, *Årbok for Fosen* 1982, s. 43-54.

Bull, Ida og Inga Næss: *Bakklandet lever!*, Universitetsforlaget, Oslo 1985.

Bull, Ida: Jordmødrene på 17- og 1800-tallet. En profesjon i emning, *Heimen* 2/1988, s. 91-97.

Bull, Ida: *Thomas Angell – kapitalisten som ble hjembyens velgjører*, Thomas Angells stiftelser, Trondheim 1992.

Bull, Ida: Borger og bonde i jord og skogbruk. Godsdannelse i Trøndelag på 1600- og 1700-tallet, *Heimen* 2/1993, s. 81-90.

Bull, Ida: *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet – slekt, hushold og forretning*, Trondheim 1998.

Bull, Ida: Trondheimsborgerskapet på 1700-tallet: mellom byens oppland og det internasjonale nettverk, *Trondhjemske Samlinger*, Trondheim 1998.

Bull, Ida: Dynastier i bysamfunnet, i Harald Winge (red.): *Slekt og lokalsamfunn*, utg. av Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1998.

Bull, Ida: Trondheim havn på 1700-tallet – et vindu ut mot verden, i *Trondheim havn i tusen år*, utg. av Trondheim havn og Det Kgl Norske Videnskabers Selskab DKNVS, Trondheim 2000.

Bull, Ida. City merchants as structuring element in the Norwegian region Trøndelag, i Holger Th. Gräf/ Katrin Keller: *Städtelandschaft. Städte im regionalen context in spätmittelalter und früher neuzeit*, Böhlau verlag, Köln 2004.

Bull, Ida: *Trøndelags historie*, bd. 2, del 2, Tapir, Trondheim 2005.

Bull, Ida: Handelshistorie som bindeledd mellom det lokale og verden utenfor, *Heimen* nr. 4, 2009.

Bull, Ida: Martnan og Levanger – om grunnlaget for tettstedsdannelse, *Heimen*, 1/2012, s. 55-69.

Bull, Ida og Jakob Maliks: *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Akademika forlag, Trondheim 2014.

Bull, Ida: København som Norges hovedstad. Når måtte nordmenn forholde sig til København?, *Historiske meddelelser om København*, utg. av Selskabet for Københavns historie, 2014.

Bull, Ida: Leseopplæring og lesebehov i norske byer før 1750, *Heimen* 3/2015.

Bull, Ida: De borgerlige pikenes utdanning. Fra Hans Hornemans søster til Den borgerlige realskole, i Ola Alsvik m.fl. (red.): *I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten*, Nasjonalbiblioteket, Oslo 2018.

Christaller, Walter: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena, Gustav Fischer, 1933.

Christian den femtes Norske lov (NL) 1687.

Christie, Sigrid: Fra renessanse til klassisisme 1536-1814, *Norges malerkunst*, bd. 1, Gyldendal, Oslo 1993.

Christophersen, Håkon Odd, Innledning, i Eilert Sundt: *Verker i utvalg*, bd. 1, Gyldendal, Oslo 1974.

Collett, Alf: *Familien Collett og Christianialiv i gamle dage*, Cappelen, Kristiania 1915.

Daae, Ludvig: *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid*, Cammermeyer, Christiania 1880.

Dannevig, Birger: *Arendal gjennom skiftende tider – 1528 – 1723 – 1973*, utg. av Arendal kommune, 1973.

de Seve, Niels: *Molde bys historie*, bd. 1, Molde 1962.

de Vries, Jan: *The industrious revolution. Consumer behavior and the household economy 1650 to the present*, Cambridge University Press, 2008.

Diesen, Hilde: *Hanna Winsnes*, Aschehoug, Oslo 2000.

Dyrvik, Ståle m. fl.: *Norsk økonomisk historie 1500-1850*, Universitetsforlaget, Bergen 1979.

Dyrvik, Ståle: *Norges historie*, bind 8, Cappelen, Oslo 1978.

Dyrvik, Ståle: Avgjerdsprosessane og aktørane bak det offentlege fattigstellet i Norge 1720-1760, i *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet*, i Birgitta Ericsson (prosjektleder): Det nordiska forskningsprosjektet Centralmakt och Lokalsamhälle – Beslutsprocess på 1700-talet, Publikasjon 2, Universitetsforlaget, Oslo 1983, s. 109-184.

Døssland, Atle, Arnljot Løseth og Åsa Elstad: *Norges fiskeri- og kysthistorie. Bind II: Ekspansjon i eksportfiskeria 1720-1880*, Bergen: Fagbokforlaget, 2014.

Døssland, Atle: «Denne for Menneskeheden saa betydelige Sag» - Eit pionertiltak for utdanna jordmødrer i Møre og Romsdal, *Romsdalsmuseets årbok* 2017, s. 239-259.

Eliassen, Finn-Einar, i Helle, Eliassen, Myhre og Stugu: *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Pax, Oslo 2006.

Eliassen, Finn-Einar: *Peter Dahl. Et globalt liv i opplysningstiden*. Dreyer, Oslo 2019.

Engman, Max: Finnar och svenskar i St. Petersburg, i *Nordiske östrelationer förr och nu*, Materialsamling, baserad på ett nordisk seminarium på Olofsborg i Nyslott, Finland juni 1989.

Engman, Max: Norden och flyttningarna under nya tiden, *Nordliv*, utg. av foreningen Norden, Kbh. 1997.

Eriksen, Tore Linné: *Globalhistorie 1750-1900; en sammenvevd og delt verden*, Cappelen Akademisk, Oslo 2010.

Ersland, Geir Atle og Terje H. Holm: *Norsk forsvarshistorie*, bd. 1, Eide, Bergen 2000.

Espelid, Knut L.: *Til medborgernes sande vel. Det nyttige Selskab 1774-1974*, John Grieg, Bergen 1975.

Farstad, Aud: *På liv og død. Distriktsjordmødrenes historie*, Samlaget, Oslo 2016.

Fjellheim, Sverre: *Samer i Rørostraktene*, Snåsa 1999.

Fløystad, Ingeborg: *Agders historie 1641-1723*, Agder historielag, Bergen 2007.

Fløystad, Ingeborg: Tekstileksport fra Agder og Rogaland på 1600-tallet. Ullhoser og vadsmål, *Heimen* 2/2009.

Fossen, Anders Bjarne: *Jørgen Thormøhlen, forretningsmann, storreder, finansgeni*, Einar Blaauw, Bergen, 1978.

Fossen, Anders Bjarne: Tobakksproduksjon og tobakkshandel i Bergen og det nordafjelske Norge 1680-1800, i Sejersted, Francis og Arnljot Strømme Svendsen (red.): *Blader av tobakkens historie*, Gyldendal, Oslo 1978.

Frøyset, Kari-Marte og Tor Harald: Ovner i Norge, en del av vår vakre kulturhistorie, <https://www.byggogbevar.no/pusse-opp/ovn-og-pipe/artikler/ovner-i-norge>, 2018, lest 18.03.2019.

Fulsås, Narve: Kystkulturen – forsømt i konstruksjonen av nasjonal identitet, *Heimen* 4, 2011.

Gjerdåker, Brynjulv (red.): *På flyttefot. Innanlands vandring på 1800-talet*, Samlaget, Oslo 1981.

Gjone, Toralv: *Grundset Marked*, Steenske forlag, Kristiania 1922.

Gotaas, Thor: *Taterne*, Andresen & Butenschøn, Oslo 2000.

Grevenor m.fl.: *Det norske håndverks historie*, bd. 2, utg. av Norges håndverkerforbund, Oslo 1936.

Gulowsen, Jon: Kysten som skapte Hurtigruten, *Historisk tidsskrift*, 3/2011, s. 391-412.

Hagen, Ingerid: *Blåfargen fra Modum. En verdenshistorie. Blåfarveværket 1776-1821*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2014.

Hajnal, John: European marriage system in perspective, in D. V. Glass (ed.): *Population in history*, London 1965.

Hals, Harald: Trondhem 1718-1719. Beleiring, sykdom og død, *Trondhjemske samlinger* 1988.

Hartviksen, Bente: *Fiskerbondens arv. Gjeldsforhold i Nordland 1780-1865, vesentlig belyst ved skiftemateriale*, Avhandling for graden dr. philos, Universitetet i Oslo 2007.

Haupt, Heinz-Gerhard: Comparative history – a contested method, *[Svensk] Historisk tidsskrift* 127:4. 2007.

Heramb, L. G.: *Besvarelsen af 41 Spørgsmaal Hornquæget betreffende og 33 Spørgsmaal Faareavlens angaaende*, Christiania 1811.

Hermanstad, Sarah Dahle: *Forliset av Enhjørningen – Plyndring eller berging?* Masteroppgave, Trondheim 2012.

Hernæs, Per: *The Danish slave trade from West-Africa and Afro-Danish relations on the 18th century Gold-Coast*, ph.d.-avhandling, Universitetet i Trondheim 1992.

Hernæs, Per: Danskernes tid på Guldkysten, Indledning, og: Slavehandel, slaveplantager og kolonialisme, i Anne Mette Jørgensen (red.): *Danskernes huse på Guldkysten 1659-1850*, Forlaget Vandkunsten/ Nationalmuseet, København 2014, s. 19-29 og 189-216.

Hernæs, Per (red.): *Vestafrika. Forterne på Guldkysten, Danmark og kolonierne*, Gads forlag, København 2017.

Herstad, John: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*, Tano Aschehoug, Riksarkivarens skriftserie nr. 8, Oslo 2000.

Hochstrasser, Julie Berger: *Still life and trade in the Dutch golden age*, Yale University Press, New Haven and London, 2007.

Hodne, Kåre Oddleif: *Fra Agder til Amsterdam*, hovedoppgave, Oslo 1976.

Hoem, Edvard: *Jordmor på jorda. Huset under Blåhammaren*, Forlaget Oktober, Oslo 2018.

Hoff, Randi Holden. (2009, 13. februar): Jappe Ippes, i *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 23. april 2018 fra https://nbl.snl.no/Jappe_Ippes.

Hohenberg, Paul M. og Lynn Hollen Lees: *The making of urban Europe 1000-1994*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1995 (første utgave 1985).

Holberg, Ludvig: *Den berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse*, København 1737.

Holm, Poul: Forbindelse over Skagerrak, i: *Kattegat-Skagerrak-prosjektet, Meddelelser nr. 2*, Aalborg 1983.

Holm, Poul: *Kystfolk: Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914*, Esbjerg 1991.

Holmsen, Andreas: *Før bonden ble forretningsmann*, Universitetsforlaget, Oslo 1982.

Hutchinson, Alan og Åsa Elstad: *I amtmannens dager, Nordlands historie*, bd. 2, Fagbokforlaget, Bergen 2015.

Hutchison, Ragnhild: *In the doorway to development. An enquiry into market oriented structural changes in Norway ca. 1750-1830*, Brill, Leiden 2012.

Hutchison, Ragnhild: An industrious revolution in Norway? A Norwegian road to the modern market economy, *Scandinavian journal of history*, 1/2014, s. 4-26.

Hutchison, Ragnhild: Exploring an early cross-border trade system. Norwegian copper in the 18th century, *Scandinavian journal of history*, 3/2019.

Hutchison, Ragnhild: *Norges økonomiske historie på 1700-tallet*, Cappelen Damm Akademisk, Oslo 2019.

Imsen, Steinar og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon*, Cappelen Akademisk forlag, Oslo 1999.

Imsen, Steinar: Marc Bloch og arven etter Edvard Bull, i *Heimen*, 4/2010, s. 293-314.

Iversen, Tore, John Ragnar Myking og Gertrud Thoma (red.): *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft. Peasant relations to Lords and Government. Scandinavia and the Alpine region 1000-1750*, Trondheim studies in history, Tapir, Trondheim 2007.

Johannesen, Jørgen: En arkeologisk undersøkelse av kritt-piper som kilde til når tobakkskonsum ble vanlig i Oslo, *Norsk maritimt museum Årbok* 2015.

Johannessen, Finn Erhard: *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år, bind 1: 1647-1920*, Elanders forlag, Oslo 1997.

Johannessen, Randi M.: *Kinesisk porselen i Norge på 1700-tallet*, redigert av Marie Fongaard Seim og Kari Telste, Museumsforlaget, Trondheim 2018.

Johansen, Hans Chr.: Nordisk emigrasjon; problemstillinger, metoder og omfang; en oversikt, i: *Migrasjon i Norden, Nordliv* 1995-97, s. 15-27.

Johnsen, Arne Odd: *Kristiansunds historie*, bd. 1-3, utg. av Kristiansunds historienemnd, Kristiansund 1942-1958.

Jostad, Sigrid: *Waisenhusstiftelsen i Trondheim – fra internat til fosterhjem*, Hovedoppgave NTNU 2002.

Kaasbøll, Lauritz: *Dagbok*, <http://heim.ifi.uio.no/~jensj/Slekt/LauritzKaasbollsDagbok/index.html>. (lest 15.5.2013).

Kattegat-Skagerrak-prosjektet, Meddelelser nr. 2, Aalborg 1983 og nr. 7, 1984.

Kjeldstadli, Knut (red.): *Norsk innvandringshistorie*, bd. 1, Pax, Oslo 2003.

Kjeldstadli, Knut: Finnes lokalsamfunn? *Heimen* 4/2017, s. 342-351.

Kloster, Robert: Håndverksbygden og bygdehandverkeren, i: Kloster, Robert: *Tradisjon og impuls, Festskrift til Robert Kloster*, utg. av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo 1975.

Kocka, Jürgen: Comparison and beyond, *History and Theory* 42, 2003, s. 39-44.

Kocka, Jürgen: *Kapitalismens historie*, Dreyer, Oslo 2018.

Koht, Halvdan: *Historikar i lære*, utgitt av Den Norske Historiske Forening, Oslo 1951.

Koht, Halvdan: Rikshistorie og lokalhistorie, i Halvard Bjørkvik m. fl. (red.): *Nærsamfunnet i historisk lys. Utvalde artiklar frå «Heimen» i 50 år*, Universitetsforlaget, Oslo 1973.

Koren, Kristian: *E. C. Dahls bryggeri*, Aktietrykkeriet, Trondhjem 1906.

Koren, Kristiane: *Dagbok paa en Reyse fra Norge til Dannemark begyndt den 6. September 1802*, utg. ved Gudrun Johnson, Cammermeyer, Oslo 1945.

Koudal, Jens Henrik: *For borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark 1660–1800*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns universitet, København 2000.

Krokann, Inge: *Det store hamskiftet i bondesamfunnet*, med etterord av Tore Pryser, Samlaget, Oslo 1982.

Lauring, Kåre: *Slaverne dansede og holdt sig lystige. En fortælling om den danske slavehandel*, Gyldendal, København 2014.

Lenin, Vladimir Illitsj: *Imperialismen som kapitalismens høyeste stadium*, norsk utg. Ny dag, Oslo 1969.

Lian, Oddleif: Karantenestasjonen i Kristiansand, *Arkivmagasinet*, 2/2010.

Lie, Magnus: *Waisenhusstiftelsen i Trondheim gjennom 300 år 1635-1935*, utg. av Waisenhusstiftelsen i Trondheim 1935.

Lillehammer, Arnvid: Boards, beams and barrel-hoops; contacts between Scotland and the Stavanger area in the seventeenth century, i: Grant G. Simpson (ed.): *Scotland and Scandinavia 800-1800*, Edinburgh 1990.

Lindgren, Jan: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*, Uppsala 1980.

Lucassen, Jan: *Migrant Labour in Europe 1600-1900: The Drift to the North Sea*, London 1987.

Lunden, Kåre: Norsk økonomi under dansk styre, *Historisk tidsskrift* 1/1980, s. 88-108.

Lunden, Kåre: Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid", *Heimen* 3/1996, s. 235-245.

Lunden, Kåre: *Norges landbrukshistorie*, bd. 2, Samlaget, Oslo 2002.

Løyland, Margit: *Fjordfolk. Fedas historie fra de eldste tider fram til 1963*. Kvinesdal kommune, Kvinesdal 1999.

Løyland, Margit: *Hollendartida i Norge 1550-1750*, Spartacus, Oslo 2012.

Martens, Vibe Maria: *Indian textiles in seventeenth- and eighteenth-century Denmark. Trade and the rise of a global consumer culture*, Thesis, European University Institute, Florence 2017.

Mendelsohn, Oscar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bd. 1, Universitetsforlaget, Oslo 1969.

Michelsen, Kari (red.): *Johan Daniel Berlin (1714-1789) – Universalgeniet i Trondheim*, Ringve museums skrifter IV 1987.

Mikkelsen, Jørgen: *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800*, Dansk center for byhistorie, Aarhus 2012.

Moch, Leslie Page: *Moving Europeans; migration in Western Europe since 1650*, Indiana University Press 1992.

Moen, Kristian: *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, Sølvverksmuseets venner, Kristiansand 1967.

Molden, Gunnar: *Agderposten*, 23.3.1996.

Moss, Niels Nielsen: *I algersk fangenskap. Hvad besetningen på Trondhemsskibet Jomfrue Christina oplevet 1769-72*, Trondhjems sjøfartsmuseums årsskrift 1936.

Mykland, Knut: *Gjennom nødsår og krig, Norges historie* bd. 7, Cappelen, Oslo 1977.

Nedkvitne, Arnved: *Utenrikshandelen fra det vestafjelske Norge 1000-1600*, Doktoravhandling, Bergen 1983.

Nedrebø, Yngve: Hjemstavnsforklaringer, se: <http://digitalarkivet.uib.no/sab/hjemstavn.htm>, lest 3.4.2019.

Nielsen, Carl: Tilrumsmartnan, *Helgeland historielags småskrifter*, nr. 1, Mosjøen 1973.

Nielsen, Yngvar: *Træk af den norske bondestands kulturudvikling i de sidste 300 aar: fem populære forelæsnings*, Cammermeyer, Kristiania 1881.

Nielssen, Alf Ragnar og Alan Hutchinson: *Norges fiskeri- og kysthistorie*, bd. 1, Fagbokforlaget, Bergen 2014.

Niemi, Einar (red.): *Pomor: Nord-Norge og Nord-Russland gjennom 1000 år*, Gyldendal, Oslo 1992.

NL, se Christian den femtes Norske lov 1687.

Nordby, Trond: *Det moderne gjennombrudd i bondesamfunnet*, Universitetsforlaget, Oslo 1991.

Norge i 1743, bd. 1-5, utgitt av Riksarkivet, Oslo 2003-2009.

Norges forskningsråd: *Evaluering av norsk historiefaglig forskning*. 2008.

Olsen, Poul Erik (red): *Vestindien. St. Croix, St. Thomas og St. Jan. Danmark og kolonierne*, Gads forlag, København 2017.

Otterstad, Tore: *Den trondhjemske skipsfart på Middelhavet. Arbeidsliv og hushold blant middelhavsfarere mellom 1793 og 1807*, masteroppgave NTNU 2009.

Pedersen, Mikkel Venborg (red.): *Danmark. En kolonimagt, Danmark og kolonierne*, Gads forlag, København 2017.

Reinton, Lars: *Sæterbruket i Noreg*, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Aschehoug, Oslo 1961.

Robinson, Bruce: London's burning. The great fire, BBC website, http://www.bbc.co.uk/history/british/civil_war_revolution/great_fire_01.shtml.

Romulslie, Ingebjørg: *På håret skal godtfolk kjennes! Frisyre og parykker som kulturhistorisk fenomen i Trondheim på 1700-tallet*. Masteroppgave i historie, NTNU, Trondheim 2015.

Sandnes, Jørn: Rikshistorie og lokalhistorie – sentrum og periferi i historieforskningen, i: *Periferi og sentrum i historien*. Foredrag ved nordisk fagkonferanse i historiske metodelære på Røros 1974.

Sandvik, Pål Thonstad: *Nasjonens velstand. Norges økonomiske historie 1800-1940*, Fagbokforlaget, Bergen 2018.

Schøning, Gerhard: *Velmeente Tanker om Agerdørkningens mulige Forbedring i Norge*, København 1758.

Schøning, Gerhard: *Reise som gjennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774 og 1775 er gjort og beskrevet*, Gyldendals forlag, København 1778.

Schøning, Gerhard og Erling Gjone: *Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schøning i forbindelse med hans reiser i 1770-årene*, utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo 1968.

Selvik, Randi M.: «Kjendere og Liebhabere». *Musikere og musikkliv i Bergen ca. 1750-1830*, Dr. art-avhandling, Institutt for musikk, Det historisk-filosofiske fakultet NTNU, Trondheim 2005.

Seresse, Volker: *Tysk bergverkstradisjon ved Røros kobberverk 1671-1685*, DKNVS skrifter 2 1992, Tapir, Trondheim 1992.

Simensen, Jarle: Røros som et historisk eksempel på sentrum-periferirelasjoner, i: *Periferi og sentrum i historien*. Foredrag ved nordisk fagkonferanse i historiske metodelære på Røros 1974, s. 60-81.

Sinding-Larsen, Fr.: *Den norske krigsskoles historie i ældre tider*, Cammermeyer, Kristiania 1900.

Sjöberg, Maria: *Kvinnor i fält 1550-1850*, Gidlunds Förlag, Hedemora 2008.

Skauge, Jon Fredrik: *Folkedrakt, motedrakt, folkelig mote. Klesskikk i Orkdal fogderi og Trondheim by 1790-1835*, Hovedoppgave i historie, NTNU, Trondheim 2005.

Skeie, Jon: Hva var norsk lokalhistorie? Om forholdet mellom lokalhistorie og historieforskning, i: *I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten*, Nasjonalbibliotekets skriftserie Nota Bene, 12, 2018, s. 444-487.

Sogner, Sølvi: *Folkevekst og flytting. En historisk demografisk studie i 1700-årenes Øst-Norge*, Universitetsforlaget, Oslo 1979.

Sogner, Sølvi: *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Universitetsforlaget Oslo 1994.

Sogner, Sølvi: Tjenestejenter til Holland, i *Migrasjon i Norden, Nordliv*, 1995-97, s.71-83.

Sogner, Sølvi: *Norsk innvandringshistorie*, bd. 1 del 2, Pax, Oslo 2003.

Sogner, Sølvi og Kari Telste: *Ut og søkje teneste – historia om tenestejentene*, Samlaget, Oslo 2005.

Sombart, Werner: *Der moderne Kapitalismus* (tre bind, 1902-1927).

Stadin, Kekke: Stormaktskvinnor, i: *Makt och vardag*, red. av Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson, Atlantis forlag, Sth. 1993.

Steensgaard, Niels: *Verdensmarked og kulturmøter. Aschehous verdenshistorie*, bd. 9, Aschehoug, Oslo 1985, s. 185-186.

Stubhaug, Arild: *Den lange linjen. Historien om Videnskabselskabet i Trondheim*, Tapir akademisk forlag, Trondheim, 2010.

Stylegard, Frans-Arne: *Fangen på Christianholm og andre fortellinger frå det gamle Kristiansand*, Commentum forlag, Sandnes 2013.

Sundt, Eilert: *Om Renligheds-Stellet i Norge*, Christiania 1869.

Sundt, Eilert: *Om husfliden i Norge*, Christiania, 1867-1868.

Sundt, Eilert: *Røros og omegn. En reiseberetning*, Trondhjem 1858.

Svalesen, Leif: *Slaveskipet Fredensborg og den dansk-norske slavehandel på 1700-tallet*, Cappelen, Oslo 1996.

Sætra, Gustav: *International Labour Market for Seamen 1600-1900; Norway and Norwegian participation*, Agder College, Research Series no. 1, Kristiansand 1996.

Teige, Ola, i John Peter Collett og Bård Frydenlund (red.): *Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge*. Andresen & Butenschøn, Oslo 2008.

Titlestad, Torgrim. (2009). Cornelius Cruys. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 12. mars 2018 fra https://nbl.snl.no/Cornelius_Cruys.

Tranberg, Anna og Knut Sprauten: *Norsk bondeøkonomi*, Samlaget, Oslo 1996.

Tranberg, Anna: Husindustri i Totenbygdene på 1700- og 1800-tallet, *Heimen* 3/2007, s. 183-209.

Tranberg, Anna: Kremmerånd på Hedmarken, *Heimen* 3/1992, s. 172-179.

Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden i det 16. Aarhundrede*, 14 bind, første utg. København 1879-1901. Flere senere utgaver.

Trondhjems Adresse-Contoirs Efterretninger.

Try, Hans: *Norges historie*, bind 11, Cappelen, Oslo 1979.

Tveite, Stein: *Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo 1961.

Tveite, Stein: Trelasthandelen 1688-1860, i *Årbok for Norsk skogbruksmuseum 1963-1964*, s. 113-172.

Tønnessen, Joh. N.: *Porsgrunns historie*, bd. 1, Porsgrunn kommune, 1956.

Ustvedt, Yngvar: *Trankebar. Nordmenn i de gamle tropekolonier*, Cappelen, Oslo 2001.

Vrålstad, Jorunn: Dåpslua – et lite plagg med mange tradisjoner, Helgeland museum. <https://helgelandmuseum.no/archives/8326>, lest 29.4.2019.

Vågen. Bergens havn 1070-1800, utg. av Bergens museum, 1983.

Vårdal, Mette: «Ligesaa vel i vadmæl som i fløiel». *Uformelle relasjoner mellom embetsmenn, bønder og husmenn i Vågå ca. 1745-1844*, Ph.d.-avhandling Bergen 2018.

Wallem, Fredrik B.: *Trondhjems bakerlaug*, utg. av Trondhjems historiske forening, Trondhjem 1926, s. 23.

Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System*, 1974; norsk overs. Det moderne verdenssystem, 1978–79.

Wenzlhuemer, Roland: The ship, the media, and the world: conceptualizing connections in global history, *Journal of Global History*, 11/2016, s. 163–186.

Werner, Michael og Bénédicte Zimmermann: Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity, *History and Theory*, 45/2006, s. 30-50.

Wright, Donald R.: *The world and a very small place in Africa*, Sharpe, N.Y., 1997.

Yun-Casalilla, Bartolomé: «Localism», global history and transnational history, *[Svensk] Historisk tidskrift* 127:4, 2007.

Øidne, Gabriel: Arbeidsvandringar på Sørlandet på 1800-talet, i: Gjerdåker, Brynjulv (red.): *På flyttefot* 1981, s. 61-70.

Østrem, Nils Olav: *Norsk utvandringshistorie*, Samlaget, Oslo 2006.

Ågren, Maria: *Domestic secrets. Women and property in Sweden, 1600-1857*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2009.